M. TULLII CICERONIS

DE OFFICIIS

LIBRI TRES

ADDITIS

CATONE MAIORE, LAELIO, PARADOXIS

ET SOMNIO SCIPIONIS

CUM SELECTIS VARIORUM NOTIS

EDITIO NOVISSIMA

IN VSVM SCHOLARVM DITIONIS PONTIFICIAE

ROMAE

TYPIS VEN. HOSPITII APOSTOLICI

Cum privilegio.

Leonardus Oliverius edidit.

MDCCCLX.

ADOLESCENTIBUS

LEONARDUS OLIVERIUS TYPOGRAPHVS

Novam hanc Ciceronis editionem, quae continet *tres de Officiis libros cum Laelio, Catone, Paradoxis,* et *Somnio Scipionis,* vobis trado. In hac editione adornanda illud in primis spectavi, ut in lucem prodiret emendatior, meliorique forma donaretur. Ut autem intelligentiae vestrae veluti facem praeferrem in varia capita addidi argumenta; atque ut magis elucesceret id, quod obscurius vobis esse videretur, notas ex variis summorum virorum commentationibus in ordinem collocavi.

Ceterum, juvenes, egregia haec M. Tullii opera non modo semper visa sunt latinitate elegantissima, verum etiam praeceptis ad mores informandos peridonea. Restat igitur, ut illa diurna nocturnaque manu versetis. Valete.

P. Hartigan, Rome

M. T. CICERONIS
DE OFFICIIS
AD MARCUM FILIUM.

LIBER PRIMUS

CAPUT I.

ARGVMENTVM. *In primo hocce libro occurrit praefatio et tractatio ipsa. Praefatio tribus constat partibus, quarum prima in hoc capite exstat, et in se continet adhortationem, ut filius, exemplo patris, philosophiam cum eloquentia, et latinam eloquentiam cum graeca coniungat: deinde ut et suo in audiendis philosophis aliquid tribuat ingenio: denique ut tam philosophica, quam oratoria patris scripta studiose perlegat.*

I. Quamquam 1) te, Marce fili, 2) annum iam 3) audientem 4) Cratippum, idque 5) Athenis,

1) Paucis verbis egregium artificium in cohortando ad philosophiam filio licet animadvertere a doctore Cratippo, locoque celeberrimo, et annuo spatio petitum. 2) Annum tempus conficiebatur post kal. Apr., ut patet ex lib. XV. epist. ad Atticum: statim enim, interfecto Caesare, filium Athenas miserat. 3) Audire magis est, quam privatim studere. 4) Cratippus Peripatetica scientia inclaruit. Multa eius mentio in Ciceronis et Plutarchi scriptis. 5) Olim civitate libera, nec indigna ullius praeconii amplius, tanta claritas superfluit, ut inquit

abundare 1) oportet praeceptis 2) institutisque philosophiae, propter summam et doctoris 3) auctoritatem et urbis; quorum alter te scientia 4) augere potest, altera 5) exemplis; tamen ut ipse 6) ad meam utilitatem semper cum Graecis Latina coniunxi, neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci; idem tibi 7) censeo faciendum, ut 8) par sis in utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem, nos (ut 9) videmur) magnum attulimus adiumentum hominibus nostris, ut non modo Graecarum literarum rudes, sed etiam docti, 10) aliquantum se arbitrentur adeptos et ad 11) dicendum et ad 12) iudicandum.

Plinius. 1) Ex tribus adhortationis caussis intulit verbum, *oportet*. Non enim, *arbitror*, aut simile quippiam, satis esse duxit, sed, *oportet*: cum antecedant illa, Audire Cratippum, Audire Athenis, Audire multis mensibus: quo efficitur, nisi valde iam profecerit, culpam et infamiam vitare non posse. 2) Instituere plus est quam praecipere. Praecepta enim docent, quid agendum sit: nec tamen omnes, quibus praecipitur, ita se gerunt, ut praeceptorum sententiam vita et moribus exprimant: instituta vero plane formant et fingunt eorum animos, quibus praecepta traduntur, sic ut a praeceptorum regula nihil, aut minimum discedant. 3) auctoritas eam vim habet, ut ipsa per se, vel si ratio nulla, cur aliquid agatur, afferatur, nos tamen ad agendum impellat. 4) ornare, celebriorem reddere et perfectiorem. 5) Athenis maxima exempla erant fuerantque ad bene beateque vivendum. *Nulla res magis animos honestate induit, dubiososque et in pravum, inclinabiles revocat ad rectum, quam bonorum virorum conversatio.* Vide Senecam lib. XIV. Epistol. 6) Monet filium exemplo suo, ne Latinam linguam a Graeca disiungat, cum id maxime conducat. Locus est ab utili. 7) Paternam auctoritatem redolet hoc verbum. 8) Aeque doctus Graece et Latine. 9) Hoc posuit ad vitandum arrogantiae suspicionem. 10) Non dixit, *multum*, ut vitaret itidem arrogantiam. 11) quantum ad artem oratoriam, in qua nihil fere iam a Romanis desideratur. 12) quantum ad Philosophiam Topicam, rerumque scien-

II. Quamobrem disces tu quidem a principe huius aetatis philosophorum, et disces, 1) quamdiu voles: tamdiu autem velle debebis, 2) quoad te, quantum 3) proficias, non poenitebit. Sed tamen nostra legens, 4) non multum a Peripateticis dissidentia, quoniam 5) utrique et Socratici et Platonici esse volumus; de rebus ipsis 6) utere tuo iudicio: nihil enim impedio: orationem autem Latinam 7) profecto 8) legendis nostris efficies 9) pleniorem. Nec vero 10) arroganter hoc dictum existimari velim. Nam philosophandi scientiam concedens multis, quod est oratoris proprium, 11) apte, 12) distincte, 13) ornate dicere, quoniam in eo studio aetatem consumpsi, si id mihi assumo, videor id meo iure quodammodo vindicare.

III. Quamobrem magnopere te 14) hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam

tiam, quam Cicero complexus erat. 1) et eloquii nitore illustraverat quod suae potestatis est, filio largitur: ut statuat ipse Cratippi tempus audiendi. Sed, quod largitur, adstringit paullum sequentibus verbis. 2) quousque. 3) crescas in ipsis philosophiae praeceptis. 4) non multum dissimilia a praeceptis Peripateticorum: quibus nunc das operam sub Cratippo. 5) Multa hic disputant Commentatores. Gronovius *utrumque* legendum putat, cui adstipulatur etiam Graevius, cui persuasum est pro *Socratici* scribendum esse *Stoici*. 6) non te addicam alicui sectae: integrum liberumque tibi est, quod dogma sequi velis. 7) Quintilianus: *Is se profecisse multum existimet, cui Cicero valde placere coeperit.* 8) Figura Latini sermonis: pro, Dum nostra leges. Quae tamen verba et Cokman, auctoritate cod. Oxoniensis, et Facciolatus delenda censent. 9) copiosiorem uberioremque. 10) nolo, putent me esse arrogantem, plusque mihi tribuere, quam par sit: cum mihi assumam id, quod pertinet ad bonum oratorem. 11) ad id, quod orator agendum suscepit, ut ea dicantur, quae subiecta materia postulat. 12) ne rerum ordo perturbetur. 13) adhibitis Latinae orationis luminibus et ornamentis. 14) hortari est dare consilium ad erigendum animum. Hortatur Cicero filium, quem sciebat ad studia pigrum, et ideo calcaribus egere.

de philosophia libros, 1) qui iam illos fere aequarunt, studiose legas. 2) Vis enim dicendi maior est in illis; sed hoc quoque colendum est 3) aequabile et temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Graecorum adhuc contigisse, ut idem utroque in genere 4) laboraret, sequereturque et illud 5) forense dicendi, et hoc 6) quietum disputandi genus: nisi forte Demetrius Phalereus [Hic tantopere aliquando gratia et auctoritate valuit apud cives, ut suprema Archontis dignitate fuerit insignitus, ab ea pulsus et exulare coactus ad Ptolemaeum Aegypti regem confugit. Qui Demetrii potissimum opera celeberrimam suam bibliothecam 200,000 voluminibus ditavit.] In hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator 7) parum vehemens, dulcis tamen; ut 8) Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit iudicium: utrumque certe sequuti sumus.

IV. Equidem et [Summum philosophorum, Cratili et Socratis discipulus, qui scientiae adipiscendae gratia plura itinera suscepit, et Athenas in patriam redux Academicam sectam instituit] Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, 9) gravissime et 10) copiosissime potuisse dicere,

1) i. e. tot fere philosophicos libros scripsi, quot orationes. Hanc quidem lectionem praefert Graevius vulgari, *qui se iam illis fere aequarunt.* 2) Vehementia, ut moveatur auditor ad affectum. 3) ex utroque mixtum, summo et infimo. 4) summum studium et laborem poneret, quemadmodum ego feci. 5) Orationes enim in foro ad iudices habebantur. 6) caret enim actione forensi, nec illam dicendi vim ad movendos animos requirit. 7) qui non inflammabat auditores, sed potius dulci oratione delectabat. 8) qui Platonis primum, deinde Aristotelis auditor suavissimus in dicendo fuit. *Quis Theophrasto dulcior?* Cic. in Bruto. 9) quantum ad sententias et pondera rerum: quas callebat in omni disciplina summus. 10) quantum ad ubertatem orationis et sublimitatem illam dicendi, qua Plato aliis antecelluit.

et Graecae eloquentiae principem, qua ille praecipue usus est ut patriam a Philippi Macedonis subdolis conatibus liberaret, Demosthenem, si illa, quae a Platone didicerat, tenuisset et 1) pronuntiare voluisset, ornate 2) splendideque facere potuisse. Eodemque modo de Aristotele et Isocrate iudico: quorum uterque suo 3) studio delectatus, 4) contempsit alterum.

CAPUT II.

ARGVMENTVM. *Hoc capite exhibetur secunda et tertia Praefationis pars. Secunda exponit caussas, ob quas Cicero ad Marcum filium de Officiis scripserit, quibus scripti commendationem subnectit. Pars tertia partim methodum tradit, et docendi rationem, qua uti velit Cicero, partim auctores indicat, quos in hoc opere potissimum sit secuturus: ubi Epicureos, et alios perstringit, Voluptatem esse Summum Bonum statuentes, eosque nihil hic praecipere posse ostendit.*

Sed cum statuissem aliquid hoc tempore (V. epist. 13. lib. xv. ad Attic.) ad te scribere, et multa posthac; ab eo 5) ordiri volui maxime, quod et 6) aetati tuae esset 7) aptissimum, et 8) auctoritati meae. Nam cum multa sint in Philosophia et 9) gravia et 10) utilia 11) accurate 12) copioseque e Philosophis 13) disputata, latissime 14) patere videntur ea, quae de officiis tradita ab illis et praecepta sunt.

1) proferre, disputare, vel in scholis philosophorum, vel in libris. 2) omne splendidum est ornatum, sed non e contra, ornatus in oratione a multis haberi potest, splendor vero a paucis. 3) ille Philosophiae, hic artis oratoriae. 4) Aristoteles oratorium dicendi genus, Isocrates philosophicum. Contempsit autem, ut Graevius animadvertit, idem est ac noluit tractare. 5) ordiri est incipere res maiores. Unde Syllius: *ordior arma.* 6) decet enim erudiri adolescentem officii potissimum colendi notitia. 7) decens et conveniens. 8) in argumento levi nequaquam versari debuit is, cui magnam auctoritatem honores magistratusque pepererunt. 9) quantum ad sententias et pondera rerum. 10) cognitione, et vitae humanae ad beate vivendum. 11) methodice. 12) ornata splendidaque oratione. 13) subtiliter investigata et mandata literis. 14) Prima ratio, cur de Officiis scribat, quod materia latissime pateat ad omnem

Nulla enim 1) vitae pars neque publicis neque privatis, neque 2) forensibus neque 3) domesticis in rebus, neque si 4) tecum agas quid, neque si cum altero 5) contrahas, 6) vacare officio potest: in eoque colendo sita vitae est honestas omnis, et in negligendo turpitudo.

V. Atque haec quidem 7) quaestio communis est omnium Philosophorum. Quis est enim, qui 8) nullis officii praeceptis tradendis Philosophum se audeat dicere? Sed sunt nonnullae 9) disciplinae, quae 10) propositis bonorum et malorum finibus, officium omne 11) pervertunt: nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute 12) coniunctum, idque 13) suis commodis, non honestate 14) metitur; hic si 15) sibi ipsi consentiat, et non interdum naturae bonitate vincatur, fit, ut neque 16) amicitiam colere possit, nec 17) iustitiam, nec 18) liberalitatem: fortis vero, dolorem summum

vitae partem. 1) nulla actio vitae humanae. 2) extra domum. 3) in cura rei familiaris tuendae. 4) Multa enim saepe soli agimus; in quibus aut officium colitur honeste, aut negligentur turpiter. 5) si facias cum aliis contractus vendendo, emendo. 6) non potest esse sine officio. 7) inquisitio. 8) nulla tradendo praecepta de officiis, id est, de actionibus, quae ad virtutem ducunt. 9) Sectae philosophorum, et Epicurea, cui finis malorum est dolor, bonorum voluptas. 10) finibus illis bonorum et malorum, quos proposuerunt sibi aliisque suae sectae hominibus. 11) depravant, nec servant officiorum ordinem, finem male constituentes. 12) ut Epicurus. 13) qui ius omne metitur utilitate, ex quo manaverit societas eiusque iura, quae sententia fuit Carneadis. 14) mensurat, adaequat; 15) si semper idem sentiat, nec se doceri et corrigi ab ipsa, rerum omnium optima, natura patiatur. 16) quia omnia amicorum debent esse communia: et qui statuit finem in divitiis non erit amicus, quia vult, omnia pro se. 17) quoniam iustitia tueri debet societatem coniunctionis humanae. 18) quae

malum iudicans, aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest.

VI. Quae, quamquam ita sunt in 1) promptu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis 2) alio loco disputata. Hae disciplinae igitur, si 3) sibi consentaneae esse velint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii praecepta firma, stabilia, 4) coniuncta naturae tradi possunt, nisi aut ab iis, qui 5) solam, aut ab iis, qui 6) maxime honestatem propter se dicant expetendam. Itaque propria est ea praeceptio Stoicorum et Academicorum et Peripateticorum: quoniam 7) Aristonis, Pyrrhonis, Herilli iam pridem 8) explosa sententia est: qui tamen 9) haberent ius suum disputandi de officio, si 10) rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad 11) officii inventionem aditus esset. Sequemur igitur 12) hoc quidem tempore, et hac in quaestione

versatur circa erogandas pecunias, et nunquam potest esse dives. 1) Manifesta et nota omnibus. 2) IV. Tusculanarum quaestionum, et libris de Finibus bonorum et malorum. 3) Si huiusmodi philosophorum sectae voluerint perseverare in suis opinionibus, et ita vivere, ut dicunt. 4) quae consentiant naturae humanae. 5) a Stoicis, qui nihil expetendum dicebant praeter solam virtutem. 6) a Peripateticis et Academicis, qui dicebant, virtutem maxime expetendam, et ante alia omnia, sed post virtutem bona corporis et fortunae. 7) Aristo, Chius et Herillus Carthaginiensis fuerunt Zenonis Cynici auditores, qui, ut et Pyrrho, discrimen veri et falsi, boni et mali sustulerunt, paria esse omnia putantes. 8) quasi pulsatione manuum eiecta et exclusa. 9) possent iure suo disputare. 10) si posuisset aliquam differentiam in rebus agendis, ut aliquid agendum esset, tamquam honestum; aliquid vero fugiendum tamquam turpe. 11) officium non potest inveniri et constitui, nisi honesta discernantur a turpibus. 12) germanum Stoicum non fuisse Ciceronem, haec verba declarant; innuit enim, se alio tempore et alia in quaestione Stoicorum doctrinae ad

1) potissimum Stoicos, non ut 2) interpretes; sed, ut solemus, e fontibus eorum, iudicio arbitrioque nostro, quantum quoque modo videbitur, hauriemus.

VII. Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, 3) ante definire quid sit officium: quod a 4) Panaetio praetermissum esse miror. Omnis enim quae 5) a ratione suscipitur de aliqua re 6) institutio, debet a definitione 7) proficisci, ut intelligatur quid sit id, de quo disputatur.

CAPUT III.

ARGVMENTVM. *Hic apparet tractatio ipsa de Officiis, quam, praemissa vocabuli distinctione, a definitione Cicero inchoat. Ea allata, non triplicem iuxta Panaetium, sed quintuplicem esse rationem asseruit, quorsum universae vitae consultationes respiciunt: quibus enumeratis trium horum librorum argumenta subiungit, et in primo de Honesto; in secundo de Utili, sed utrobique dupliciter; in tertio vero de comparatione utriusque se acturum promittit.*

Omnis de officio duplex est quaestio. 8) Unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum: 9) alterum, quod positum est in praeceptis, quibus in

dictum esse nolle. 1) maxime; quia non relinquit disciplinam Peripateticorum et Academicorum; sed id accipit ubique, quod convenit materiae, de qua scribit. 2) ut latine exprimatur, quidquid illi graece scripserunt. 3) Ut omnis tollatur ambiguitas, explicandum est, quid sit officium. 4) Stoico clari nominis Philosopho, quem in hac potissimum quaestione sequebatur Cicero. 5) si modo rationem sequi volumus in disputando. 6) Disputatio: nam disputatio docet et instituit. 7) initium sumere. 8) quod Stoici vocabant δογματικόν, ad constitutionem summi boni pertinens. 9) quod appellabant παραινετικόν, in quo μερικῶς docetur, quid patriae; quid parentibus, quid liberis, quid

omnes partes 1) usus vitae confirmari possit. Superioris generis huiusmodi exempla sunt: omniane officia 2) perfecta sint; num 3) quod officium aliud alio maius sit; et quae sunt generis eiusdem. Quorum autem officiorum praecepta traduntur, ea, quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minus apparet, quia magis ad institutionem vitae communis spectare videntur: de quibus est nobis his libris explicandum.

VIII. Atque etiam alia 4) divisio est officii: nam et medium quoddam officium dicitur, et perfectum. 5) Perfectum officium, rectum (opinor) vocemus, quod Graeci κατόρθωμα, hoc autem 6) commune καθῆκον 7) vocant. Atque ea sic definiunt, ut, rectum quod sit, id perfectum officium esse definiant; 8) medium autem officium id esse dicant, quod, cur factum sit, ratio probabilis reddi possit.

IX. Triplex igitur est, ut Panaetio videtur, consilii capiendi 9) deliberatio. Nam honestumne factu sit, an turpe, dubitant, id 10) quod in deliberationem

amicis praestare debeamus 1) exercitatio et modus vivendi. 2) Muretus non *perfecta*, sed *paria* legendum censet. Numquam enim legi, inquit ille, disputatum esse a Stoicis, *omnia ne officia perfecta sint.* 3) Haec quaestio ex altera pendet: si enim non omnia officia perfecta sunt; aliud officium alio esse maius aut minus satis apparet. 4) e qua item oritur alia definitio: quamquam idem dicit Cicero: quod in superiori, aliis saltem nominibus officium appellant. 5) officium perfectum, quod vir sapiens facit. 6) officium medium, quod facere potest is, qui perfecte sapiens non est. Nam Stoici eum sapientem vocant, qui numquam fuit, neque esse poterit, vel futurus non est. 7) vocant Graeci nimirum. 8) *medius* Latinis est mediocris. 9) prius inquirimus: inde consultamus: postea eligimus. Quare neque Stephanus, neque Wolfius audiendi quorum alter pleonasmi arguit Ciceronem, alter de loci rectitudine dubius haeret. 10) de quo homines

cadit; in quo 1) considerando saepe animi in contrarias sententias 2) distrahuntur. Tum autem aut 3) anquirunt aut consultant, ad vitae 4) commoditatem 5) iucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint iuvare et suos, conducat id, nec ne, de quo deliberant: quae deliberatio omnis in rationem utilitatis 6) cadit. Tertium dubitandi genus est, cum pugnare videtur cum honesto id, quod 7) videtur esse utile. Cum enim utilitas ad se 8) rapere, honestas contra 9) revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur deliberando animus, afferatque 10) ancipitem curam cogitandi.

X. Hac divisione, (cum praeterire aliquid maximum vitium in dividendo sit) duo praetermissa sunt: nec enim solum, utrum honestum an turpe sit, deliberari solet; sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius: itemque, duobus propositis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse 11) rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. 12) Primum igitur est de ho-

solent consultare et deliberare. 1) diligenter inspiciendo, quid sit honestum aut turpe. 2) distrahi est in varias sententias et occupationes trahi: et maxime refertur ad animum. 3) *anquirere*, proprie est circumquaerere, ut Festus scribit, a quo, *inquirere*, quod alii habent libri, diversum est, qui igitur circumquaque omnia scrutans quaerit, is *anquirere* latine et Ciceroniane dicitur. Ita Fabricius. 4) utilitatem, lucra. 5) oblectationem animi, ut, eligere theatra, celebrare ludos etc. 6) venit: continet utilitatem, de qua consultatur. 7) hominibus leviter eruditis populariterque et sentientibus, et loquentibus. 8) per vim et quodam appetitu. 9) ducere, allicere, persuadere. *Revocare* autem dixit, ut ostendat hominem natura esse honestati coniunctum, a qua interdum abstrahitur specie utilitatis, et illecebris voluptatis. 10) lubricam, dubiam et variam, Ovidius. *Aliudque cupido, Mens aliud suadet: Video meliora, proboque, Deteriora sequor.* 11) modum consilii capiendi. 12) His verbis argumentum

nesto, sed dupliciter: tum pari ratione de utili: post de comparatione eorum disserendum.

CAPUT IV.

ARGVMENTVM. *Antequam ad disputationem de Honesto accedit, naturae humanae vim investigat, et primo homines cum belluis in quibusdam convenire, in nonnullis ab iisdem differre ostendit: postea naturaliter nobis omnium virtutum simulacra subministrari commonstrat.*

XI. Principio generi animantium omni est a natura 1) tributum, ut se, vitam corpusque 2) tueatur, 3) declinetque ea, quae nocitura videantur, omniaque quaecumque ad vivendum sint necessaria, anquirat et 4) paret, ut 5) pastum, ut 6) latibula, ut alia generis eiusdem. Commune autem animantium omnium est coniunctionis appetitus, procreandi caussa, et cura quaedam eorum, quae procreata sunt. Sed inter hominem et belluam hoc maxime interest, quod haec tantum, quantum sensu movetur, ad id solum quod adest quodque praesens est, se accommodat 7) paullulum admodum sentiens praeteritum aut futurum. Homo autem, quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, caussas rerum videt, earumque 8) progressus et quasi antecessiones

horum trium librorum persequitur. 1) concessum liberalitate quadam naturae, communis parentis. 2) sustentet, ac quovis modo salutem suam conservet. 3) vitet et fugiat. Declinare proprie est motu corporis et gestu aliquid vitare. 4) acquirat. 5) cibum dixit, non potum, quoniam satis est aqua, quae passim fluit, ad potum. 6) latebras, in quibus lateat, declinans aliquod detrimentum. 7) quia non habet perfectam memoriam et reminiscentiam, ut homo. 8) *Progressus* hic

non ignorat, similitudines comparat, rebusque praesentibus adiungit atque adnectit futuras; facile totius vitae 1) cursum videt, ad eamque 2) degendam praeparat res necessarias.

XII. Eademque natura 3) vi rationis hominem conciliat homini et ad 4) orationis et ad vitae societatem: ingeneratque imprimis praecipuum quemdam amorem in eos, qui procreati sunt: impellitque ut hominum coetus et 5) celebrationes esse, et a se obiri velit: ob easque caussas studeat parare ea, quae 6) suppeditent et ad 7) cultum et ad victum; nec 8) sibi soli, sed coniugi, liberis, ceterisque, quos caros habebat tuerique debeat. Quae cura 9) exsuscitat etiam animos, et maiores ad rem gerendam, facit.

XIII. Imprimisque hominis est propria 10) veri inquisitio atque investigatio. Itaque quum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus ali-

dicit, quae praecedentibus appellat *consequentia*, uti *antecessiones*, quas *caussas rerum* dixit, quae solent rem antecedere. Nimirum aliis vocabulis, ut saepe solet, eamdem rem explicat. 1) animo et prudentia complectitur omnem vitae consequentis statum. 2) sustentandam cum ratione. 3) potentia intellectus. 4) colloquii: ad sermonem conferendum et simul vivendum. 5) Cicero vult, hominem a ratione impelli, ut velit coetus et concilia, tum inter ipsos homines celebrari ac frequentari, tum ab unoquoque nostrum non negligi, sed obiri. 6) abunde sufficiant. 7) ornatum corporis. 8) quoniam impellimur a natura, ut prodesse velimus quam plurimis. 9) a somno ignaviae. 10) Metaphora a venatoribus qui e vestigiis lustra ferarum

quid 1) videre, audire, 2) addiscere: cognitionemque rerum aut occultarum aut admirabilium ad beate vivendum necessariam ducimus. Ex quo intelligitur, quod 3) verum, simplex sincerumque sit, id esse 4) naturae hominis aptissimum. Huic 5) veri videndi cupiditati adiuncta est 6) appetitio quaedam principatus, ut nemini parere animus 7) bene a natura informatus velit, nisi 8) praecipienti aut docenti aut 9) utilitatis caussa, iuste et legitime imperanti; ex quo 10) animi magnitudo 11) existit, humanarumque rerum contemptio.

XIV. Nec vero illa parva vis naturae est 12) rationisque, quod unum hoc animal sentit, 13) quid sit ordo; quid sit, quod deceat; in factis dictisque, qui 14) modus. Itaque eorum ipsorum, quae adspectu 15) sentiuntur, nullum aliud animal puchritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit:

indagant. 1) ut postea cognoscamus et sciamus: quoniam nihil potest esse in intellectu, quin prius fuerit in sensu. 2) discimus rem prius incognitam: addiscimus, cum aliquid addimus: ediscimus, cum memoriae mandamus. 3) fidele, purum, constans, et sine vitio. Hinc veri sermo dicitur simplex et infucatus. 4) Natura enim omnes homines scire desiderant. De qua cupiditate pluribus disputat. Cicero lib. V. de finibus 18. 5) videndi veritatem, et cognoscendi omnia et singula. 6) ut primus in civitate sit: quemadmodum Caesar in parvulo oppidulo primus, quam Romae secundus esse malebat. 7) qui principia naturae habet et ipsis utitur. 8) Exemplo sit Eumenes apud Iustinum XIV. 3. 9) qui legitime magistratus est constitutus ad discrimen tyrannorum. 10) fortitudo et magnanimitas. 11) emergit, apparet. 12) intellectus, qui pulchritudinem ordinis, decoris et modestiae metitur et sentit. 13) Homo solus inter omnia animalia novit judicatque, quid in omni actione vel sermone sit observandum, quod deceat. 14) Horatius: *Est modus in rebus sunt certi denique fines, Quos ultra citraque nequit consistere rectum.* 15) Cum oculorum sensu bruta quoque utantur, ordinem tamen in sensibilibus

quam similitudinem natura ratioque ab oculis ad 1) animum transferens, multo etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandum putat, cavetque, ne quid 2) indecore 3) effaeminateve faciat: tum in omnibus et opinionibus et factis, ne quid 4) libidinose aut faciat aut 5) cogitet: quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quaerimus, honestum; quod etiamsi [Etsi notum non sit et praedicetur a nemine. Sic inferius legimus: *Phalaris, cuius est inter caeteros nobilitata crudelitas.*] Nobilitatum non sit, tamen honestum sit; quodque vere dicimus, etiamsi 6) a nullo laudetur, natura esse laudabile.

CAPUT V.

ARGVMENTVM. *Nunc ipsam de Honesto aggreditur doctrinam, et quatuor eius in universum sive fontes sive partes recenset, quas non ipsas quidem nominatim, sed elegantissimis luculentissimisque circumscriptionibus exprimit, et officiorum, obiectorumque respectu inter se distinguit. Sunt autem illae Prudentia, Iustitia, Fortitudo et Temperantia.*

Formam 7) quidem ipsam, Marce fili, et 8) tamquam faciem honesti 9) vides, quae si oculis cerneretur, mirabiles amores, ut ait 10) Plato, excitaret 11) sapientiae. Sed omne, quod honestum est, id 12) quatuor partium oritur ex aliqua: aut enim in 13) perspicientia veri 14) solertiaque versatur, aut

non agnoscunt. 1) ad mentem et potentiam naturalem animi. 2) contra modestiam, sive temperantiam. 3) molliter: mulierum more. 4) exclusa ratione. 5) *Nam scelus intra se tacitum qui cogitat ullum, Facti crimen habet.* Iuvenalis. 6) etsi notum non sit et praedicetur a nemine. 7) Forma honestatis quatuor virtutibus continetur. 8) Honestum proprie non habet faciem, quippe quae ad corpus refertur. 9) animo concipis. 10) in Phaedro, cuius verba Cicero II. de Finibus interpretatur. 11) Philosophiae. Fons enim, unde manat sapientia, honestum est. 12) prudentia, iustitia, fortitudo et temperantia. 13) integra cognitione. 14) est ingenitum acumen et na-

in hominum societate 1) tuenda, tribuendoque suum cuique, et rerum 2) contractarum fide; aut in animi 3) excelsi atque invicti magnitudine et 4) robore: aut in omnium, quae fiunt, quaeque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia.

XV. Quae quatuor quamquam inter se 5) colligata atque implicita sunt, tamen ex singulis 6) certa officiorum genera nascuntur: velut ex ea parte, quae prima 7) descripta est, in qua 8) sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri: eiusque virtutis hoc munus est proprium.

XVI. Ut enim quisque maxime 9) perspicit, quid in re quaque verissimum sit, quique 10) acutissime et 11) celerrime posset et 12) videre et explicare rationem, si prudentissimus et sapientissimus 13) rite haberi solet; quocirca huic, quasi materiam, quam 14) tractet et in qua versetur, 15) subiecta est veritas.

turalis prudentia. 1) defendenda, sustentanda opibus et opera. 2) venditionum, emptionum, promissionum, ceterorum contractuum: et fides est fundamentum iustitiae. 3) elati, et omnia tamquam inferiora spernentis, quod est proprium magnanimi. 4) fortitudine, quae dolore aut alia calamitate non frangitur. 5) Est hoc Stoicorum dogma, virtutes ita esse connexas, ut qui unam habet, omnes habeat, quod Aristotelici negant. 6) propria cuiusque virtutis: quoniam pertinere dicuntur ad unam potius quam ad aliam. 7) non, ut vulgo accipitur, definita, sed collocata et ordinata primo loco, ut Ciceronem ipsum, et Horatium sequutus adnotavit Graevius. 8) Sapientia et prudentia hic eadem est virtus, et saepe alias Ciceroni et Platoni aliisque. 9) recte videt. Talis erat Themistocles, qui, teste Corn. Nepote, *celeriter, quae opus erant, reperiebat* etc. vide locum. 10) quantum ad ingenii acumen et solertiam atque inventionem. 11) quantum ad consilium et bonam illico consultationem et rectam deliberationem. 12) animo, mente et oculo. 13) recte. 14) exerceat et colat. 15) quae animae tantum oculis

XVII. Reliquis autem 1) tribus virtutibus necessitates 2) propositae sunt ad eas 3) res parandas 4) tuendasque, quibus 5) actio vitae continetur: ut et 6) societas hominum coniunctioque servetur, et 7) animi excellentia magnitudoque cum in augendis opibus, utilitatibusque et sibi 8) et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis 9) eluceat. 10) Ordo autem, et 11) constantia et moderatio et ea, quae sunt his similia, 12) versantur 13) in eo genere, ad quod 14) adhibenda est actio quaedam, non solum mentis 15) agitatio. His enim rebus, quae tractantur in vita 16) modum quemdam et ordinem adhibentes, honestatem et 17) decus conservabimus.

CAPUT VI.

ARGVMENTVM. *Separatim iam de singulis Honesti partibus, et primo omnium de Prudentia eiusque obiecto et officiis agit, eaque mentione vitiorum, quibus opponuntur, maxime conspicua facit, mox artes in quibus operae pretium sit elaborare, itemque exempla quaedam Romanorum artificum addit.*

XVIII. Ex quatuor autem locis, in quos honesti 18) naturam 19) vimque divisimus, 20) primus

cernitur, ut ait Plato. 1) iustitiae, fortitudini et temperantiae. 2) tamquam munus ipsarum. 3) adquirendas cum labore ac diligenti opera. 4) conservandas: quoniam: *non minus est virtus, quam quaerere, parta tueri.* 5) exercitatio, et omnis actus humanae vitae degendae. 6) iustitiae munus. 7) fortitudinis hae partes sunt. 8) quoniam non solum nobis nati sumus. 9) appareat, et magis laudetur in opibus spernendis, quam comparandis. 10) hunc posuit quasi materiam temperantiae. Ordo enim est compositio rerum aptis et accommodis locis. 11) perseverantia in honestis actionibus. 12) Consistunt. 13) in ea parte vitae humanae. 14) ut scil. honeste aliquid cogitemus, et opera atque exercitatione honesta agamus. 15) cogitatio, contemplatio, consideratio. 16) modestiam et moderationem quandam. 17) ipsum deorum, quod ab honesto non potest separari. 18) Proprietatem. 19) potentiam. 20) prudentia et sapientia.

ille, qui in veri cognitione consistit, 1) maxime 2) naturam attingit humanam. Omnes enim 3) trahimur, et ducimur ad 4) cognitionis et scientiae cupiditatem, in qua 5) excellere pulchrum putamus: 6) labi autem, 7) errare, 8) nescire, 9) decipi, et 10) malum et turpe ducimus. In hoc genere et naturali et honesto, duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque 11) temere assentiamur: quod vitium effugere qui volet, (omnes 12) autem velle debent) adhibebit ad considerandas res et tempus et 13) diligentiam.

XIX. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium multamque 14) operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easque non necessarias: quibus vitiis declinatis, quod in rebus honestis et cognitione dignis operae curaeque ponetur, id iure laudabitur; ut in astrologia 15) C. Sulpicium audivimus, in geometria 16) Sex. Pompeium ipsi cogno-

1) in primis convenit naturae hominis 2) quae potissimum in excellentia mentis est posita 3) quasi vi etiam inviti 4) vide Senecam de otio Sapientis cap. 32. 5) excellentiorem esse ac praestantiorem aliis. 6) longius in errorem progredi. 7) falsum pro vero sibi proponere. 8) non didicisse, et caussas rerum ignorare. 9) ab aliquo versuto et callido. 10) ut ad damnum accedat insania. 11) nullo adhibito iudicio. 12) quoniam levitas est et temeritas assentiri incognitis. 13) quod maxime efficitur per Dialecticam et Rhetoricam. 14) exercitationem et laborem. 15) Caius Sulpicius, qui consul fuit cum Marcello, primus Romanorum defectus solis et lunae rationem in vulgus efferre ausus est; et in bello Macedonico exercitum magna animi molestia et sollicitudine liberavit, pridie quam cum Perseo rege pugnaretur. 16) pa-

vimus; multos in dialectica plures in iure civili: quae omnes artes in veri investigatione versantur; cuius studio a rebus gerundis abduci, contra officium est: 1) virtutis enim laus omnis in actione consistit; a qua tamen saepe 2) fit intermissio, 3) multique dantur ad studia reditus: tum 4) agitatio mentis, quae 5) numquam adquiescit, potest nos in studiis 6) cogitationis, etiam sine 7) opera nostra, 8) continere. Omnis 9) autem cogitatio motusque animi aut in 10) consiliis capiendis de rebus honestis et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in 11) studiis scientiae cogitationisque versatur. Ac de primo quidem officii 12) fonte diximus.

truum Cn. Pompeii Magni. 1) tunc enim homo laudatur, eum studiose aliquid agit aut cogitat. 2) homine studioso ad contemplationem revertente. 3) Seneca: *Tamdiu discendum est*, *quamdiu nescias*, *et si proverbio credimus*, *quamdiu vivas.* 4) motus, et contemplatio. 5) quae semper est in motu. 6) Ita Manutius; Graevius autem vellet; *cognitionis.* 7) meditatio potest nos etiam sine labore corporis, etsi musaeo non simus affixi, nec legendo scribendove demus operam, in itinere, in lecto, exercere in studiis. 8) *continere*, inquit Graevius, proprie de magistris dicitur, qui exercent adolescentes. 9) Dat nunc praeceptum Cicero, docetque, circa quae debeat versari mentis agitatio. 10) hoc pertinet ad prudentiam. 11) hoc est munus sapientiae. 12) prudentia a qua tamquam fonte manant officia.

CAPUT VII.

ARGUMENTUM. *Accedit Cicero ad alteram Honesti fontem, Iustitiam nempe, tradens eius primo descriptionem in genere, itemque divisionem in Iustitiam specialem et Beneficentiam; postea duo eius munera docet, inserens de divisione rerum, sive de dominii acquisitione disputationem: tandemque fidem esse Iustitiae fundamentum asserit. Porro ad contraria Iustitiae descendit auctor, quorum duo recenset genera; alterum positivum, quod fit commissione, seu inferendo iniuriam; privativum alterum, quod fit omissione officii, sive operae praestari debitae: dehinc de caussis prioris generis impulsivis disserit explicatius.*

XX. De 1) tribus autem reliquis latissime patet ea 2) ratio, qua 3) societas hominum inter ipsos, et vitae quasi 4) communitas continetur, cuius partes duae sunt; iustitia, in qua virtutis splendor est maximus; ex qua 5) boni viri nominantur; et huic coniuncta 6) beneficentia, quam eamdem vel benignitatem, vel liberalitatem appellare licet. Sed iustitiae primum munus est, ut 7) ne cui quis noceat, 8) nisi lacessitus iniuria; deinde, ut 9) communibus pro communibus utatur, 10) privatis ut suis.

XXI. Sunt autem privata nulla 11) natura; sed

1) Iustitia, fortitudine, temperantia. 2) ipsa iustitia, quae est quaedam ratio modusque vivendi ad utilitatem communem. 3) amoris coniunctio, et hominum congregatio inter ipsos: vicissim mutuis officiis, ut alter alteri opituletur et adsit. 4) socialis ista vita, quae hominibus prae ceteris animalibus est propria. 5) nam boni et iusti convertuntur. 6) *beneficentia* secundum analogiam a *beneficens* dicitur, et in antiquis libris extat: pro quo vulgo *beneficentia*. 7) Cum enim iustitia bonum quiddam sit, et boni ea vis ac natura sit, semper prodesse, numquam nocere; necessario efficitur, iustum nemini nocere. 8) Vim enim vi repellere licet; insidiari autem non licet. 9) Communes res sunt vel omnium hominum, vel reipublicae alicuius, vel societatis. Confer. Senecam VII. de Benef. c. 12. 10) ne tamen iis abutatur. Interest enim Reipubl. ne sua re quis male utatur. 11) primo ortu: nam natura in medium omnia protulit.

aut veteri 1) occupatione, ut qui quondam in 2) vacua venerunt; aut 3) victoria, ut qui 4) bello potiti sunt; aut 5) lege, 6) pactione, 7) conditione, 8) sorte. Ex 9) quo fit, ut ager Arpinas Arpinatum dicatur, Tusculanus Tusculanorum; 10) similisque est privatarum possessionum 11) descriptio. Ex quo, quia suum cuiusque fit eorum, quae natura fuerant communia, quod cuique 12) obtigit, id quisque 13) teneat: e quo si quis sibi 14) appetet, violabit ius humanae societatis.

XXII. Sed quoniam (ut praeclare scriptum est a 15) Platone) non nobis solum nati sumus, ortusque nostri partem 16) patria 17) vindicat, partem amici: atque, (ut placet Stoicis) quae in terris gi-

1) ut fuerunt illi prisci; quos Cascos appellat Ennius: qui loca communia occupantes propria fecerunt. 2) praedia non possessa ab aliis, colonisque carentia. 3) quoniam, ut inquit Iustinianus, ea, quae ex hostibus capimus, iure gentium statim nostra fiunt, ut etiam liberi homines in nostram servitutem deducantur. 4) bellum gerentes Alii legunt cum Lambino: *aut bello, ut qui victoria potiti sunt.* 5) cum lata lege novis colonis agri conceduntur publici. 6) Pactum Ulpiano est duorum pluriumve in idem placitum et consensus. 7) Conditio, iuxta Interpretem Terentii in Andria, est pactio certam legem in in se continens. 8) fortuna: cum praedia sorte iacta dividuntur, et illius sunt, in quem sors ceciderit, ut omnis controversia tollatur. 9) propter hoc, quod ea, quae quondam communia erant, privata fiunt; factum est, ut agris nomina possessiva imponerentur. 10) eiusdem generis, cuius est prima, quae pertinet ad respublicas in genere: ita etiam est de rebus singulorum. 11) definitio et divisio. 12) aliquo supra dictorum modorum contigit, et suum factum est. 13) possideat tamquam suum. 14) *appetere*, inquit Langius, proprie est amplius petere, demum vehementer velle, atque etiam vi invadere. 15) in epistola ad Architam Tarentinum. 16) quod in multis editionibus additur, *partem parentes*, ab omnibus Msctis exsulat. 17) sibi attribuit,

gnuntur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum 1) caussa esse generatos, ut ipsi 2) inter se aliis alii prodesse possent; in hoc 3) naturam debemus ducem sequi et communes utilitates 4) in medium afferre 5) mutatione officiorum, dando, accipiendo, tum artibus, tum opera, tum facultatibus 6) devincire hominum inter homines societatem.

XXIII. Fundamentum est autem iustitiae 7) fides, id est, dictorum, 8) conventorumque constantia, et veritas: ex quo, quamquam 9) hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui 10) studiose exquirunt, unde verba sint ducta: credamusque, quia 11) fiat quod dictum est, appellatam fidem. Sed iniustitiae duo genera sunt: unum eorum qui inferunt; alterum eorum qui ab iis, quibus infertur, si possunt, non propulsant iniuriam. Nam qui iniuste impetum in quempiam facit, aut ira, aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus videtur afferre 12) socio: qui autem non

et suam esse dicit. 1) ad hominum utilitatem et usum. 2) vicissim mutuis officiis. 3) quae vult, ut communiter et coniuncte vivamus. 4) in usum communem. 5) et translatio a mutatione mercium, cum officia tamquam merces mutamus, aliis officia praestando, ut vicissim nobis praestent. 6) obligare et coniungere. 7) iustitia sine fide esse non potest. 8) *conventionis* verum, auctore Ulpiano, generale est ad omnia pertinens, de quibus negotii contrahendi causa consentiunt, qui inter se agunt. 9) haec interpretatio illis; qui eam non probabunt, videbitur duriuscula et violenta. 10) stoici verborum architecti habebantur: cuiusmodi *Logodaedalos* appellat Socrates. 11) sic quidem Cicero more Stoicorum, ut suo serviant instituto. Recte autem Salmasius, docuit, ex Greco πιςίον pro quo Aeoles dixerint πιςις Latinorum esse *fides*. 12) quoniam naturali quadam societate coniuncti.

defendit, nec obsistit si potest iniuriae, 1) tam est in vitio, quam si parentes, aut amicos, aut patriam deserat.

XXIV. Atque 2) illae quidem iniuriae, quae nocendi causa de 3) industria inferuntur, saepe a metu proficiscuntur: cum is, qui nocere alteri cogitat, timet ne, nisi id fecerit, ipse aliquo officiatur incommodo. Maximam autem partem ad iniuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea quae concupiverunt: in quo vitio latissime patet avaritia.

CAPUT VIII.

ARGUMENTUM. *Per παρέκβασιν quamdam avaritiae explicat caussas; postea de ambitione, sive cupiditate gloriae quaedam addit, amplificans eius malum testimonio Ennii, et exemplo C. Iul. Caesaris; primique huius generis iniurias qualitate distinguit.*

XXV. Expetuntur autem divitiae, quum ad usus vitae necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem maior est animus in his pecuniae cupiditas spectat ad 4) opes, et ad 5) gratificandi facultatem: ut nuper M. Crassus negabat,

1) vocula *tam* non quantitatem sed qualitatem, potius notat. Vult enim Cicero, aeque peccare in iustitiam, qui iniuriam, a quocunque potest non propulsat, ac illum, qui parentem aut patriam deserat. 2) ponit caussam et originem ipsorum generum iniustitiae: primum proficiscitur a metu; secundum ab avaritia. 3) dedita opera et certo consilio. 4) *opes* dicuntur, non divitiae, sed honores auctoritates, et potestates quae ex divitiis nascuntur. Cicero in Laelio; *Divitiae, ut utare, opes, ut colare.* 5) ut gratos, obnoxios, devinctos sibi reddere

ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cuius fructibus 1) exercitum alere non posset. Delectant etiam 2) magnifici apparatus, vitaeque 3) cultus cum 4) elegantia, et copia. Quibus rebus effectum est, ut 5) infinita pecuniae cupiditas esset. Nec vero rei familiaris 6) amplificatio 7) nemini nocens, vituperanda, sed fugienda semper iniuria est.

XXVI. Maxime autem adducuntur plerique, ut eos iustitiae capiat oblivio, cum in imperiorum, 8) honorum, gloriaeve cupiditatem inciderunt. Quod enim est apud 9) Ennium: *Nulla sancta societas, nec fides regni est:* id latius patet: nam quidquid eiusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo plerumque fit tanta contentio, ut difficillimum sit, sanctam servare societatem. Declaravit 10) modo 11) temeritas C. Caesaris, qui 12) omnia iura divina et humana pervertit, propter eum, quem sibi ipse

possint. 1) Exercitus populi Romani quatuor legiones erant: in singulis legionibus extremis reipublicae temporibus peditum sex millia; equitum trecenti. Unde patet M. Crassi immensa cupiditas opum, qui tamen in agris suis sestertium decem millia possedit, quod Plinius testatur, idemque non ad integrum exercitum, sed ad unam legionem extendit. 2) ampli et sumptuosi. 3) ornatus. 4) affluentia rerum et eleganti apparatu. 5) insatiabilis. 6) augmentum rei domesticae, et comparatio pecuniarum ad rem domesticam augendam amplificandamque. 7) quae non est coniuncta cum alterius iniuria. 8) magistratuum: nam proprie honores magistratus. 9) Ennius Calaber, poeta magni nominis, cuius hodie fragmenta tantum supersunt 10) paullo ante; nam paucis ante annis Caesar Remp. occupaverat. 11) Hoc verbo significatur temerarium factum C. Caesaris: qui temere, imprudenter, ac sine consilio ad principatum et dominatum ruit. Alii legunt, tempestas; quod tamen vocabulum ad reipubl. perturbationes transferri solet. 12) ius et fas

1) opinionis errore 2) finxerat, 3) principatum. Est autem in hoc genere molestum quod in maximis animis, 4) splendidissimisque ingeniis plerumque existunt honoris, imperii, potentiae, gloriae 5) cupiditates: quo magis cavendum est, ne quid in 6) eo genere peccetur.

XXVII. Sed in omni iniustitia permultum interest, utrum 7) perturbatione aliqua animi, quae plerumque brevis est et ad tempus, an 8) consulto, et 9) cogitata fiat iniuria. 10) Leviora enim sunt, quae repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quae 11) meditata, et praeparata inferuntur. Ac de inferenda quidem iniuria satis dictum est.

CAPUT IX.

ARGUMENTUM. *Agit de altero iniustitiae genere, et praetermissae defensionis causas aliquot recitat; inde Philosophos quosdam reprehendit, solam voluptatem ex studiis spectantes, et ad rempublicam, sive communem vitae societatem nihil conferentes: tandem per repetitionem dictorum scopum ostendit, et conscientia dubia nihil esse agendum statuit.*

XXVIII. Praetermittendae autem defensionis, deserendique officii plures solent esse causae. Nam aut, 12) inimicitias, aut 13) laborem, aut 14) sumptus suscipere nolunt: aut etiam negligentia, 15) pi-

omne turbavit. 1) quoniam opinabatur se eo principatu dignum, quum non esset; putabat etiam se beatum fore oppressa republica, quod secus accidit. 2) in mente sua formaverat 3) primum in republ. locum. 4) perspicacissimis et excelsis. 5) vehementia desideria. 6) cupiditate honoris, gloriae, imperii. 7) ira, quae est ebullitio sanguinis circa praecordia, 8) capto consilio et cura adhibita. 9) iniuria, de qua inferenda diu cogitavimus. 10) quoniam in subitis animi motibus non habet locum deliberatio et electio. 11) certo consilio et deliberatione. 12) Nolunt subire inimicitias eorum, qui inferunt iniuriam. 13) sine quo nil confici potest. 14) qui admodum necessarii sunt; et in publica re, et in privata. 15) pigritia ad corpus, inertia ad

gritia, inertia: aut suis 1) studiis quibusdam, 2) occupationibusque sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, 3) desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud 4) Platonem est 5) in Philosophos dictum: quod in veri investigatione versentur, quodque ea, quae 6) plerique vehementer expetunt, de quibus inter se 7) digladiari solent, contemnant, et 8) pro nihilo ducant propterea iustos esse. Nam alterum 9) iustitiae genus assequuntur, inferenda ne cui noceant iniuria, in 10) alterum incidunt. Discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ad 11) rempublicam ne accessuros quidem putant, nisi coactos. Aequius autem erat id voluntate fieri. Nam hoc ipsum ita iustum est, quod recte fit, si 12) est voluntarium.

XXIX. Sunt 13) etiam, qui aut studio 14) rei familiaris tuendae, aut odio 15) quodam hominum,

animum spectat. 1) aut in litteris, aut aliis in rebus; ut varia sunt hominum studia. 2) rerum scil. domesticarum, in quibus obeundis occupantur. 3) derelictos et ope destitutos. 4) Modeste dissentit a Platone, Philosophorum sententiam in sexto de republica comprobante. 5) in laudem philosophorum. 6) maior pars hominum. 7) certare more gladiatorum. 8) existiment nullius esse pretii et momenti. 9) id est, eo quod nemini iniuriam inferunt iusti sunt. 10) alterum iustitiae genus non colunt, quoniam eos non defendunt, quos debent studio scil. cognitionis et doctrinae. 11) ad munera reipubl. obeunda. 12) Iustus enim is est, qui sciens consilio capto, et consilio ipsius iustitiae amore capto, et perpetuo, constanterque agat. Aristot. 11. ad Nicomach 4. 13) ponit nunc alios, qui rebus suis intenti alios deserunt. 14) quod laudabile est; pater enim, procreandis educandisque liberis reipubl. seminaria parat: seque et suos honesta aliqua arte alit. 15) *ut societatem homi num fugiat, atque oderit, qualem Athenis fuisse Timonem nescio quem accepimus.* Cic. in Laelio.

suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam 1) videantur iniuriam: qui dum 2) altero iniustitiae genere vacant, in 3) alterum incurrunt: deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam 4) studii, nihil 5) operae, nihil 6) facultatum. Quoniam igitur duobus generibus iniustitiae propositis, adiunximus caussas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus iustitia continetur: facile quod 7) cuiusque temporis officium sit, poterimus, nisi 8) nosmetipsos valde amabimus, iudicare.

XXX. Est enim difficilis cura rerum alienarum quamquam 9) Terentianus ille Chremes humani 10) nihil a se alienum putat. Sed tamen quia magis ea 11) percipimus, atque 12) sentimus, quae nobis ipsis aut prospera, aut adversa eveniunt, quam illa, quae ceteris, quae quasi longo intervallo interiecto videmus, 13) aliter de illis, ac de nobis iudicamus. Quocirca bene praecipiunt, qui vetant quidquam agere, 14) quod dubites aequum sit, an iniquum. Aequitas enim lucet ipsa per se, 15) dubitatio autem cogitationem significat iniuriae.

1) cum tamen faciant, quia vitae societatem deserunt. 2) quoniam nemini nocent. 3) quoniam nihil faciunt pro humana societate tuenda. 4) quantum ad animum. 5) laboris, et diligentiae. 6) divitiarum, 7) quacumque temporis conditione. Hanc prudentiam Graeci περιστατικὴν appellant. 8) nisi nostrae quietis commodorumque studiosi nimis fuerimus, ut laborem molestiamque, aut sumptum alterius caussa suscipere nolimus. 9) in Heautontimorumeno. 10) putat ad se suamque curam pertinere aliorum hominum curas, molestias, negotia. Ita Graevius hunc Terentii locum ex Comico ipso, Cicerone et Seneca intelligendum asserit. 11) mente. 12) sensibus exterioribus. 13) minus illis consulere studemus quam nobis 14) Seneca: *Quod dubitas, ne feceris.* 15) Si quis enim facit, quod an aequum sit dubitat, eum apparet ab inferenda iniuria non abhorrere, cupiditatemque suam

CAPUT X.

ARGUMENTUM. *Dirigit auctor disputationem ad considerationem circumstantiarum, quae saepe variant communia de iustitiae officiis praecepta; ubi cur interdum fides servari non possit, idque Tragica fabula de Theseo et Neptuno illustrat. Deinde callida etiam et malitiosa dictorum interpretatione iustitiae fines transiri ostendit: eiusque rei duo allegat exemplu: pauca quaedam de* ἐπιεικεία *et summo iure intermiscens.*

XXXI. Sed incidunt saepe 1) tempora, cum ea quae maxime videntur digna esse iusto homine, ea, que, quem virum bonum dicimus, 2) commutantur, fiuntque contraria, ut reddere depositum, 3) promissum facere, quaeque pertinent ad veritatem, et ad fidem ea migrare interdum, et non servare, sit iustum. 4) Referri enim decet ad ea, quae proposui in principio, fundamenta iustitiae, primum ut ne cui noceatur, deinde ut 5) communi utilitati serviatur. Quum tempora commutantur, commutatur officium, et non semper est idem.

XXXII. Potest enim accidere promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile, vel ei cui promissum sit, vel ei qui promiserit. Nam si, ut in 6) fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus filio Hippolyto non esset orbatus. Ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc

iustitiae anteferre. 1) Temporis conditiones. 2) aliter se habent, et fiunt contra officium propter aliquam circumstantiam. 3) quae hic in aliis inseruntur verba, *etiam ne furioso*, Langius, Lambinus, et plures expungunt, quos Graevius sequitur. 4) mutare, secedere, transgredi, modesta significatione. 5) ut omnia fiant communis utilitatis caussa. Graevius mavult ea expungere, quia referenda sunt ad fundamenta iustitiae, quae tamen numquam mutantur, et legere: *Cum tempora commutantur.* 6) vide Euripidem, Ovidium etc. Meur-

erat tertium, quod de Hippolyti interitu 1) iratus optavit, quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quae sint iis, quibus promiseris, inutilia: nec, si plus tibi noceant, quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est maius anteponi minori: ut si constitueris te cuipiam advocatum 2) in rem praesentem esse venturum, atque interim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium non facere quod dixeris: magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Iam illis promissis 3) standum non esse, quis non videt, quae coactus quis metu, aut deceptus dolo promiserit? quae quidem pleraque 4) iure praetorio liberantur, nonnulla 5) legibus.

XXXIII. Existunt 6) etiam saepe iniuriae 7) calumnia quadam, et nimis callida, sed malitiosa iuris interpretatione. Ex quo illud, 8) SUMMUM IUS SUMMA INIURIA, factum est iam tritum sermone proverbium, quo 9) in genere etiam in 10) republica

siique de Theseo librum cap. 1. 1) putant verum esse, Hyppolitum filium petiisse concubitum Phaedrae uxoris 2) in iudicium. Proprie dicitur, cum iudex seu arbiter in locum, de quo controversia est, venit. 5) illa promissa non esse servanda. 4) per praetores in integrum restituuntur. Ius praetorium et leges opponuntur. Leges enim proprie Romanis dicebantur, quae suffragiis populi ferebantur. Ius autem praetorium ex dictis praetorum constabat, quae quilibet eorum, cum iniret magistratum, proponebat. 5) Lege XII. tabularum Laetoria, et Aquila. Vide Ciceronem lib.. 3. de nat. Deorum, et infra lib. 3. huius operis cap. 15. 6) emergunt, apparent 7) calumnia hic accipitur pro quadam iuris subtili fraudulenta et iniqua interpretatione 8) Terentius in Heautontimorumeno: *Summum ius summa malitia.* 9) in malitiosa iuris interpretatione et calliditates. 10) in his, quae pertinent ad rempublicam.

multa peccantur, ut ille, qui cum 1) triginta dierum essent cum hoste pactae induciae, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae non noctium induciae. Nec 2) noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium, (nihil enim praeter 3) auditum habeo) 4) arbitrum Nolanis, et Neapolitanis 5) de finibus a senatu datum, cum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ne 6) cupide quid agerent, ne 7) appetenter, atque ut 8) regredi, quam progredi mallent. Id quum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi 9) dixerant terminavit: in medio relictum quod erat populo Romano adiudicavit. 10) Decipere hoc quidem est, non iudicare, quocirca in omni re fugienda est talis 11) solertia.

CAPUT XI.

ARGUMENTUM. *Adiicit Cicero nonnulla de modo vindictae erga eos, a quibus quis laesus est, ne metas iustitiae excedat. Missa sic vindicta privata, ad publicam quam geminam facit, progreditur: et in posteriore, quae bello exercetur, modum quoque ultionis esse servandum monet, docens primum, quid parta victoria agendum sit tam cum devinctis, iisque vel non immanibus, vel crudelibus, quam cum his, qui positis armis sese dediderunt ipsi: postea de iure et modo indicendi belli, et de aequitate gerendi pugnandique ratione apud Romanos disserit, idque explicat rursus exemplis suae reipublicae.*

XXXIV. Sunt autem quaedam officia etiam ad-

1) Ephorus apud Strabonem lib IX. Thracum commentum dicit adversus Boeotios. 2) Romanus et Italus. 3) de hoc nihil legi, et nihil scio. 4) qui deberet diiudicare de finibus agrorum. 5) in quibusdam editis est, *de finibus agri*: sed potius sequimur libros veteres, in quibus *de finibus* sine genitivo legitur. 6) avide atque avare. 7) Facciolatus legere mavult: *nec appeterent*. 8) intra suos fines redire, quam progredi in alienos. 9) lege potius cum Pithoeano et Graevio: *sicut ipsi discesserant*, nimirum, quo utrique recesserunt. 10) nam fraus et deceptio fuit illa, non iudicium. 11) tale acumen et malitia.

versus eos servanda, a quibus iniuriam acceperis; est enim 1) ulciscendi et 2) puniendi 3) modus: atque haud scio, an satis sit, eum qui lacesserit iniuriae suae poenitere, ut ipse ne quid tale posthac, 4) et caeteri sint ad iniuriam tardiores. Atque in republica maxime conservanda sunt 5) iura belli. Nam quum sint duo genera decertandi; unum per 6) disceptationem, alterum per 7) vim: cumque illud proprium sit hominis, hoc belluarum, 8) confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore.

XXXV. Quare suscipienda quidem bella sunt 9) ob eam caussam, 10) ut sine iniuria in pace vivatur: parta autem victoria conservandi sunt ii, qui non crudeles in bello, non 11) immanes fuerunt, ut maiores nostri 12) Tusculanos, 13) Aequos, Volscos, 14) Sabinos, 15) Hernicos in civitatem etiam acceperunt: at 16) Carthaginem et 17) Numan-

1) Quantum ad privatum hominem. 2) quantum ad publicas Leges 3) mensura quaedam et ratio: non debemus mensuram excedere in puniendo. 4) Verbum *committas* quod hic ante legebatur in bonis libris deest. 5) *esse quaedam belli iura*, *quae ut facere*, *ita pati sit fas*. Livius 31. 10. 6) contentionem verborum. 7) armis, quum verba non sufficiunt. 8) disceptationem uti non possumus cum hoste sed opus est certare armis, et vi hostes reprimere. 9) ad eum finem, qui semper expectandus est in omnibus actionibus. 10) Bellum enim pacis caussa suscipitur, ut pax sit secura et sine iniuria. 11) immanes dicuntur, in quibus nulla est bonitas, sed natura et ingenium ferinum ab omni humanitate alienum. 12) Tusculani donati civitate sunt Anno urbis conditae CCCLXXV. 13) Aequos et Volscos in civitatem receptos nusquam legi dicit Manutius. 14) Sabini Romanis iuncti; unam civitatem ex duabus fecerunt, et omnia sua Roma transtulerunt 15) Hernici a Q. Marcio in deditionem accepti A. V. C. CCCCXLIX. 16) Utramque Scipio Aemilianus evertit. 17) urbem Celtiberorum in

tiam funditus sustulerunt, nollem 1) Corinthum, sed 2) credo aliquid sequutos, 3) opportunitatem loci maxime, ne possent aliquando 4) ad bellum faciendum 5) locus ipse adhortari. Mea quidem sententia, 6) paci, quae nihil habitura sit insidiarum, semper est 7) cousulendum. In quo si 8) mihi esset obtemperatum, etsi non 9) optimam, at 10) aliquam rempublicam, quae nunc nulla est, haberemus. Et quum iis, quos deviceris consulendum est, tum ii qui armis positis ad imperatorum fidem confugiunt quamvis murum 11) aries percusserit, recipiendi sunt: in quo tantopere apud nostros iustitia culta est, ut 12) ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum 13) patroni essent more maiorum.

XXXVI. Ac belli quidem aequitas sanctissime 14) feciali populi Romani iure perscripta est. Ex

Hispania. 1) aegre fert Cicero, eversam fuisse Corinthum, propter bonas artes, quae illic vigebant. 2) excusat Cicero maiores, qui ut Corinthum exciderent, non crudelitate sint adducti sed alia aliqua ratione, et maxime opportunitate loci. 3) commoditatem. Graeciae compedes propter Isthmum Philippus iunior dixit. 4) ad movenda arma Romanis. 5) qui erat natura munitus. 6) Plato inane esse pacis nomen in terris dicit. 7) providendum. 8) a Pompeio et a Caesare: nam Cicero utrique pacis auctor fuit. 9) non integrae dignitatis libertatisque. 10) aliquem statum reipublicae, quae nunc penitus corruit. 11) dicit Cicero ex militari lege, qua ubi moenia quati ariete coeperunt, oppidani in deditionem fidemque non recipiebantur. Arietem invenere prius Carthaginenses, eratque instrumentum bellicum; quo ianuae quatiuntur, et muri. 12) consules imperatores et duces exercitus. 13) ut Siculorum Marcelli, Allobrogum Fabii: id est, eos et in Senatu, et in iudiciis defenderent, eorumque curam haberent. 14) Romani veteres non nisi consulto collegio fecialium ad hoc munus a Numa Pompilio instituto bella suscipiebant, et vetantibus fecialibus, nulli fas erat arma capere. Hoc nomine ius feciale comprehendebat non tantum indicationem ex iure dominii sed et

quo intelligi potest, nullum bellum esse iustum, nisi quod aut 1) rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit, et 2) indictum. 3) Popillius imperator tenebat provinciam, in cuius exercitu Catonis filius tiro militabat. Cum autem Popillio videretur 4) unam dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed cum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popillium scripsit, ut si eum pateretur in exercitu remanere, 5) secundo eum obligarat militiae sacramento: quia priore 6) amisso, iure cum hostibus pugnare non poterat.

XXXVII. Adeo summa erat 7) observatio in bello movendo. Marci quidem Catonis 8) senis 9) epistola est ad Marcum filium, in qua scripsit, es audisse, eum missum factum esse a Console, cum in Macedonia bello 10) Persico miles esset. Monet igitur, ut caveat, ne praelium ineat, negat enim 11) ius esse, qui 12) miles non sit, pugnare cum hoste.

persecutionem eius, quod ex caussa civili aut criminis debetur. 1) Hanc rerum repetitionem dictam esse *clarigationem*, testis est Plinius lib. XXII. cap. 2 2) sine ulla solemnitate. 3) solemnitas quadam, et ritu fecialium in bello indicendo; nempe legatis violatis vel alia iusta de causa. Perizonius notat lectionem hanc esse controversam et alios posuisse Popilium, alios Pompilium, nonnullos P. Aemilium. 4) quoniam eam alere non posset. 5) iterum iuramento ipsum adstringeret. 6) iuramento. Cuius vide apud A. Gellium lib. XVI. cap. 4. 7) observatio legum, consuetudinum et disciplinae veteris in bello. 8) ad differentiam Catonis Iunioris, qui Uticensis cognominatus est. 9) exstat apud A. Gellium. 10) quod gerebatur contra Perseum, ultimum Macedonum regem. 11) iure licere. 12) non dederit nomen et militiae sacramento se non obligarit. Vide ea de re Plutarchum in Problema

CAPUT XII.

ARGUMENTUM. *Novum aequitatis Romani populi in bello argumentum adducit ab appellatióne adversae partis molliori et leniori: cui subiicit praeceptum de officio bellico, et modo clementiae, quaė sumitur ex consideratione caussae impulsivae suscepti belli: siquidem aliter contendendum cum cive, eoque vel inimico, vel competitore, aliter cum peregrinis, quos partim vituperat, ut Poenos et Hannibalem: partim laudat, ut Pyrrhum, cuius magnificam vocem versibus Ennianis refert.*

XXXVIII. Equidem illud etiam animadverto, quod qui proprio nomine 1) perduellis esset, is 2) hostis vocaretur, 3) lenitate verbi tristitiam rei mitigante. Hostis enim apud maiores nostros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. Indicant duodecim tabulae: *Aut* 4) *status dies cum hoste:* Itemque: 5) *Adversus hostem aeterna* 6) *auctoritas.* Quid ad hanc mansuetudinem addi potest? eum, quicum bella geras, tam 7) molli nomine appellari? quamquam id nomen 8) durius iam efficit vetustas: a peregrino enim iam recessit et proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit.

tibus. 1) perduellis dicebatur, qui per seditionem interfecerat civem Romanum, aut arma moverat; aut qui commiserat crimen laesae maiestatis. 2) Varro IV. de lingua latina. *Multa verba aliud nunc ostendunt, aliud ante significabant, ut hostis: nam tum eo verbo dicebant peregrinum, qui suis legibus uteretur, nunc dicunt eum, quem tum dicebant perduellem.* 3) miti significatione. 4) Festus; *Status dies vocatur, qui iudicii caussa est constitutus cum hoste id est peregrino. Eius enim generis ab antiquis hostes appellabantur, quod erant pari iure cum populo Romano.* 5) adversus peregrinum semper civi Romano salvum manet ius dominii: peregrinus nihil quod est civis Romani, quantumvis diuturno usu, acquirere est usucapere potest. 6) *Auctoritas* hic est ius dominii, et vindicandi potestas. 7) miti. 8) durioris significationis.

XXXIX. Quum vero de imperio decertatur, belloque quaeritur, gloria caussas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paullo ante 1) iustas caussas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii gloria proposita est, 2) minus acerbe gerenda sunt. Ut enim cum cive 3) aliter contendimus, si est inimicus, aliter si 4) competitor cum 5) altero certamen 6) honoris, et 7) dignitatis est, cum 8) altero 9) capitis et famae: sic cum 10) Celtiberis, cum 11) Cimbris bellum, ut cum inimicis gerebatur, 12) uter esset, non uter imperaret: cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Poenis, Pyrrho 13) de imperio dimicabatur, 14) Poeni foedifragi, 15) crudelis Hannibal, 16) reliqui 17) iustiores. 18) Pyrrhi quidem de 19) captivis reddendis illa 20) praeclara.

1) unam pro patria; alteram propter fines propagandos 2) minori saevitia et acerbitate. 3) alio animo et loco, in foro, ad iudices inimicum accusamus: in campo Martio, populi comitis, cum competitore agimus. 4) in aliquo magistratu. 5) competitore. 6) quantum ad magistratum, qui petitur. 7) gloriae, quae ex ipso magistratu sequitur. 8) inimico. 9) inimicus cupit alterius mortem et famam inimico suo eripere. 10) Numantinis; qui in Celtiberia sunt, et per XX. annos cum Romanis pugnarunt de capite et vita. 11) populis Germaniae, qui magna hominum manu collecta in Italiam inimico animo sese effundebant, quos C. Marius delevit. 12) non certabant pro imperio, sed pro capite. 13) volebant enim imperare, et non parere Romanorum iussis. 14) Ter fidem fregerunt Poeni; unde *terrarum orbe infamis Punica calliditas*. Valer. Max. VII. 4. 15) ob conditiones Saguntinis datas. 16) Latini, Sabini, Samnites, Pyrrhus. 17) quoniam servaverunt melius, quam Poeni et Hannibal iura belli, quo imperium quaeritur: non enim geri debet tanta saevitia et perfidia, quanta id, quo de capite dimicatur. 18) Pyrrhus Rex Epiri venit in Italiam in auxilium Tarentinorum. 19) Missi fuerunt legati ad Pyrrhum pro captivis redimendis, quos ille domo remisit, dicens Romanis haec verba quae Ennius postea versibus prosequutus est. 20) digna memoratu et summis laudibus.

Nec 1) mi aurum posco, nec mi pretium dederitis.
Nec 2) cauponantes bellum, sed 3) belligerantes.
Ferro 4), non 5) auro vitam 6) cernamus utrique:
Vosne velit, an me regnare 7) hera, quidque ferat fors,
Virtute 8) exsperiamur: et hoc simul accipe dictum.
Quorum virtuti 9) belli fortuna pepercit,
Eorum me libertati parcere 10) certum est.
Dono, 11) ducite, doque 12) volentibus cum magnis dis.

Regalis sane, et digna 13) Aeacidarum genere sententia.

CAPUT XIII.

ARGUMENTUM. *Fidem datam etiam hosti servandam esse, declarat exemplo M. Attilii Reguli: postea de aequitate, et clementia, quanti dominus erga servos debeat, praecipit: originesque iniuriae in vim et fraudem distribuens insidias bonitatis specie fallentes violentia peiores esse adserit.*

XL. Atque etiam si quid 14) singuli, 15) temporibus adducti, hosti promiserint, est in

1) mihi. 2) non luctum sectantes, et quaerentes pecuniam ex bello, ut faciunt caupones, qui vendunt vinum etc. 3) simpliciter bellum gerentes. 4) armis. 5) non pecunia more institorum. 6) de vita dimicemus. 7) fortuna rerum domina 8) fortitudine, non pecuniis. 9) qui in bello non ceciderunt. 10) constitui illos liberare. 11) Dono vobis captivos, ducite illos vobiscum. 12) Vetus est locutio, ut apud Plautum; *Agite, ite cum diis bene volentibus.* 13) Pyrrhus ab Achille Aeaci, quem Iupiter genuit, nepote magnanimo et fortissimo heroe, originem suam deducebat. 14) Soli cives. 15) aliqua temporum con-

1) eo ipso fides conservanda: ut primo Punico bello 2) Regulus captus a Poenis, cum de 3) captivis 4) commutandis Romam missus esset, iurassetque se rediturum, 5) primum, ut venit, captivos reddendos in senatu 6) non censuit; deinde, cum retineretur 7) a propinquis, et ab amicis ad 8) supplicium redire maluit, quam fidem hosti datam 9) fallere.

XLI. *Secundo* 10) *autem Punico bello post Cannensem pugnam quos decem Hannibal Romam adstrictos misit iure iurando redituros esse, nisi de redimendis iis, qui capti erant, impetrassent; eos omnes censores, quoad quisque eorum vixit, qui peierassent, in aerariis reliquerunt: nec minus illum, qui iuris iurandi fraude culpam invenerat. Cum enim Hannibalis permissu exisset de castris rediit paullo post, quod se oblitum nescio quid diceret. Deinde egressus e castris iureiurando se solutum putabat: et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide quid senseris, non quid dixeris cogitandum. Maximum autem exemplum est iustitiae in hostem a maioribus nostris constitutum. Cum a Pyrro perfuga senatui est pollicitus, se venenum regi daturum, et eum necaturum: Senatus et C. Fabricius perfugam Pyrro dedit. Ita ne hostis quidem, et petentis et bellum ultro inferentis, interitum cum scelere approbavit.*

ditione, et aliqua difficultate coacti. 1) quod promissum est tali temporum conditione. 2) M. Attilius Regulus. 3) quos Regulus in Africa felici eventu pugnans coeperat. 4) ut commutarentur cum Regulo. 5) cum primum venit. 6) dixit sententiam, non esse reddendos captivos: se quippe nullo usui futurum Romanis, quoniam venenum sibi a Poenis datum esset, quo paullo post tabesceret. 7) et maxime ab uxore Marcia. 8) quod gravissimum tulit insomnis necatus. 9) deserere. 10) Quae uncinis inclusa diversoque typorum genere expressa sunt, a plerisque veteribus libris et editionibus absunt. De quibus Langius,

XLII. At de bellicis quidem officiis satis dictum est. Meminerimus autem, etiam et adversus infimos iustitiam esse servandam. Est autem infima conditio et fortuna 1) servorum: quibus non male praecipiunt, qui ita iubent uti, ut mercenariis: 2) operam exigendam, 3) iusta 4) praebenda. Cum autem duobus modis, id est, aut vi aut fraude fiat iniuria: 5) fraus quasi vulpeculae: vis leonis videtur: utrumque homine alienissimum: sed fraus odio digna maiore. Totius autem iniustitiae nulla 6) capitalior est, quam eorum, 7) qui cum maxime fallunt, id agunt, ut 8) viri boni esse videantur. De iustitia satis dictum est.

CAPUT XIV.

ARGUMENTUM. *Accedit ad alteram iustitiae speciem, beneficentiam nimirum, sive liberalitatem, tria circa beneficia, quae in alios conferuntur, praecepta tradens. Primum est; ne obsint iis, quibus exhibentur, vel etiam aliis; ubi geminum prohibet vitium, assentationem scilicet, sive indulgentiam, et rapinam. Secundum ne sint maiora facultatibus: quod prodigalitas eiusmodi coniunctam habeat, et ἀσταρθιαν sive defraudationem suorum, et aliorum violationem, et gloriae captationem. Tertium, ne dentur indignis, ubi spectare iubet mores et animum eorum, quibus benefaciamus, vitae item societatem, et officia nobis ante praestita.*

XLIII. Deinceps (ut erat propositum) de beneficentia, ac liberalitate dicatur: qua quidem nihil

an Ciceronis sint non vult contendere. 1) vix enim inter homines numerabantur. 2) in libris vulgatis mendose, et contra fidem veterum legitur: *Ad operam exigendam, et iusta praebenda.* Sic homines imperiti passim aliena multa suppleverunt. 3) quae merito, et quasi iure quodam tribuuntur: ut sunt quaterni modii frumenti in mensem, quod demensum dicebatur. 4) Praebendi verbum ad annonam spectat, maxime dum capitatim sua cuique portio tribuitur. 5) Huc spectat illud Lysandri: *Quo leonina pellis penetrare nequit, vulpina assumenda* 6) perniciosior; vel, quod caput et vitam petat; vel, poena capitis magis digna. 7) In vulgatis: *qui tum, cum maxime etc.* particulam *tum*, recte expungit Graevius, 8) qui Curios simulant,

est 1) naturae hominis accomodatius sed habet multas cautiones. 2) Videndum est enim primum; ne obsit 3) benignitas et iis ipsis, quibus benigne 4) videbitur fieri, et caeteris: deinde, ne 5) maior benignitas sit, quam 6) facultates; tum ut pro 7) dignitate cuique tribuatur, id enim est 8) iustitiae fundamentum, ad quam haec referenda sunt omnia. Nam et qui 9) gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse velle 10) videantur, non benefici, neque liberales, sed perniciosi 11) assentatores iudicandi sunt: et qui 12) aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt iniustitia, ut 13) si in suam rem aliena convertant.

XLIV. Sunt autem 14) multi, et quidem cupidi splendoris, et gloriae, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur: hique arbitrantur, se beneficos in suos amicos visum iri, 15) locupletent eos 16) quacumque ratione. Id autem tantum abest ab officio, ut nihil magis 17) officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quae

et Bacchanalia vivunt. 1) Quoniam homines, qui opibus valent, ad tuendam societatem humanam natura incitantur; idque humanitatis proprium est. 2) probe observandae sunt circumstantiae, quarum Cicero tres enumerat: quae tamen si subdividantur, plures emergunt. 3) pecuniarum collatio. 4) quum revera non sit: quoniam obest potius, quam prodest. 5) exhaurietur enim fons libertatis. 6) modum divitiarum et patrimonii prout quisque meretur. 8) nam iustitiae proprium est suum cuique tribuere. 9) rem gratam faciunt, quae accipienti noceat. 10) quum in animo habeant nocere. 11) qui aliud ore proferunt, aliud corde sentiunt: et alienae voluntati obtemperant, ut id quod prave cupiunt, assequantur. 12) liberales de alieno. 13) quum enim dando egere coeperunt, alienis bonis manus afferre coguntur. 14) qualis Catilina sui profusus, alieni rapax. 15) divites faciant. Locupletes proprie dicuntur, qui multa loca habent, et possessiones 16) per fas et nefas quomodocumque potuerint 17) actioni quae est cum

prosit amicis, noceat nemini. Quare 1) Lucii Syllae et 2) Caii Caesaris pecuniarum translatio a 3) iustis dominis ad 4) alienos, non debet liberalis videri. Nihil enim est liberale, quod non idem iustum.

XLV. Alter 5) erat locus cautionis, ne benignitas maior esset, quam 6) facultates: quod qui 7) benigniores volunt esse, quam res patitur, primum in eo peccant, quod iniuriosi sunt 8) in proximos; quas enim copias his et suppeditari aequius est, et relinqui, eas transferunt ad 9) alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et 10) auferendi per iniuriam, ut ad largiendum suppetant copiae. Videre etiam licet, plerosque non tam natura liberales, quam 11) quadam gloria ductos ut benefici videantur, facere 12) multa, quae proficisci ab ostentatione magis, quam a 13) voluntate videantur. Talis autem 14) simulatio 15) vanitati est coniunctior, quam aut liberalitati, aut honestati.

virtute. 1) Sylla proscriptorum bona ad libidinem dilargitus est. 2) De Caesaris rapacitate plura dicit Svetonius. 3) possessoribus legitimis, qui opes illas vel a maioribus acceperunt, vel propria industria sibi peperere. 4) amicos, ad quos tamen nihil horum iure pertinebat. 5) secundus locus, sive altera cautio. 6) patrimonium, census, opes. 7) monemur, de sorte et summa nihil decedere oportere: reditibus et proventibus liberales esse non posse. 8) parentes, uxores, liberos cognatos: quia his necessaria vitae praesidia debentur maxime. 9) nulla consanguinitate aut affinitate sibi coniunctos. 10) quocumque modo et fraude. 11) *ut sunt ii*, *qui nihil honestum putant*, *nisi quod in vulgus gloriosum*, secundum Ciceronem IV. Academ. 12) ut Appius Pulcher, qui sua ambitione Ciliciam exhauserat. 13) certo animi iudicio, et quod ita eligant agendum 14) ostentatio et ficta liberalitas Proprio utitur vocabulo, quod odium in se contineat. 15) men-

XLVI. Tertium est propositum, ut in beneficentia 1) delectus esset dignitatis: in quo et mores eius erunt 2) spectandi, in quem beneficium conferetur, et 3) animus erga nos, et 4) communitas ac societas vitae, et 5) ad nostras utilitates officia ante collata. Quae ut 6) concurrant omnia, optabile est: sin minus plures caussae, maioresque 7) ponderis plus habebunt.

CAPUT XV.

ARGUMENTUM. *Praemissa de infirmitate hominum correctione, tertium praeceptum explicatius proponit, et primo quidem, quomodo mores spectandi sint eius, cui benefacere volumus, monet. Deinde, quomodo animus aliorum erga nos benevolus explorandus docet, eique, qui nos intentius constantiusque diligit, plurimum tribuendum censet. Porro de meritis in nos collatis, quibus ad ἀντίδωρα obligati sumus, atque sic de gratitudine agit, ad quam praestandam quadruplici argumento invitat. Post libertatem in duas species distribuit, et de magnitudine acceptorum beneficiorum consideranda varia praecipit, subiuncta antithesi significans id a plerisque negligi.*

XLVII. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus, pleneque sapientibus, sed 8) cum iis, quibus praeclare agitur, si sunt 9) simulacra virtutis: etiam hoc intelligendum 10) puto, neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat: 11) colendum autem

dacio: quoniam non proficiscitur a voluntate. 1) ut dignior indigniori anteponatur. 2) diligenter considerandi. 3) quo animo fuerit erga nos. 4) an fuerit amicus, an concivis, an domesticus 5) an fuerit in nos beneficus. 6) ut omnia illi insint, quae spectanda proposuit in liberalitate: mores, amicitia, cognatio, et gratitudo. 7) magis debent nos movere, ut benefici simus, et liberales in aliquem. 8) Quasi dicat, cum iis agitur, in quibus ne simulacra quidem sunt virtutis, nedum ipsa virtus. 9) effigies et signa quaedam. 10) *Puto* a sciolis intextum veretur Graevius, ut plura huius generis emblemata non bella, *dicunt*, *aiunt*, *puto*, quae a viris doctis ex optimis scriptoribus sunt eiecta. 11) amandum et ornandum.

esse ita quemque maxime, ut quisque maxime his virtutibus 1) lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia, ac ipsa de qua iam multa dicta sunt, iustitia. Nam fortis animus, et magnus in homine non perfecto nec sapiente, 2) ferventior plerumque est: illae vere virtutes virum bonum videntur 3) potius attingere. Atque haec 4) in moribus.

XLVIII. De benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos primum illud est in officio, ut 5) ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur: sed benevolentiam non 6) adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed 7) stabilitate potius, et constantia iudicemus. Sin erunt merita, ut non 8) ineunda, sed referenda sit gratia; maior quaedam cura adhibenda est. Nullum enim officium 9) referenda gratia magis necessarium est.

XLIX. Quod si ea, quae 10) utenda acceperis maiore mensura, si modo possis, iubet reddere 11) Hesiodus: quidnam beneficio provocati facere debemus? 12) an imitari agros fertiles, qui multo

1) mitioribus, et quae bonum virum attingunt. 2) Itaque tunc fortitudo non est virtus; accedit enim ad temeritatem. 3) ad bonum virum videntur potius pertinere. 4) eorum scilicet, in quos volumus conferre beneficia. Quod in nonnullis additur, *considerantur*, vel *considerando*, non est in melioribus Mss. et impressis 5) qui nos amat, a nobis vocis vicissim amatur, secundum illud vetus: *si vis amari, ama*. 6) quos Terentius ait impense cupere, consulere parum, esseque levi sententia. 7) quae non potest esse nisi in recto iudicio: et iudicium maturiorem aetatem requirit. 8) concilianda. 9) fatentur hoc omnes: pauci factis exprimunt. 10) ad usum domesticum a vicino. 11) Versus Hesiodi extant in opere de Agricoltura: *Acceptum metire, et eodem pondere redde Vicino, ut tibi ille iterum succurrat egenti.* 12) elegans affirmandi modus per interrogationem, et Ciceroni

plus afferunt, quam acceperunt? Etenim, si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre: 1) quales in eos esse debemus, qui iam profuerunt? Nam quum duo genera liberalitatis sint, unum 2) dandi beneficii alterum 3) reddendi; 4) demus nec ne, in nostra potestate est: 5) non reddere viro bono non licet, 6) si modo id facere possit sine iniuria.

L. Acceptorum autem beneficiorum sunt 7) delectus habendi. Nec dubium, quin 8) maximo cuique plurimum debeatur. In quo tamen in primis, quo quisque 9) animo, 10) studio, 11) benevolentia fecerit, 12) ponderandum est. Multi enim faciunt multa 13) temeritate quadam, sine 14) iudicio, vel morbo, in omnes vel 16) repentino quodam, quasi 17) vento, impetu animi incitati: quae beneficia aeque magna non sunt habenda atque ea,

perfamiliaris. 1) quam liberales et benefici. 2) Sponte nostra. 3) nos gratiam referimus beneficio provocati. 4) an velimus esse liberales, et nobis integrum liberumque. 5) Seneca III. de Benef. 6) *Non referre beneficiis gratiam, et est turpe, et apud omnes habetur.* 7) reddere enim beneficium ita debet ne quid iniuriae committat. 8) certus modus servandus 9) Valer. Maximus IV. 5 *ut me ito primum amoris vinculum ducitur, plurima et maxima beneficia accepisse, ita proximum iudicari debet, simul accepisse.* 10) sponte, an invitus. 11) voluntate. 12) constanti et stabili, an vana, et quodam ardore et affectu mota. 13) prudenter considerandum. 14) sine consilio et delectu personarum. 15) Seneca 1. de Benef. cap 2. *Beneficia in vulgus effundenda non sunt, et nullius rei, minime beneficiorum, honesta largitio est, quibus si detraxeris iudicium desinunt esse beneficia, in aliud quodlibet incidunt nomen.* 16) morbus est animi vitium inveteratum, ut evelli difficile sit, qualis in prodigis opum perditio, quadam levitate sine consilio et delectu personae. 17) qui navim impellit, modo huc, modo illuc.

quae iudicio, 1) considerate 2) constanterque delata sunt. Sed in collocando beneficio, et referenda gratia, 3) si caetera 4) paria sint, hoc maxime officii est, ut quisque maxime 5) opis indigeat, ita ei potissimum opitulari: quod contra fit a plerisque. A quo enim plurimum sperant, etiamsi ille his non eget, tamen ei potissimum 6) inserviunt.

CAPUT XVI.

ARGUMENTUM. *Pergit auctor in explicando praecepto tertio, et delectum habendum monet in conferendis beneficiis etiam ratione societatis vitae, iuxta quam varie inter se devincti sunt homines. Primum huius consociationis gradum constituit humanitatem: cuius duos ostendit ortus: primus est rationis et orationis huiusque officia et beneficia breviter enumerat: secundus rerum omnium, quas ad communem usum genuit natura, communio: in qua ad leges partim, partim ad amicos, partim ad ignotos quoque respiciendum esse asserit. Sub finem praeceptum de moderanda in vulgus liberalitate repetit.*

LI. Optime autem societas hominum, coniunctioque servabitur, si ut quisque erit coniunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed quae 7) natura principia sint communitatis, et societatis 8) humanae, repetendum 9) altius videtur; est enim primum, quod 10) cernitur in universi generis humani societate, eius autem 11) vinculum est ratio,

1) non temere. 2) ut non poeniteat. 3) inter eos scil. quibus benefaciendum est. 4) si par sit amicitia, virtus, necessitudo, officia ante collata: si nulla ex caussis, concurrentibus caeteris, plus ponderis habeat. 4) auxilii et beneficii. 6) beneficia conferunt, aut gratiam referunt. Quae mercatura potius, quam liberalitas, appellanda. 7) Naturalia principia ad conservandam humani generis societatem. 8) quae est inter homines. 8) a primo principio. 10) quoniam cernimus et videmus coniunctionem naturalem hominum inter se. 11) connexio et stabilitas.

et oratio: quae 1) docendo, discendo, communicando, 3) disceptando, 4) iudicando 5) conciliat inter se homines, coniungitque 6) naturali quadam societate. Neque ulla re longius absumus a natura ferarum, in quibus inesse 7) fortitudinem saepe dicimus, ut in equis, in leonibus: iustitiam, aequitatem, bonitatem non dicimus sunt enim rationis, et orationis expertes.

LII. Ac 8) latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas haec est, in qua omnium rerum, quas 9) ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas; ut quae 10) descripta, sunt 11) legibus, et iure civili, haec ita 12) teneantur, ut sic constitutum: e quibus ipsis caetera sic observentur, ut in Graecorum proverbio est. 14) AMICORUM ESSE OMNIA COMMUNIA. Omnia autem communia hominum videntur ea, quae sunt 15) generis eiusdem: quod ab Ennio positum in 16) una re, 17) transferri in permultas potest.

1) hominis proprium est docere, et discere; doctrinam enim mens docentis effundit, disciplinam mens discentis haurit. 2) impertiendo necessaria, vel consilia conferendo. 3) accusando, defendendo. 4) quod sequitur ex disceptatione. 5) coniungit, et ad benevolentiam trahit. 6) quoniam natura ita vult, ut homines inter se coniungantur. 7) si vires et animum spectemus, quae tamen furtitudo proprie non est rationis expers et prudentiae, sed tantum robur corporis 8) ad omnes homines extendens. 9) quae produxit natura ad usum humanum communiter, ut ignis, aer, aqua etc. 10) quae leges permittunt aliquem possidere ut sua 11) quarumdam enim dominio potimur iure gentium, quarumdam iure civili. 12) possideantur. 13) Pytagoras Samius primus dixit. 14) τατῶν φιλῶν κοινα 15) conditionis et naturae. 16) in lumine scil. 17) commutari in exemplum.

Homo, qui 1) *erranti comiter monstrat viam,*
Quasi 2) *lumen de suo lumine accendat, facit:*
Nihilominus 3) *ipsi lucet, cum illi accenderit:*

Una 4) ex re satis praecipitur, ut quidquid 5) sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto.

LIII. Ex quo sunt illa communia: 6) non *prohibere aqua* 7) *profluente: pati ab igne ignem capere, si quis velit: consilium fidele* 8) *deliberanti dare:* quae sunt iis utilia, qui accipiunt: danti non molesta. Quare 9) et his utendum est, et semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam copiae parvae singulorum sunt; eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo: 10) vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem. NIHILOMINUS IPSI LUCET: ut facultas sit, qua in nostros simus liberales. Gradus autem plures sunt societatis hominum.

1) dubie vaganti et ignoranti viam. 2) Ovid. *Quis vetet apposito lumen de lumine sumi? Atque cavum vastasin mare servet aquas.* 3) aeque bene et nulla ex parte minus. Ratio hoc versu redditur comparatione. Nam nihilominus, inquit, ipsi lucet, nihil igitur ipsi decedit. Sicut nec tunc, cum erranti etiam ignoto viam monstrat. Hic est enim finis Ennii, ut sine eius, qui faciat, incommodo, fiat officium. 4) Hac similitudine satis docet Ennius. 5) sine diminutione rerum nostrarum. 6) non arcere a flumine eum, qui haurire velit. 7) *profluente*, quasi procul fluente, quoniam si esset in fundo alicuius puteus aut piscina, quae non proflueret, aliter dicendum esset. 8) consultanti et dubitanti quid agat. 9) Plutarchus VI. Symposiacorum. *Neque alimenta nobis fas est perdere, ubi ipsi plus satis habemus, neque fontem, postquam inde quantum libet potaverimus, obturare aut occultare etc.* 10) quae omnibus impertitur.

CAPUT XVII.

ARGUMENTUM. *Constituta generalissima societate, contractiores et specialiores iam declarat. Ubi primo quidem plures patefacit, quarum aliae communiores tum gentium, nationum, et linguarum, tum civium inter se; aliae interiores, et ab illa infinita hominum consociatione magis recedentes, scilicet vel propinquitatum, et consanguinitatum in coniugio, in liberis, in una domo etc. vel amicitiarum et familiaritatum inter bonos ob similitudinem morum, et honesti admirationem etc. quas sequuntur necessitudines patriae, et denique Reipublicae. Deinde verbo illos inter se confert, et quibus ex his plurimum officiorum debeatur, diserte explicat, concludens gnoma epiphonematica, amicitiam ex similitudine morum esse iucundissimam.*

LIV. Ut 1) enim ab infinita illa discedatur, proprior est eiusdem 2) gentis, nationis, linguae, 3) qua maxime homines coniunguntur; 4) interius etiam est, eiusdem esse civitatis. Multa sunt enim civibus inter se communia, forum, fana, porticus, viae, leges, iura, iudicia, suffragia, 5) consuetudines praeterea, et familiaritates, multisque cum multis 6) res, rationesque contractae. Arctior vero colligatio est societatis propinquorum: ab illa enim, immensa societate humani generis, in 7) exiguum, angustumque concluditur.

LV. Nam cum sit hoc 8) natura commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso coniugio est: proxima in liberis:

1) Qua genus humanum inter se ratione de vinctum est. 2) gens est tamquam genus, et natio species. 3) nam sermo est instrumentum societatis. 4) magis intrinsecum et coniunctio societas 5) conversationes. 6) differt res a ratione contracta, ut genus a specie. Rem contractam dicimus, ut matrimonium, ut est societas. Ratio contracta est pactum, quod super matrimonio fit. 7) constringitur inter propinquos et affines. 8) nam omne animal appetit duce natura, creare sibi

deinde una domus, communia omnia. Id autem est 1) principium urbis, et quasi seminarium reipublicae. Sequuntur fratrumconiunctiones: post 2) consobrinorum, sobrinorumque, qui cum una domo iam 3) capi non possint, in alias domus, tamquam in 4) colonias, exeunt. Sequuntur connubia, et 5) affinitates, ex quibus etiam plures propinqui. Quae 6) propagatio, et 7) soboles origo est rerumpublicarum. 8) Sanguinis autem coniunctio, et benevolentia devincit homines caritate.

LVI. Magnum est enim, eadem habere 9) monumenta maiorum, 10) iisdem uti sacris, sepulcra habere communia. Sed omnium societatum nulla 11) praestantior est, nulla 12) firmior, quam quum 13) viri boni, moribus similes sunt 14) familiaritate coniuncti. Illud enim honestum, (quod saepe dicimus) etiamsi 15) in alio cernimus, tamen nos movet, atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit.

simile in specie. 1) urbs enim ex domibus, respublica e civibus constat. 2) consobrini dicuntur nati ex duabus sororibus· sobrini sunt filii consobrinorum Intelligi enim prolis propagationem. 3) contineri. 4) quoniam cum urbs multitudinem capere non posset, nova deducebatur colonia. 5) propinqui uxoris affinitates conciliantur coniugio. 6) loquitur per translationem. Nam propagatio dicitur in arboribus et vitibus, cum fiunt propagines. 7) *Suboles*, non *Soboles*, in libris antiquioribus et monumentis antiquitatis legitur, cui scripturae notatio nominis suffragatur, *a sub* et *olesco*, id est, *cresco*. 8) ipsi consanguinei sunt inter se devincti benevolentia et charitate 9) statuas, trophaea, et maiorum imagines, quae posteros virtutis avitae admoneant, unde *monumenta* dicuntur 10) erant enim et publica civitatis, et privata cuiusque familiae sacra, quae tradebantur haeredibus. 11) excellentior: quoniam super honesto et virtute fundatur. 12) quoniam illa solum amicitia durat quam virtus conciliat. 13) hinc Stoicorum dogma est, solum sapientem amicum esse, inter alios homines nullam esse amicitiam. 14) amicitiae consuetudine. 15) in

LVII. Et quamquam omnis virtus non ad se alliciat, faciatque, ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur: tamen iustitia et liberalitas id maxime efficit: nihil autem est amabilius, nec 1) copulatius, quam morum similitudo bonorum. In quibus enim 2) eadem studia sunt, eaedemque voluntates, in his fit, ut aeque quisque altero delectetur, ac se ipso: efficiturque id, quod Pythagoras in amicitia 3) ultimum putavit, ut 4) unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est, quae conficitur ex beneficiis 5) ultro citro datis, acceptis: quae 6) mutua, et 7) grata dum sunt, inter quos ea sunt, firma devinciuntur societate.

LVIII. Sed, quum omnia ratione, animoque 8) lustraris, omnium societatum nulla est 9) gravior, nulla carior, quam ea, quae cum republica est unicuique nostrum: cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: sed omnes omnium caritates 10) patria una complexa est: pro qua quis bonus dubitet 11) mortem oppetere, si ei sit 12) profuturus? Quo est 13) detestabilior istorum

alieno homine, nec nobis familiaritate coniuncto. 1) Manutius aliique malunt *copulantius*. 2) quando una, et eadem re delectamur, et idem est velle, nolle 3) i. e. primum. Ita legit et explicat Nonius Marcellus, quem Lambinus et reliqui interpretes sequuntur. Nam et Mscti habent: *Pythagoras vult in amicitia*. 4) ita interrogatus Aristoteles, quid esset amicus? respondit, una anima in duobus corporibus habitans. 5) pro quibus ex librariorum corruptione in impressis legitur: *ultro citròque datis acceptisque*. 6) ne alter tantummodo det, alter accipiat. 7) quoniam si damus, qui non grato animo accipit, operam perdimus. 8) circumspexeris et contemplatus fueris. 9) in editis plerisque est *gratior*, sed in Msis *gravior*. 10) cuius amorem omnibus rebus praeferendum esse, omnes fatentur. 11) Horatius: *Dulce decòrumque est pro patria mori*. 12) ut Decii, Codrus, et alii. 13) execrabilior, et magis vituperanda, et digna odio maiore

1) immanitas, qui 2) lacerarunt omni scelere patriam, et in ea 3) funditus delenda occupati et sunt et fuerunt.

LIX. Sed si 4) contentio quaedam et comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum officii, principes sunt, patria et parentes, quorum beneficiis maximis obligati sumus: proximi, liberi, totaque domus, quae spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere 5) perfugium: deinceps 6) bene convenientes propinqui, quibuscum etiam communis plerumque 7) fortuna est. Quamobrem necessaria vitae 8) praesidia debentur iis maxime, quos ante dixi, 9) vita autem, victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, interdum etiam 10) obiurgationes in amicitiis vigent maxime: estque ea iucundissima amicitia, quam similitudo morum coniugavit.

1) feritas et impietas erga patriam. 2) Caesarem iam mortuum notat Cicero. 3) M. Antonium carpit, qui post obitum Caesaris, Cicerone haec scribente, omnem suam potestatem ad opprimendam rursus libertatem contulit. 4) si in contentionem per comparationem deveniatur, quibus potissimum inserviendum sit. 5) locum, quo se conferat ad opem implorandam. 6) non discrepantes a nobis in aliqua re, et maxime concordes in moribus. 7) status et conditio, in rebus secundis adversisque. Unde videmus interdum, quod propter unum ex civitate pellitur omnis familia. 8) praesidium est, quod ad alicuius auxilium comparatur. 9) consuetudo vivendi. 10) *obiurgationes in amicitia gratae sunt, quae aculeos habent, dolores non habent.* Ambrosius.

CAPUT XVIII.

ARGUMENTUM. *Per correctionem quasi praecedentium ostendit circumstantias, et necessitatem ordinem graduum societatis humanae quandoque intervertere, ut non coniunctissimi, sed egentissimi sint iuvandi, et duo huius commutationis exempla recenset: post ad usum et praxim eorum, quae de toto hoc genere liberalitatis praecepit, hortatur et extimulat, idque similitudine trium aliarum artium declarat. Tandem ad tertium officiorum fontem, fortitudinem nempe, transit, cuius commendationem praemittit sumptam ab opinione populari, et tractatam per contentionem contrarii, i. e. ignaviae, additis exemplis celeberrimis, et argumento a signis, i. e. statuis.*

LX. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque vel sine nobis aut possit consequi, aut non possit. Ita 1) non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum. Sunt quaedam 2) officia, quae aliis magis, quam aliis debeantur: ut vicinum citius adiuveris in 3) fructibus percipiundis, quam aut fratrem, aut familiarem: at, si 4) lis in iudicio sit, propinquum potius, et amicum, quam vicinum defenderis. Haec igitur, et talia circumspicienda sunt 5) in omni officio: et consuetudo exercitatioque capienda: ut boni 6) ratiocinatores officiorum esse possimus, et addendo, 7) deducendoque videre, quae 8) re-

1) Habenda temporis ratio interdum maior est, quam necessitudinis. 2) ponit infima officia, quae magis uni, quam alteri debentur, ratione temporis. 3) Sic in apologo Gelli Noct. Attic. II. vicini vicinis operam commodarunt in metendo. 4) si propinquus litigat, et vocatur in ius. 5) quum volumus esse officiosi, et aliquod officium alicui praestare, in beneficio collocando. 6) Arithmetici, qui officiorum datorum acceptorumque rectam rationem inire possint. 7) diminuendo, et detrahendo. 8) dum utraque pagina et accepti, et expensi dispungitur, et inter se confertur, apparet, pares sint rationes, an reliquum sit? et utrum illud reliquum sit accepti, quod nondum expensum sit, an expensi, quod nondum acceptum, et quantum il-

liqui summa fiat, ex quo 1) quantum cuique debeatur, intelligas.

LXI. Sed ut 2) nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis praecepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt; sic officii 3) conservandi praecepta traduntur illa quidem, ut 4) facimus ipsi: sed 5) rei magnitudo usum quoque, exercitationemque desiderat. Atque ab iis rebus, quae sunt 6) in iure societatis humanae quemadmodum 7) ducatur honestum, ex quo 8) aptum est officium, satis 9) fere diximus.

LXII. Intelligendum est autem, quum proposita sint genera 10) quatuor, e quibus 11) honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod 12) animo 13) magno, 14) elatoque, 15) humanasque res despiciente factum sit. Itaque in probris maxime 16) in promptu est, si quid 17) tale dici potest:

lud sit? 1) quod officium cuique praestandum sit, et qui sint praeponendi in beneficio collocando. 2) aptissima haec est comparatio cum hominibus reipublicae opportunis 3) ut officium recte conservetur et praestetur. 4) in his libris scilicet, quibus officiorum praecepta tradimus. 5) istorum officiorum diiudicatio et difficultas in officiis praestandis. 6) in iustitia et liberalitate, quibus humana societas conservatur. 7) fiat, formetur, habeatque originem. 8) non *ortum*, ut vulgo legitur, sed *aptum est*, quo Cicero saepe utitur, seu connexum et colligatum est, ut Nonius exponit. 9) quasi sufficienter: ut pauca in his, quae ad iustitiam pertinent, desiderentur 10.) prudentia, iustitia, fortitudo, et temperantia 11) nam alia sunt officia, non ab honestate, sed utilitate, quae media dicuntur. 12) fortitudinis descriptio et laus. 13) magnas res appetente. 14) non humili et abiecto, sed alte spectanti, nam *elatum* in bonam partem accipiendum est. 15) fortuitas et externas, fortunaeque ludibria. 16) cito venit in mentem. 17) Carmen est Ennii, quo iuvenes Romanos ignaviae accusabat, qui a Clelia virgine, quae obses fuerat apud Porsenam, superabantur. Illa enim Tiberim ad suos tranavit: unde Romani statuam illi erexerunt equestrem.

*

Vos etenim, iuvenes, animum geritis muliebrem:
Illa virago viri.

Et si qui huiusmodi:

Salmaci, da 1) *spolia sine sudore, et sanguine.*

Contraque in 2) laudibus, quae 3) magno animo, et 4) fortiter, 5) excellenterque 6) gesta sunt, ea nescio 7) quomodo quasi 8) pleniore ore laudamus. Hinc 9) rhetorum campus de 10) Marathone, 11) Salamine, 12) Plataeis, 13) Thermopylis, 14) Leuctris: 15) hinc

1) Mire hic se torquent interpretes. Optime Graevius *Alloquitur hominem mollem, et ignavum, quem Salmacidem vocat, quod Salmacide nympha sit effaeminatior.* An autem hi versus statuae Cleliae equestri insculpti fuerint, quod ex Seneca Manutius vult elicere, alii videant. 2) quum aliquem laudamus. 3) elato et humana spernente, quod est proprium magnanimi. 4) contra illud, quod improbis dixerat, *animam geritis muliebrem.* 5) contra illud, *sine sudore et sanguine.* 6) *gesta* proprie dicuntur in rebus gravioribus. 7) modo quodam mirabili et cum quadam admiratione. 8) maximis laudibus et amplo praeconio. 9) rhetorum campus proverbio dicitur, ut poetarum silvae, indicatque ingentem materiam propositam ad dicendum oratoribus in laudem fortium virorum. 10) propter insignem Miltiadis contra Persas in Marathonis, civitatis Atticae, campo victoriam: qui enim in illa pugna occubuerunt, quotannis laudabantur. 11) apud Salaminam insulam, Atticae continenti obiectam, Xerxes victus fuit ab Atheniensibus pugna navali, duce Themistocle. 12) Plateae oppidum Boeotiae, ubi Pausanias et Aristides profligarunt Mardonium Xerxis ducem, gymnicumque certamen in caesorum honorem constitutum, et trophaea pro universa Graecia contra vim Asiae posita fuerunt. 13) Thermopylae angustus viatoribus ex Thessalia, et a littore Locros petentibus transitus est, ubi Leonides Lacedaemoniorum dux, contra Xerxem innumero exercitu instructum, deficientibus sociis, parva civium manu, fortissime occubuit. 14) Leuctrae oppidum Boeotiae, ubi Epaminondas Thebanus Lacedaemonios vicit, adeoque attrivit, ut postea imperium recuperare non potuerint. 15) in quibusdam Msis legitur *Stratocles*, in aliis *Sterocles*, seu *Stercocles*: sed cum neutrius ullibi exstet memoria, Balduinus, Langius, et alii peccatum librarii, primam syllabam *no* omittentis, subodorati, reposuerunt: *noster Cocles.* Intellige Horatium Coclitem; quem Cicero inter Romanos bellica laude insignes, ut tempore, ita ordine, primum recenset, postquam Graecorum loca praeliis nobilitata memoravit. Sic et in primo paradoxo ante Decios posuit: *Quae Horatium Coclitem contra omnes*

noster Cocles, 1) hinc Decii, 2) hinc Cnaeus et Publius Scipiones, 3) hinc M. Marcellus, 4) innumerabilesque alii; 5) maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine 6) excellit. Declaratur autem 7) studium bellicae gloriae, quod statuas quoque videmus ornatu 8) fere militari.

CAPUT XIX.

ARGUMENTUM. *Subiungit commendationi definitionem fortitudinis, atque remotis contrariis cum eo pugnantibus eiusdem cum iustitia congruentiam Platonis auctoritate communit, et illustrat. Cognata postmodum recenset, ex quibus qualem esse virum fortem velit, colligit. Postremo praeceptum contra κενοδοξίαν et aurae popularis captationem addit, et plerosque viros etiam magnos praemiis potius, quam officio moveri affirmat.*

LXIII. Sed ea 9) animi elatio; quae cernitur in periculis, et laboribus, si iustitia vacat, pugnatque non pro 10) salute communi, sed pro suis commodis, 11) in vitio est: non enim modo id 12) virtutis non est, sed potius 13) immanitatis,

hostium copias tenuit in ponte solum? Quae vis patrem Decium, quae filium devovit? 1) Decius pater et filius pro patria se devoverunt: ille adversus Latinos, hic adversus Hetruscos, et gloriose occubuerunt. 2) Fratres, duo illa fulmina belli, ut Ennius appellat, qui secundo bello Punico, Hannibale Italiam lacerante, in Hispania occubuerunt 3) Marcellus Hannibalem fugavit, et Syracusas expugnavit, inde in Apulia insidiis circumventus, in quodam colle cecidit. 4) Duces et imperatores clarissimi, quorum tanta copia apud Romanos fuit, ut numerari vix possint. 5) ante omnes alios populos et nationes. 6) illustrior est ceteris gentibus. 7) immensa voluntas bellicae gloriae, quam Romani appetebant, tamquam summa laude veraque dignissimam. 8) raro togato. 9) Magnanimitas in periculis subeundis et laboribus. 10) ad utilitatem reipublicae. 11) non meretur laudem verae fortitudinis. 12) non pertinet ad virtutem. 13) feritatis et saevi-

omnem humanitatem 1) repellentis. Itaque probe definitur a Stoicis fortitudo, quum eam virtutem esse dicunt propugnantem pro 2) aequitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consequutus est insidiis et malitia, laudem est adeptus: nihil enim honestum esse potest, quod iustitia vacat.

LXIV. Praeclarum igitur 3) Platonis illud: non solum, inquit, scientia, quae est remota a iustitia, 4) calliditas potius, quam sapientia est appellanda: verum etiam animus 5) paratus ad periculum, si 6) sua cupiditate, non utilitate communi impellitur, 7) audaciae potius nomen habeat, quam fortitudinis. Itaque viros fortes, magnanimos, eosdem bonos, et simplices, veritatis amicos, minimeque fallaces esse volumus, quae sunt ex media laude iustitiae.

LXV. Sed illud 8) odiosum est, quod in hac elatione, et magnitudine animi facillime 9) pertinacia, et nimia cupiditas principatus innascitur. Ut enim 10) apud Platonem est, 11) omnem morem Lacedaemoniorum inflammatum esse 12) cupiditate vincendi; sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium,

tiae. 1) reiicientis, et ab omni humanitate alienae. 2) quae commune commodum spectat, non privatum. 3) Locus sumptus ex epitaphio Platonis. 4) versutia. 5) quod fortitudinis principium videtur. 6) iniusta, suique commodi causa. 7) audax est enim simulator fortitudinis, non fortis. 8) molestum et aegre ferendum. 9) est conatus ad rem, quam iure assequi non debemus. 10) in Lachete, sive περὶ ἀνδρείας 11) disciplinam, educationis consuetudinem et institutum in exercendis iuvenibus 12) accensum ad cupiditatem victoriae: quoniam illa educatio in laboribus docebat ipsos vincere et pati omnia fortiter,

vel potius solus esse. Difficile autem est, quum 1) praestare omnibus concupieris, servare 2) aequitatem, quae est iustitiae maxime propria. Ex quo fit, ut neque 3) disceptatione 4) vinci se, nec ullo 5) publico ac 6) legitimo iure patiantur; existuntque in republica plerumque 7) largitores et 8) factiosi, ut 9) opes quam maximas consequantur, et sint 10) vi potius superiores, quam iustitia pares. Sed quo 11) difficilius, hoc praeclarius: nullum est enim tempus, quod iustitia vacare debeat.

LXVI. Fortes igitur et magnanimi sunt habendi, non qui faciunt, sed qui propulsant iniuriam. Vera autem et sapiens animi magnitudo, honestum illud, quod 12) maxime natura sequitur, 13) in factis positum, non in gloria iudicat: 14) principemque se esse mavult quam videri. Etenim qui ex

quae accidere possunt. 1) antecedere, et velle primum locum habere et primas partes in civitate. 2) aequalitatem, ut aequo et pari animo vivas cum aliis, et nemini inferas iniuriam. 3) verbis et rationibus. 4) ab aliis scilicet intercedentibus et contra sentientibus. 5) ius ordinarium, quod commune civibus omnibus est. 6) quod est constitutum, et mandatum legibus. 7) largitio est in malam partem ad captandos favores, corrumpendaque suffragia 8) factio est divisio civium in diversa studia: cum aliqui in civitate principes fieri conantur. 9) potentiam, non divitias. 10) violentia et cum iniuria aliorum. 11) δυσκολα τα καλα. Quanto difficilius est, ne quis animi sui magnitudine et potentia abutatur ad iniustitiam, tanto praeclarius est, si qui hasce virtutes semper copulatas habet. 12) sequitur natura honestum, quod illi amicum et coniunctum est, quodque natura ipsa per se expetit. 13) in rebus, quae fiunt cum virtute, quam amamus et expetimus propter se, non propter gloriam et hominum aestimationem. 14) vult potius laudanda facere, et non laudari, quam factorum,

errore imperitae multitudinis 1) pendet, hic 2) in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad res iniustas impellitur, ut quisque est altissimo animo, et gloriae 3) cupiditate: qui locus est sane 4) lubricus, quod vix invenitur, qui laboribus susceptis, periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum desideret 5) gloriam.

CAPUT XX.

ARGUMENTUM. *Post definitionem, et contraria ad divisionem fortitudinis progreditur, sumpta a subiectis: quod altera sit domestica sive togata, altera publica sive castrensis, et utramque ab obiectis, et caussa formali describit: mox confert inter se has species, et priorem ex mente Stoicorum rursus in duas partes* δικαιοκρισιαν *et* απαθειαν *dividit; sed omissa posteriore latius tradit priorem, et quae fugienda summopere viris fortibus exponit, si velint animi tranquillitatem unde sit constantia et dignitas, obtinere. Per occasionem vituperat* απραξιαν *et nimiam bonorum atque honorum, ob tranquillitatem animi obtinendam fugam.*

LXVII. Omnino fortis animus, et magnus, duabus rebus maxime cernitur, quarum una in 6) rerum externarum despicientia ponitur, quum 7) persuasum sit, nihil hominem, nisi quod honestum, decorumque sit, aut, 8) admirari, aut

quamvis mereatur, laudationes accipere. 1) arbitratu veram gloriam virtutis consistere in opinione imperitorum hominum, qui iudicare non possunt, et errore ducuntur. 2) in numero magnorum virorum. 3) est ellipsis; subauditur *maxima*, vel *summa* gloriae cupiditate. 4) quoniam in ipso pauci consistunt, ut oportet, sed labuntur. 5) laudem ex opinione vulgi, quam saepe, neglecta aequitate, adpetimus. 6) res externae sunt, quae extra corpus animumque habentur, ut divitiae, imperia, magistratus, et omnia bona fortunae 7) inductum in opinionem. 8) Horatius idem dicit: *Nil admirari prope res est una, Numici, Solaque quae possit facere et servare beatum.* Admiratio hic intelligitur imprudens rerum vanarum.

1) optare, aut 2) expetere oportere: nullique 3) neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunae succumbere. Altera est res, ut, quum ita sis affectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem, et 4) maxime utiles, sed et 5) vehementer arduas plenasque laborum, et periculorum, quum vitae, tum multarum aliarum rerum, quae ad vitam pertinent.

LXVIII. Harum rerum duarum 6) splendor omnis et amplitudo, addo etiam 7) utilitatem, in 8) posteriore est: caussa autem, et ratio efficiens magnos viros, est in 9) priore; in eo enim est illud, quod excellentes animos, et humana contemnentes facit. Id autem ipsum cernitur in 10) duobus, si et solum id, quod honestum sit, bonum iudices, et ab omni animi perturbatione liber sis: nam et ea, quae 11) eximia plerisque, et praeclara videntur, parva ducere; eaque ratione stabili, firmaque contemnere fortis animi magnique ducendum est: et ea quae 12) videntur acerba, quae 13) multa, et varia in hominum vita fortunaque versantur, ita

1) Animo. 2) consilio: inde prius optamus, postea consilio expetimus. 3) nullius hominis metu ab honestate deficere, vel gratia inflecti: non ad iram proclivem esse, non cuiusquam opes pertimescere. 4) reipublicae et patriae atque communi hominum utilitati. 5) plenas difficultatis. 6) Facta in oculos hominum incurrunt, et sensus 7) non tantum res utilitatem reipublicae spectantes, sed et sui et suorum. 8) in secunda parte ei re, circa quam versatus vir fortis et magnus, ut scil. res arduae gerantur, etc. 9) in despicientia rerum externarum. 10) Despicientiam dividit in rectum iudicium de bonis et malis, et ἀπάθειαν. 11) praeclara et plena splendoris et laudis, ut magistratus, honores, divitiae. 12) re ipsa autem non sunt, sed opinione tantum hominum non recte sentientium et imperitorum. 13) quo-

ferre, ut nihil 1) a statu naturae discedas, nihil 2) a dignitate sapientis, robusti animi est, magnaeque constantiae.

LXIX. Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi 3) cupiditate: nec, qui invictum se a labore praestiterit, vinci a voluptate: quamobrem et haec 4) videnda: et pecuniae fugienda cupiditas, nihil enim est tam 5) angusti animi, tamque parvi, quam amare divitias, nihil honestius, 6) magnificentiusque, quam pecuniam contemnere, si non habeas: si habeas, ad beneficentiam, liberalitatemque conferre. Cavenda est etiam 7) gloriae cupiditas, ut supra dixi; 8) eripit enim libertatem, pro qua msgnanimis viris 9) omnis debet esse contentio. Nec vero 10) imperia expetenda ac potius aut 11) non accipienda interdum, aut 12) deponenda nonnumquam.

LXX. Vacandum autem est omni animi perturbatione, tum cupiditate, et metu, tum etiam aegritudine, et 13) voluptate animi, et iracundia;

niam varii sunt casus humani. 1) a mentis tranquillitate et gravitate, quam natura ipsa nobis dedit. 2) ne quid facias, quod non deceat sapientem, cuius non est adversis fortunae casibus moveri, aut secundis tolli 3) cupiditate rerum humanarum, affectibus, et voluptatibus. *Quippe nec ira Deum tantum, nec tela, nec hostes. Quantum sola nocet animis illapsa voluptas.* 4) consideranda, animadvertenda. 5) demissi et vilis. 6) quod magis deceat magnificum, qui magnos facit sumptus sine aliqua avaritia. 7) quam tum maxime amittimus, quum maxime affectamus. 8) nam gloriae cupidus non est sui iuris, sed servit affectui. 9) omnia, quae magnanimus facit, eo spectant, ut sit liber. 10) magistratus et cura exercitus. 11) ut Timoleon regnum, Corinthi Scipio Africanus regnum Hispaniae, Q. Fabius, et T. Manlius Torquatus consulatum. 12) ut Tarquinius Collatinus consulatum, Sulla dictaturam. 13) quum de animi perturbationibus agatur, voluptas nulla corporis, sed animi tantum intelligenda est. Neque vero gaudium animi hic significatur, quum ratione animus movetur placide et constanter, sed laetitia gestiens,

ut tranquillitas et securitas adsit, quae affert quum constantiam, tum etiam 1) dignitatem. Multi autem et sunt, et fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes a negotiis 2) publicis se removerint, ad 3) otiumque 4) perfugerint. In his et nobilissimi 5) Philosophi, longeque 6) principes, et quidam homines 7) severi, et graves, nec populi, nec principum mores ferre potuerunt: vixeruntque nonnulli in agris, delectati 8) re sua familiari. His idem propositum fuit, quod 9) regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, 10) libertate uterentur: cuius proprium est sic vivere, ut velis.

CAPUT XXI.

ARGUMENTUM *Insistit incoepto argumento, ac primo quidem refert eos, qui iure possint a gubernanda Republica abstinere: secundo, qui nullo iure se semovere queant, recenset, geminam huius propositionis caussam afferens: tertio de officiis gubernantium Rempublicam agit, quae quatuor potissimum esse dicit: postremo praeceptum de vitanda temeritate subiiciens, monito in omni deliberatione necessario concludit.*

LXXI. Quare quum hoc commune sit potentiae cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis, 11) alteri se adipisci id posse arbitrantur, si 12) opes magnas habeant; 13) alteri, si contenti sint et suo, et parvo; in quo neutrorum omnino contemnenda est

quae est sine ratione animi elatio. 1) auctoritatem honestam. 2) gubernatione reipublicae. 3) cessationem negotiorum et curae publicae. 4) tamquam in locum tutum et non obnoxium tot fluctibus, quot surgunt in republica. 5) ut Socrates, Plato, Aristoteles, Epicurus cum suis sectatoribus. 6) valde primi inter ipsos Philosophos. 7) ut Pomponius Atticus. 8) domestica, delectati re sua familiari. 9) vocabulo magnificentissimo eorum institutum ornat. 10) ut essent liberi in otio, quod sequebantur. 11) Reges. 12) regnum opulentum magnasque potentias Qui enim opes possidet, se ipsarum praesidio omnia posse credit. 13) otiosi et Philosophi, si imponant finem cupidi-

sententia: sed et 1) facilior, et 2) tutior, et 3) minus aliis gravis, aut molesta vita est otiosorum, 4) fructuosior autem hominum generi, et ad 5) claritatem 6) amplitudinemque aptior eorum qui se ad rempublicam et ad res magnas gerendas accomodaverunt.

LXXII. Quapropter, et iis forsitan concedendum sit, 7) rempublicam non capessentibus, qui 8) excellenti ingenio, doctrinae sese dediderunt: et iis, qui aut 9) valetudinis imbecillitate, aut 10) aliqua graviori caussa impediti, a republica recesserunt, quum eius administrandae potestatem aliis laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit caussa, si 11) despicere se dicant ea, quae 12) plerique 13) mirentur, imperia, et magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto. Quorum iudicium in eo, quod 14) gloriam contemnant, et pro nihilo putent, difficile factu est non probare; sed videntur 15) labores, et molestias tum 16) offensionum, tum 17) repulsarum, quasi quamdam 18) ignominiam timere, et infamiam. Sunt

tatibus. 1) quoniam facilius possumus philosophari, quam regnare. 2) quia Philosophi non timent gladios fortunae, quibus Reges obnoxii sunt. 3) quoniam non offenduntur homines otio Philosophorum 4) afferens maiorem utilitatem communi hominum societati Ergo praestantior: non enim nobis tantum ipsis nati sumus. 4) splendorem nominis. 6) gloriam. 7) pro, si non capessant. Graeco more dictum. 8) Vide Senecam de tranquillitate animi cap XVI, et Epictetum in Enchiridio cap. XXXI. 9) infirma valetudine, ut maioris Africani filius. 10) quum alicuius metu libere sententiam dicere non licet. 11) contemnere. 12) maior pars hominum. 13) magni aestiment. 14) non enim amanda gloria, sed id, unde oritur gloria, honestum, et virtus. 15) qui subeundi sunt in petendo magistratu. 16) quum res ex animi sententia non succedit: vel quod magistratum bona fide gerenti multorum simultates et odia suscipienda sunt. 17) quoniam non adipiscuntur magistratum, quem petunt. 18) quum ignominiae non tam sint, quam

enim, qui in rebus contrariis 1) parum sibi constent; voluptatem 2) severissime contemnant, in dolore sint 3) molliores; 4) gloriam negligant, frangantur infamia: atque ea quidem non satis constanter.

LXXIII. Sed iis qui habent a natura 5) adiumenta rerum gerendarum, abiecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus, et 6) gerenda respublica est; nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi 7) magnitudo potest. 8) Capessentibus autem rempublicam 9) nihilo minus quam philosophis, haud scio an magis etiam, et magnificentia, 10) et despicientia adhibenda sit rerum humanarum, quam saepe dico, et 11) tranquillitas animi, atque securitas: si quidem nec anxii futuri sunt, et cum gravitate costantiaque victuri.

LXXIV. Quae eo 12) faciliora sunt Philosophis, quo minus 13) multa 14) patent in eorum vita, quae fortuna feriat, et quo minus multis rebus egent, et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter 15) cadere non possunt. Quocirca non sine cau-

solidae gloriae, materies. 1) parum sint constantes in rebus adversis, medii terminos transilientes. 2) gravissime et constanter. 3) fracto animo et molli. Utrumque fortitudinis est, nec dolore, nec voluptate vinci. 4) facilius enim rebus commodis caremus, quam incommodas sustinemus. Sed vir fortis et magnus non timet infamiam iniuria illatam 5) qui valent ingenio, prudentia, viribus corporis. 6) administranda. 7) quae non in otiosa vita, sed in rebus gerendis prospicitur. 8) accedentibus ad curam reipublicae. 9) Sensus est: Philosophi magnificentiam et despicientiam rerum humanarum adhibent: capessentes vero rempubl. nihilo minus, quam Philosophi, et fortasse magis etiam, adhibere debent. 10) ut omnia contemnat, quae homini accidere possunt in utramque partem. 11) sedatio perturbationum. 12) tanto facilius est Philosophis servare gravitatem, et vacare affectibus, quanto minus est in ipsis, quod sit in manu fortunae. 13) pauciora, quam in vita eorum, qui rempubl. administrant. 14) sunt obnoxia et exposita telis fortunae, ut magistratus et imperia. 15) quoniam Philosophis omnia sunt praemeditata. Alii vero

sa 1) maiores motus animorum concitantur, maioraque efficienda rempublicam gerentibus, quam 2) quietis; quo magis his et magnitudo animi est adhibenda, et vacuitas 3) ab angoribus. Ad rem gerendam, autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit; sed etiam, ut habeat, 4) efficiendi facultatem; in quo ipso 5) considerandum est, ne aut 6) temere desperet propter ignaviam: aut 7) nimis confidat propter cupiditatem, in omnibus autem negotiis, prius quam aggrediare, adhibenda est 8) praeparatio diligens.

CAPUT XXII.

ARGUMENTUM. *Quandoquidem fortitudinem in castrensem, et togatam supra distinxerat Cicero, utriusque nunc collationem instituit, et utra sit praestantior, disputat. Praefert autem togatam bellicae: idque tam rationibus, quam exemplis probat. Rationis affert duas, quarum prior a durabilitate effectuum utriusque fortitudinis, posterior a praestantia caussae efficientis petitur. Exempla sunt vel externa, Atheniensium et Lacedaemoniorum, vel domestica, quum aliorum partim togatorum, Scauri, Catuli, Nasicae, partim Imperatorum C. Marii, et Pompeii: tum proprium, quod est oppressio coniurationis Catilinariae in toga ab auctore facta, quam a magnitudine periculorum: et testimonio Pompeii defendit, et amplificat.*

LXXV. Sed quum plerique arbitrentur, res bellicas maiores esse, quam urbanas, 9) minuenda

tolluntur in altum, ut lapsu graviore ruant. 1) quoniam timent casum et tela fortunae. 2) otiosis seu philosophis. 3) animi perturbationibus 4) *Inspicere debemus primum nosmetipsos, deinde quae aggredimur negotia, deinde eos, quorum caussa, aut cum quibus agendum est. Ante omnia necessum est, se ipsum aestimare; quia fere plus nobis videmur posse, quam possumus.* Seneca de tranquillitate animi cap. 4. 5) prudenter iudicandum. 6) nullo adhibito iudicio desperet se posse perficere, quod incoepit. 7) ne nimis audeat. 8) diligenter omnia necessaria praeparanda sunt, ut id, quod incipimus, perficere possimus: hoc enim nisi fiat, turpiter nos prostituemus 9) Confutanda est, non tollenda. Tempus autem hoc

est haec opinio. 1) Multi enim bella saepe quaesierunt propter gloriae cupiditatem: atque id in magnis animis, ingeniisque plerumque contingit: eoque magis, si sunt ad rem militarem 2) apti, et cupidi bellorum gerendorum. 3) Vere autem si volumus iudicare, multae res exstiterunt 4) urbanae maiores, clarioresque, quam bellicae.

LXXVI. Quamvis enim Themistocles iure laudetur, et sit eius nomen, quam 5) Solonis, illustrius, citeturque 6) Salamis clarissimae testis victoriae, quae anteponatur consilio Solonis, ei, quo 7) primum constituit Areopagitas; non minus praeclarum hoc, quam illud, iudicandum est. Illud enim 8) semel profuit, hoc semper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc maiorum instituta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adiuverit: at 9) ille vere, a se adiutum Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatus eius, qui a Solone erat constitutus.

LXXVII. Licet eadem de 10) Pausania 11) Ly-

diiudicat: modo enim bellicae excellunt, modo urbanae. 1) ut Mummius Achaicus, M. Crassus, Iulius Caesar, multique alii. 2) praestantes robore corporis, et membrorum optima valetudine. 3) sine fraude, et ut veritas ipsa requirit. 4) gesta consilio senatorum urbanorum 5) Solon Archon et Legislator creatus novis legibus Rempublicam Atheniensium temperavit, anno III. Olimpiadis XLVI. 6) vide supra cap. XVIII. Not. 38 7) Cecrops primus, qui urbem Athenarum condidit Areopagum constituit. Ab urbe condita usque ad Solonem anni fere CCCLV. numerantur, qui cum alia pleraque Atheniensium instituta abrogasset, Areopagi Senatum, quod popularis esset, retinuit, et tam longo tempore labefactum restituit Quod Cicero iudicat, dum constitutum eum Senatum dicit a Solone. Est enim constituere, confirmare, robur addere. 8) Persis Graecia pulsis, ac trucidatis 9) Areopagus vere, scil. dixerit, Themistoclem ab se adiutum. 10) vide supra Cap XVIII. not. 39.) 11) Lysander Lacedaemonius Athenas per deditionem cepit, et de Antiocho trophaea statuit.

sandroque dicere: quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedaemoniorum 1) dilatatum putatur; tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus, et disciplinae 2) conferendi sunt: quin etiam 3) ob has ipsas causas, et 4) parentiores habuerunt exercitus, et fortiores. 6) Mihi quidem, neque pueris nobis, 8) M. Scaurus, 9) C. Masio, neque, quum 10) versaremur in republica, 11) Q. Catulus 12) Cn. Pompeio cedere videbatur. 13) Parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. Nec plus 14) Africanus, singularis et vir, et imperator, in 15) excindenda Numantia reipublicae profuit, quam eodem tempore 16) P. Nasica 17) privatus, cum 18) Tib. Gracchum interemit; quamquam 19) haec quidem res non solum ex domestica est ratione: attingit

1) Multum hic variant Mscta et interpretes. *Dilatatum* retinet Graevius cum editionibus melioribus. Facile quidem credit, aliam hic vocem extitisse, quae intercedit, sed tamen sententia hanc aut similem desiderat. 2) comparandi sunt. 3) propter disciplinam, leges, et educationem iuvenum, ut praecepit Lycurgus. 4) ut ab *obediens obedientior*, sic *a parens parentior dicitur*. Respicit ad ordinem militiae, quo saepe victoriam Spartani sunt adepti. 5) promptiores ad omnia pericula et labores. 6) Hactenus de Graecis; nunc de Romanis ponit exempla et comparat. 7) cum ego essem puer. Natus autem Cicero ab V. C. DCXLIX 8) Hic gloria domestica floruit, summae gravitatis et constantiae, teste Cicerone ad Lentulum. Nec tamen bellica gloria caruit: nam de Liguribus Consul A. V. C. DCXLVI. triumphavit. 9) qui bellica laude claruit, et sexies consul fuit. 10) cum senatoriis muneribus fungeremur. 11) fuit optimus Senator, qui templum Iovis Capitolini dedicavit, etc. 12) qui bellica gloria floruit, et *magnus* a devicta Africa cognominatus est. 13) Parum possunt arma extra urbem, nisi regantur optimo senatorum consilio. 14) minor Paulli filius. 15) quam delevit A. V. C. DCXXI. 16) Cn. Scipionis filius, Africani minoris patruelis, vir optimus ob hoc ipsum a Senatu iudicatus 17) nullum habens publicum munus. 18) Tribunum plebis, perniciosas reipubl. leges ferentem. 19) caedes Gracchi.

etiam 1) bellicam, quoniam vi manuque confecta est : sed tamen id ipsum gestum est consilio 2) urbano, sine exercitu.

LXXVIII. Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab 3) invidis et 4) improbis audio.

Cedant 5) *arma togae*, *concedat* 6) *laurea laudi.* Ut enim alios omittam; 7) nobis rempublicam gubernantibus, nonne 8) togae arma cessere? neque enim in republica periculum fuit gravius unquam, nec 9) maius otium. Ita consiliis, diligentiaque nostra 10) celeriter de manibus 11) audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quae res igitur gesta umquam in bello 12) tanta? 13) qui triumphus conferendus?

LXXIX. Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et haereditas huius gloriae, et factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe, vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompeius, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, frustra se 14) triumphum tertium deportaturum fuisse, nisi

1) partem bellicae virtutis: quoniam opus fuit manu et pedibus subselliorum conficere Gracchum : sed hoc fecerunt optimates in toga sine exercitu. 2) senatorio, domestico. 3) ut M. Antonio. 4) ut L. Bestia, et L Pisone. 5) praestantia bellica, consilio Senatorum. 6) triumphus honorifico Senatus iudicio et egregio Scto. Tale iudicium meruit Cicero post Catilinariam coniurationem, eodemque tempore hunc versum composuit 7) in nostro consulatu. 8) mihi togato arma coniuratorum: quoniam in toga consilio oppressi ipsos armatos 9) quies et tranquillitas, quae oppressa illa coniuratione in republ. fuit. 10) intra paucos dies. 11) coniuratorum, qui plus audebant, quam liceret. 12) quanta fuit mea, cum coniuratos oppressi. 13) quae bellica laus alicuius imperatoris potest cum mea laude conferri de oppressa prima coniuratione? 14) primus Pompeii triumphus fuit de Africa; secundus de Hispania, tertius de Mithridate rege Ponti; quod Romanorum nemini hactenus contigerat, ut trinum e trina orbis

1) meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt ergo domesticae fortitudines non inferiores militaribus: in quibus plus etiam, quam in his operae studiique ponendum est.

CAPUT XXIII.

ARGUMENTUM. *Togatam fortitudinem non inferiorem esse sagata, Cicero confirmat: quorum prius a subiecto, sive materia utriusque fortitudinis; alterum ab effectibus desumptum est. Deinde, ne prorsus non esse bellum gerendum existimaretur, praecepta quaedam polemica tradit, et quae militari viro imprimis spectanda, quaeque fugienda exponit.*

LXXX. Omnino illud 2) honestum, quod ex animo excelso, 3) magnificoque quaerimus, 4) animi efficitur, non 5) corporis viribus. Exercendum tamen corpus, et ita efficiendum est, ut 6) obedire consilio, rationique possit in exequendis negotiis, et in 7) labore tollerando. Honestum autem, id, quod exquirimus, totum est positum in animi cura, et cogitatione: in quo non minorem utilitatem afferunt, qui 8) togati reipublicae praesunt, quam qui bellum gerunt. Itaque 9) eorum consilio saepe aut non 10) suscepta, aut 11) confecta bella sunt, nonnumquam etiam 12) illata: ut 13) M. Catonis bellum tertium Punicum: in quo etiam 14) mortui valuit auctoritas.

parte triumphum duceret. 1) mea opera et vigilantia in rempublicam. 2) Illa laus fortitudinis et magnanimitatis. 3) magnanimo. 4) consiliis et prudentia. 5) ratione victus et arte gymnastica. 6) ut possit obire ea, quae ratio facienda suaserit. 7) circa quem fortitudo versatur. 8) sine armis in urbe rem consilio gubernat. 9) togatorum. 10) adversus aliquos, quamvis provocaverint. 11) absoluta. 12) sponte, nullo provocante. 13) Vide Plin. lib. XV. 14) cum actum est, Catone

LXXXI. Quare expetenda quidem magis est 1) decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne 2) id bellandi magis fuga, quam utilitatis ratione, faciamus. Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud, nisi 3) pax quaesita videatur. Fortis vero, et constantis est, non perturbari in rebus 4) asperis, nec 5) tumultuantem 6) de gradu deiici, ut dicitur, sed 7) praesentis animi uti consilio, nec a 8) ratione discedere.

LXXXII. Quamquam 9) hoc animi, 10) illud etiam 11) ingenii magni est, 12) praecipere cogitatione futura, et aliquando 13) ante constituere, quid accidere possit in utramque partem, et quid agendum sit, quum quid evenerit; nec committere aliquid, ut aliquando dicendum sit: 14) NON PUTARAM. Haec sunt opera magni animi et excelsi, et prudentia, consilioque fidentis. Temere autem in

iam mortuo, de Carthagine evertenda. 1) lepida oppositio, in qua nihil est emendandum. 2) ignavia, quo bellum ut timidi fugiamus. 3) Cic. in Orat. ad Caesarem de republ. ordinanda: *Sapientes pacis caussa bellum gerunt: laborem spe otii sustentant. Nisi illam firmam efficis, vinci, an vicisse, quid retulit?* 4) adversis. 5) tumultu perterritum, perturbatum. 6) animo consternari, ac veluti a statu mentis dimoveri, Metaphora, ab athletis et militibus 7) animus, qui adest, quemque metus et perturbatio non abstulit, cogitat, et considerat, ea, quibus optatum rei exitum consequatur. 8) a prudentia et statu sanae mentis. 9) hoc, quod dictum est, uti animo praesenti etc. 10) illud, quod sequitur, praevidere, scil. futura. 11) prudentiae naturalis 12) antecapere et animo praeoccupare. In vulgatis multi, *percipere*, mendose legitur. 13) firmo iudicio affirmare id, quod futurum est. 14) *Turpissimam aiebat Fabius imperatoris excusationem esse. Non putaram.* Seneca de Ira II. idem Scipioni Africano tribuit Va-

acie versari, et manu cum hoste 1) confligere, 2) immane quiddam, et 3) belluarum simile est, sed, quum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors 4) servituti, turpitudinique anteponenda.

CAPUT XXIV.

ARGUMENTUM. *Iam Cicero ad armatam accedit fortitudinem, et initio fugiendam in victos saevitiam, inde vero extrema fortitudinis, temeritatem, et timiditatem, vitanda esse monet. Atque hoc praeceptum, quoad prius extremum, duplici similitudine medicorum et navigantium illustrat: quoad posterius vero, subiecta divisione periculorum in privata et publica vita, ubi rursus privata et ab obiectis, et causis finalibus distinguit, amplificat. Porro quid fieri hic soleat, exemplis dissimilibus Graecorum; quid fieri debeat, unico Romano, declarat, tamdemque omnia, quae dixerat, a bellicis ad togata, transfert actiones.*

LXXXIII. De 5) evertendis autem 6) diripiendisque urbibus valde considerandum est. NE QUID TEMERE, NE QUID CRUDELITER. 7) Idque est viri magnanimi, rebus 8) agitatis, punire sontes, 9) multitudinem conservare, in omni fortuna, 10) recta atque honesta retinere. Ut enim sunt, quemadmodum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant: sic reperies multos, quibus periculosa, et 11) calida consilia quietis cogitationibus et 12) splendidiora, et 13) maiora videantur. Numquam omnino periculi fuga 14) committendum est, ut imbelles timidique videamur.

lerius Maximus VII. 2. 1) pugnare manu tantum, non consilio. 2) ferinum et ab humanitate alienum. 3) viribus, non ratione utentium. 4) Nam fortis et magnanimi viri, potius in acie mori, quam turpiter cedere, aut pati servitutem praeter decorem. 5) Solo aequandis. 6) praedandis et spoliandis. 7) in multis vulgg. perperam additur *fiat*, de quo temere libris invecto dudum questus fuit Parrhasius. 8) expensa demum et animo diligenter volutata caussa. 9) populum impotentem. 10) quoniam nec prosperitas, nec adversitas nos ad iniustitiam et turpitudinem cogere debent. 11) ferocia et inconsulta, extemporanea et temeraria, qualia mulierum et sunt et appellantur. 12) maioris, gloriae, splendoris, et famae 13) ampliora. 14) incidendum in hoc,

LXXXIV. Sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis 1) sine caussa; quo nihil potest esse stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter aegrotantes leniter curant, gravioribus autem morbis 2) periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempestatem adversam optare dementis est: subvenire autem tempestati quavis ratione, sapientis: eoque magis, si plus adipiscare re 3) explicata boni, quam 4) addubitata mali. Periculosae autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim reipublicae. Itemque alii de vita, alii de gloria, et benevolentia civium in discrimen vocantur. Promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quam ad communia: dimicareque 5) paratius de honore, et gloria, quam de ceteris commodis.

LXXXV. Inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, sed vitam etiam profundere pro patria parati essent: iidem gloriae 6) iacturam ne minimam quidem facere vellent, ne 7) republica quidem postulante: ut Callicratidas, qui, quum Lacedaemoniorum dux fuisset 8) Peloponnesiaco bello,

quod est contra fortitudinem et magnanimitatem. 1) quo distinguitur a fortitudine temeritas. 2) quae aut curent, aut perdant graviter aegrotantem. 3) quovis modo confecta. 4) propter spem incerti exitus omissa. Sic Alexander valetudine conclamata *tutius est ratus*, *dubiae se fidei medico* (Philippo) *credere, quam indubitato morbo perire.* Iustinus XI. 9. 5) promptiore animo 6) damnum, sed iactura proprie dicitur in mari, cum urgente tempestate res e navi iaciuntur. 7) utilitate Reipubl. ita exigente. 8) hoc bellum descripserunt Thucidides et

multaque fecisset 1) egregie 2) vertit ad extremum omnia, quum 3) consilio non paruit eorum, qui classem ab 4) Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit: Lacedaemonios, classe illa amissa, aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque haec quidem Lacedaemoniis plaga 5) mediocris: illa 6) pestifera, qua, cum Cleombrotus, 7) invidiam timens, 8) temere cum Epaminonda 9) conflixisset, Lacedaemoniorum 10) opes corruerunt. Quanto 11) Q. Fabius Maximus melius? de quo Ennius:

Unus homo nobis 12) *cunctando* 13) *restituit rem.*
Non ponebat enim 14) *rumores ante salutem.*
Ergo 15) *postque, magisque viri nunc gloria claret.*

Xenophon. 1) strenue et fortiter. 2) in fine turbavit: et publicam perdens felicitatem, et suam gloriam amittens. 3) sententiae: nam censebant tempori cedendum esse; nec exspectandam classem Atheniensium. 4) sunt tres insulae parvae, sitae in continenti ante Lesbum in Maltae conspectu, contra Mitylenem. 5) vide de hoc praelio Diodorum Siculum lib. XV. Non multum detrimenti Lacedaemoniis attulit, quoniam non amiserunt imperium, imo superarunt tandem Athenienses, post Callicratidae mortem, duce Lysandro 6) quae Lacedaemoniis imperium eripuit, exitiumque attulit. 7) ne videretur cum hoste Epaminonda sentire, differendo pugnam. 8) malo consilio et nulla spe victoriae. 9) in praeclara Leutrica pugna. 10) potentia et imperium. 11) Q. Fabius Maximus, qui cum bello Punico secundo dictator esset, Hannibalem summa patientia et cunctatione fregit 12) differendo pugnam quam Hannibal fortuna tunc adspirante optabat. 13) imperium Romanum prope collapsum recuperavit. 14) obtrectationes eorum, qui Fabium appellabant segnem et cunctatorem pro dictatore Reipublicae Romanae. 15) Lepida sententia: Ergo claret eius viri gloria non modo post obitum, sed magis etiam, quam cum viveret.

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui quod sentiunt, etsi 1) optimum sit, tamen invidiae 2) metu non audent dicere.

CAPUT XXV.

ARGUMENTUM *Revertitur ad vitam togatam Cicero, et primo praeceptis duobus Platonicis, quae sint officia gubernatorum Reipublicae, docet; nempe praeferendam salutem publicam privatis commodis fugiendamque esse* προσωπογηψιαν, *h. e. opum et dignitatis respectum. Siquidem inde seditiones, discordiae et bella civilia oriantur, quod similitudine, contrario addito eventu, et exemplis ostendit. Deinceps a forti, magnanimoque homine remotam cupit calumniam: ambitionem, iracundiam, et morositatem, eidemque commendat veritatem, iustitiam, clementiam, et affabilitatem. Quum fortitudinis quoque munus sit delicta coercere, praescribit aliquot regulas in puniendo observandas in quarum postrema Peripateticos* το Θυμοειδες *tantopere in homine laudantes perstringit, eique Stoicorum opponit* απαθειαν.

LXXXVI. Omnino, qui reipublicae praefuturi sunt, duo 3) Platonis praecepta 4) teneant: unum ut utilitatem civium 5) sic tueantur, ut quaecumque agunt, ad eam 6) referant 7) obliti commodorum suorum: alterum, ut 8) totum corpus reipublicae curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim 9) tutela, sic procuratio reipublicae ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt,

1) ipsi reipubl. et communi utilitati. 2) ne aliquem laedant, si id dixerint, quod patriae optimum est. 3) In libro de Republ. 4) observent et sciant. 5) eo pacto et animo. 6) omnia illius communitatis caussa faciant. 7) non curantes proprias utilitates, quod difficile admodum est propter φιαλυτιν. 8) *Nam frustra proceres princeps, plebe neglecta, ut defectum corpore caput, nutaturumque instabili pondere tuetur.* Plin. Panegyr. cap. 27. 9) constituitur enim tutor

rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam: ex quo evenit ut alii populares, alii studiosi 1) optimi cuiusque videantur, pauci 2) universorum.

LXXXVII. Hinc apud Athenienses magnae 3) discordiae: in 4) nostra republica, non solum seditiones, sed pestifera etiam 5) bella civilia: quae gravis et fortis civis, et in republica dignus 6) principatu fugiet atque oderit, tradetque se 7) totum reipublicae, neque opes, aut potentiam consectabitur, totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam 8) vocabit: omninoque ita iustitiae honestatique adhaerescet, ut dum ea conservet, quamvis graviter 9) offendat, mortemque oppetat potius, quam deserat illa, quae dixi.

LXXXVIII. Miserrima 10 est omnino 11) ambitio, honorumque contentio: de qua praeclare apud 12) eumdem est Platonem: 13) similiter facere eos,

in rem pupilli, et ut eius serviat rationibus. 1) qui dicuntur optimates. 2) qui tam optimates, quam plebem curent. 3) ut Cyloniorum, Diacriorum, Obaeratorum, et aliorum: quas omnes Solon composuit, docente Plutarcho in eius vita. 4) ut secessiones in montem sacrum, et Gracchorum, et sexcentae aliae. 5) quae fuerunt inter Syllam, et Marium: inter Caesarem et Pompeium, etc. 6) ut sit princeps in civitate. 7) Non partim serviet sibi, partim reipubl. sed totus reipubl. serviet, aut saltem numquam sibi cum detrimento reipublicae. 8) non adducet in odium alicuius partis. 9) in rebus suis, id est damnum patiatur, et iacturam faciat rei familiaris, et dignitatis 10) quia affert miserias et servitutem, privatque libertate et tranquillitate animi. 11) vide libellum Q. Ciceronis de petitione consulatus. 12) Lib. VI. de Republica. 13) Erasmus hoc genus loquendi novum et inusitatum esse arbitratur; sed ita etiam alibi Cicero. Ut Tuscul. IV. *Simi-*

qui inter se contenderent, uter 1) potius rempublicam administraret, ut, si nautae certarent, quis eorum potissimum gubernaret. Idemque praecepit, ut eos adversarios existimemus, qui 2) arma contra ferant: non eos, qui 3) suo iudicio tueri rempublicam velint; qualis fuit inter 4) P. Africanum et Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

LXXXIX. Nec vero audiendi, qui 5) graviter irascendum 6) inimicis putabunt, idque magnanimi, et fortis viri esse censebunt: nihil enim laudabilius, nihil magno, et 7) praeclaro viro dignius 8) placabilitate, atque 9) clementia. In liberis vero populis, et in iuris aequabilitate, exercenda etiam est 10) facilitas, et 11) altitudo animi, quae dicitur: ne, si irascamur aut 12) intempestive accedentibus aut 13) impuden-

liter facit, ut si posse putet eum, etc. 1) *uter* dicitur de duobus: *quis* de pluribus. Vide elegantiam a Cicerone servatam. 2) Plato de Legibus lib. IX. docet, qui Reipubl. hostes sint censendi. 3) ut ipsis videtur, et putant esse melius. 4) Africanus ex Africa, Metellus ex Macedonia eodem anno triumpharunt. Valerius Maximus lib. IV. eorum contentionem ab aemulatione virtutum profectam, ad graves testatasque inimicitias progressam fuisse scribit: ita tamen, ut eam praecipua veneratione deleverit moderatio. 5) Seneca iram muliebre vitium esse dicit. 6) iis, qui voluntate a nobis abhorrent, non hostibus. 7) Amplissimo, et summa laude digno. 8) quae ad eos pertinet, qui concitati facile placantur. 9) Seneca ait, clementiam esse temperantiam animi in potestate ulciscendi, vel lenitatem superioris adversus inferiorem in constituendis poenis. 10) faciles omnibus aditus ad eos, qui liberos populos regunt, esse debent, neque ulla esse occupatio tanta, quae eos impediat ab iis, qui querelas suas ad eos perferre volunt, audiendis. 11) altitudo animi, inquit Muretus, non est hoc loco excelsitas, vel elatio; sed βαθύτης, seu altitudo, qua praeditus homo non statim detegit omnes motus, neque eos in promptu habet, sed abdit ac tegit, quum opus est. 12) Hinc Terentius: *In tempore ad eum veni, quod rerum omnium est primum.* 13) ea, quae honeste, sineque summa nostra fraude praestare non possumus.

ter rogantibus, in 1) morositatem 2) inutilem, et 3) odiosam incidamus. Et tamen ita 4) probanda est mansuetudo, atque clementia, ut adhibeatur 5) reipublicae caussa 6) severitas, 7) sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem et 8) animadversio et 9) castigatio 10) contumelia vacare debet: neque ad eius, qui 11) punitur aliquem aut verbis castigat, sed 12) ad reipublicae utilitatem referri.

XC. Cavendum est etiam, ne 13) maior poena, quam culpa sit; et ne iisdem de caussis alii 14) plectantur, alii 15) ne appellentur quidem. Prohibenda autem maxime est ira in puniendo: numquam enim 16) iratus qui accedet ad poenam, mediocritatem illam tenebit, quae est inter nimium, et parum: quae placet 17) Peripateticis; et recte placet, modo

1) morosus est, qui nimis exacte nimisque ad unguem fieri omnia postulat, ut aliquando ob id indignetur et levissima re offendatur. 2) ei, in quo est. 3) aliis. 4) laudanda. 5) ut tranquillitas et honesta disciplina conservetur. 6) Ut morositas odium, inquit Muretus, ita nimia facilitas contemptum parit. Utraque igitur vitanda iis, qui cum imperio sunt: et adhibenda moderata severitas 7) nam licentia omnes deteriores fiunt. 8) quum quis punitur in pecunia, vel in persona: sed plerumque in persona. 9) quae fit verbis, ut mox Cicero. 10) contumelia est species iniuriae, quum quis punitur iudicis affectu, et magis studio notandi infamia, quam iuris exequendi. Qui ergo in castigando contumeliosus est, ostendit, se libidine potius et iracundia, quam iustitiae studio duci. 11) Verbum *puniri* pro *punire* non semel a Cicerone usurpatum ostendit Fabricius. 12) quum punitio propter exemplum fit, ut ceteri a similibus peccatis, quae prohiberi publicitus interest, metu cognitae poenae deterreantur. 13) nam poenae potius molliendae sunt, quam exasperandae. 14) graviter puniantur. 15) ne verbis quidem castigentur; ut Iuvenalis ait: *Dat veniam corvis, vexat censura columbas.* 16) Cupiditas modum non novit. Est autem ira cupiditas ultionis. Quare quicumque ad reposcendam poenam iratus accedit, modum tenere non potest. 17) sectatoribus Aristotelis,

ne laudarent 1) iracundiam, et dicerent 2) utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus 3) repudianda est, optandumque ut ii, qui praesunt reipublicae, 4) legum similes sint: quae ad puniendum non iracundia, sed aequitate ducuntur.

CAPUT XXVI.

ARGUMENTUM. *Hic docet, quid in rebus secundis, et successibus prosperioribus viro forti vitandum, retinendumque sit. Post civilem denuo laudat fortitudinem, eamque in publicam et privatam, atque hanc rursus in philosophicam et oeconomicam distribuit: fontemque hunc officiorum tertium praeceptorum hactenus traditorum commendatione claudit.*

XCI. Atque etiam 5) in rebus prosperis, et 6) ad voluntatem nostram fluentibus, superbiam 7) fastidium, 8) arrogantiamque 9) magno opere fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre, 10) levitatis est: praeclaraque est aequabilitas in omni vita, 11) et idem semper vultus eademque frons; ut de 12) Socrate, idem de 13) Caio Laelio accepimus. Philippum quidem, Ma-

quem vide in secundo Moralium. 1) Seneca inter iram et iracundiam idem ait interesse, quod inter ebrium et ebriosum, inter timentem et timidum. 2) si tantum ob egregias res irasceremur 3) vide Ciceronem IV. Tuscul. ubi totus Stoicus Peripateticos vehementer reprehendit. 4) Hinc hausit Seneca de Ira, L 16 *Procedam in Tribunal, non furens, nec infestus, sed vultu legis, quae scil non excandescit, sed omnibus est aequalis.* 5) Difficilius enim res secundae feruntur, quam adversae. 6) ut nos optamus. 7) quum omnia, quae videntur esse infra nostram fortunam, fastidio quodam reiicimus. 8) quae plus sibi honoris tribui postulat, quam meretur. 9) alii *magnopere*: sed Ciceroni et aliis antiquis familiare est, *magno opere*, *maximo opere*, *summo opere*: *etc.* 10) inconstantiae, quae gravitati inimica est. 11) quoniam mutatio vultus indicat, animum non esse sedatum. 12) quod de Socrate Xantippe praedicat III. Tuscul. 15. 13) qui Scipionis Africani summus amicus, et sapiens a Romanis appellatus

cedonum Regem, rebus gestis, et gloriae superatum a 1) filio: 2) facilitate vero et humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter saepe 3) turpissimus fuit: ut recte praecipere videantur, qui monent, ut 4) quanto superiores sumus, tanto nos geramus submissius. Panaetius quidem 5) Africanum auditorem et familiarem suum solitum ait dicere: ut equos, propter crebras 6) contentiones praeliorum ferocitate exultantes, domitoribus tradere soleant, ut his facilioribus possint uti; sic homines, secundis rebus 7) effraenatos: sibique 8) praefidentes, tamquam in 9) gyrum rationis et doctrinae duci oportere, ut 10) perspicerent rerum humanarum imbecillitatem varietatemque fortunae.

XCII. Atque etiam in 11) secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum: hisque maior etiam, quam ante tribuenda 12) est auctoritas. Iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec 13) adulari nos si-

fuit. 1) Alexandro Magno. 2) *Iram pater* (Philippus) *dissimulare, plerumque etiam vincere*: *hic* (Alexander) *ubi exarsisset*, *nec dilutio ultionis*, *nec modus erat*. Iustinus IX. 8). 3) saepe infamia summa notatus propter insolentiam, et crudelitatem in suos, quum mero incaluisset. 4) *quo plura possis plura patienter feras*. Seneca Troad. 5) vide Velleium Paterculum. Panaetius fuit praeceptor Africani Minoris. 6) decertationes et praelia, strepitusque tubarum, quibus effecti sunt ferociores. 7) superbientes et elatos 8) nimium fidentes. 9) Quemadmodum enim equi in gyrum aguntur, nec suo impetu ferri sinuntur, sic non est committendum, ut homines fortunati ultra eos limites, vel dicendo, vel agendo, evagentur, quos ratio et doctrina praescribunt. 10) et cogitando, et discendo. 11) quoniam homines in prospera fortuna non sunt compotes sui. 12) auctoritati illorum et monitis cedendum. 13) adulatione circumveniri. Passive di-

namus; in quo falli facile est. Tales enim nos esse putamus, ut iure laudemur. Ex quo nascuntur innumerabilia peccata, quum homines 1) inflati opinionibus turpiter irridentur, et in maximis versantur 2) erroribus. Sed haec quidem hactenus.

XCIII. Illud autem sic est iudicandum, 3) maximas geri res, et maximi animi ab iis, qui respublicas regant, quod earum administratio latissime pateat, ad plurimosque pertineat; esse autem magni animi, et fuisse multos, etiam in 4) vita otiosa, qui aut 5) investigarent, aut 6) conarentur 7) magna quaedam, 8) seseque suarum rerum finibus continerent, aut 9) interiecti inter philosophos, et eos, qui rempublicam administrarent, delectarentur 10) re sua familiari, non eam quidem omni ratione 11) exaggerantes, 12) neque excludentes ab eius usu suos, potiusque 13) et amicis impertientes, et reipublicae, si 14) quando usus esset. Quae primum bene parta sit nullo neque 15) turpi quaestu, neque 16) odio-

ctum, more antiquo. 1) elati tali persuasione. 2) quoniam ea non habent, quae habere se credunt. 3) Affert Cicero suam sententiam et conclusionem superioris disputationis, et dicit illos esse locandos in primo magnanimitatis gradu, qui remp. regunt. 4) hi sunt secundi, qui se ad philosophandum contulerunt et doctrinam 5) inquirerent ingenio et invenirent. 6) etsi illa non assequerentur. *Nam in magnis voluisse sat est.* 7) notitiam magnarum rerum et caussas earum. 8) suum negotium agerent, contenti sua fortuna et sorte, nec dignitates et honores captarent. Metaphora a limitibus agrorum 9) medii. 10) quam philosophi non curant. 11) non accumulantis rem domesticam per fas et nefas, sed unde oportet, id est, suis praediis pecuariis et villatica pastione. Excludit avaritiam. 12) requiri benignitatem. 13) His et praecedentibus verbis descripsit quasi Pomponium Atticum, cuius vitam apud Cornelium Nepotem vide. 14) si necessitas exigeret. 15) sordido, inhonesto, ut lenocinium, militia mercenaria, latrocinium. 16) publicanorum, portitorum, foenera-

so: tum, quamplurimis 1) modo dignis se utilem praebeat: deinde, augeatur 2) ratione, 3) diligentia, 4) parsimonia: nec 5) libidini potius luxuriaeque quam liberalitati, et beneficentiae, pateat. Haec praescripta servantem licet 6) magnifice, 7) graviter, 8) animoseque vivere atque etiam 9) simpliciter, 10) fideliter, vitaeque 11) hominum amice.

CAPUT XXVII.

ARGUMENTUM. *Absolutis tribus prioribus, quartum nunc Honesti fontem ostendit. Ac primum elegantissimis vocabulis temperantiae descriptionem, enumeratione partium sive specierum vicinarum, praeponit. Deinde decorum inseparabile quidem huius virtutis sive consequens esse docet, ita tamen, ut discrimen aliquod inter haec demonstret, ac singillatim etiam reliquis honesti partibus, prudentiae, iustitiae, etc. illud ipsum inesse doceat. Postea decorum in generale et speciale dividens utrumque describit, atque hoc posterius tantum in temperantia consistere profitetur.*

XCIV. Sequitur 12), ut de 13) una reliqua parte honestatis dicendum sit, in qua verecundia, et quasi quidam 14) ornatus vitae, 15) temperantia, et modestia, omnisque sedatio perturbationum animorum.

1) alioquin esset contra iustitiam et liberalitatem, quae dare debet, quibus oportet. 2) quae scilicet res uberiores fructus et certiores reditus afferant. 3) ut ipse rem tuam cures, neque quidquam omittas. 4) *Magnum enim vectigal est parsimonia*, ut ait noster in Paradoxis. 5) intemperantiae et superfluitati. 5) cum splendore et gloria 7) constanter, non leviter. 8) absque metu et trepidatione. 9) sine fraude, non sophistice. 10) absque perfidia et negligentia. 11) humaniter, non tyrannice. Ut nullius hominis inimicitiam suscipias, sed omnium benevolentiam tibi concilies. 12) Pro, reliquum est. 13) Temperantia, illarum virtutum, unde honestas officiumque manat, quarta. 14) quem Plato lib. IV. de Republ. tribuit temperantiae. Est enim verecundia in vita humana quasi flos quidam. 15) temperans Ciceronis est, non modo qui sobrie casteque vivit, sed etiam qui nihil non composite decenterque aut dicit, aut facit, nihil quod cum bonorum sapientumque omnium approbatione non

mi, et rerum 1) modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici latine *decorum* potest: Graece enim 2) πρέπον dicitur. Huius vis ea est, ut ab honesto non queat separari. Nam et 3) quod decet, honestum est, et quod honestum est, decet.

XCV. Qualis autem differentia sit honesti, et decori, facilius intelligi, quam 4) explanari potest. Quidquid enim est, quod deceat, id tum apparet, quum 5) antegressa est honestas. Itaque non solum in hac 6) parte honestatis, de qua hoc loco disserendum est, sed etiam in 7) tribus superioribus, quid deceat, apparet. Nam et 8) ratione uti atque 9) oratione, prudenter, et agere, quod agas, 10) considerate; omnique in re, quid sit veri videre et 11) tueri decet: contraque 12) falli, 13) errare, 14) labi, 15) decipi, tam decet, quam 16) delirare, et 17) mente

excipiatur. 1) *Est modus in rebus, sunt certi denique fines: Quos ultra citraque nequit consistere rectum.* Horatius. 2) ἀπὸ τοῦ πρέπειν decere, a περιέπειν ornare. 3) honestum et decorum videntur inter se reciprocari, differunt tamen Honestum enim semper est idem. Decorum vero mutatur tempore, loco, et aetate, estque multiplex. 4) demonstrari re ipsa et actu 5) praecessit. *Antegredi* Ciceronis aetate pro eo, quod Graeci προηγεῖσθαι dicunt, crebris usurparunt sermonibus. 6) quarta. 7) prudentia, iustitia, fortitudine: et probat hoc, incipiens a prudentia 8) recta ratione et intellectu in omnibus. 9) is prudenter oratione utitur, qui omni tempore et loco ea loquitur, quae temporis et loci ratio postulat. 10) non temere. 11) defendere. 12) decipi falsis opinionibus et rebus, et non videre verum. 13) falsum pro vero sequi. 14) errare quadam negligentia. 15) verbis. 16) exorbitare a via rationis, et ea dicere ac facere, quae ab omnibus irridentur. 17) mente capi dicuntur insani: quemad-

esse captum. Et iusta 1) omnia decora sunt; iniusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. Quod enim viriliter, animoque 2) magno fit, id dignum viro et decorum videtur: quod contra, id ut turpe, sic indecorum.

XCVI. Quare pertinet quidem 3) ad omnem honestatem hoc, quod dico decorum: et ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu. Est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute quod deceat, quod cogitatione magis a virtute potest, quam re separari. Ut enim 4) venustas et pulchritudo corporis secerni non potest a valetudine, sic hoc, de quo loquimur, decorum, totum quidem illud est cum virtute 5) confusum, sed mente et cogitatione distinguitur.

XCVII. Est autem eius descriptio duplex. Nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur: et aliud huic subiectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: decorum id esse, quod consentaneum sit hominis 6) excellentiae in eo, in quo natura eius a reliquis animantibus differat. Quae autem 7) pars subiecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum esse velint, quod ita 8) naturae 9) consentaneum sit ut in

modum oculis capi caeci. 1) nunc ostendit decorum in iustitia · mox in fortitudine. 2) contemnenti res humanas et pericula. 3) decorum cum omni virtute confusum est. 4) pulchritudo non potest actu separari ab ipsa valetudine corporis: possumus tamen libera cogitatione intelligere, aliud esse pulchritudinem, aliud valetudinem. 5) ita immixtum, ut reipsa nequeat separari. 6) praestantiae. 7) illud decorum particulare, quod est primi et generalis decori. 8) ita conveniat naturae humanae 9) Facciolatus hic addit *cuiusque*.

eo 1) moderatio et 2) temperantia appareat cum 3) specie quadam liberali.

CAPUT XXVIII.

ARGUMENTUM. *Decorum speciale rursus dividit in poeticum et philosophicum. Prius tam vitiosas, quam honestas personas respicere, ac singulis congruentiam quandam virtutum et vitiorum cum natura, aetate, moribus, ingenio, etc. attribuere. Philosophicum autem iuxta naturae et rationis praescriptum in bonis tantum recta, iusta, honesta requirere ait; idque ipsum porro evidenti similitudine commendat. Postmodum verecundiam ac iustitiam potissimum ad civilem societatem pertinere subindicat, subiuncte inter eas virtutes differentia, ac brevi de utroque decoro repetitione. Hactenus dixit auctor de decoro in quatuor partibus honestatis observando; nunc de eodem, in affectuum gubernatione in ludis ac iocis servando, quoque praecipit. Ac utitur distinctione virium animi in homine iuxta Stoicos bimembri, quarum altera* ὁρμή, *in appetitu posita, altera* λόγος, *sive ratio.*

XCVIII. Haec ita intelligi (a 4) philosophis) existimare possumus ex eo 5) decoro, quod poetae sequuntur; de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poetas dicimus, quod deceat, quum id quod quaque persona dignum est, et fit, et 6) dicitur: ut, si 7) Aeacus, aut Minos diceret:

1) Modus quidam in omnibus dictis factisque: ne vel nimium, vel parum fiat: ne quis sibi nimium tribuat. 2) quae moderatur eas voluptates, quae tactu et gustu percipiuntur. 3) cum quadam elegantia, qualis et hominum liberaliter educatorum, et liberalibus artibus imbutorum, qui in omni sensu, oratione, gestuve nihil insulsi, nihil absurdi et inconditi prae se ferunt. 4) Quae Parenthesi inclusa, absunt a Graevii editione. 5) argumentum a minori: nam si poetae, multo magis philosophi. 6) sic in verbis quisque secundum suam dignitatem et habitum, quem habet, sive bonum sive malum, debet induci ad loquendum a poetis. 7) Hi Iovis filii habiti, et propter summam iustitiam apud inferos iudicare dicti

Oderint, 1) *dum metuant:* aut
Natis 2) *sepulcro ipse est parens;*
indecorum videretur, quod eos fuisse iustos accepimus. At, 3) Atreo dicente, 4) plausus excitantur: est enim digna 5) persona oratio. Sed poetae quid quemque deceat, ex persona iudicabunt: nobis autem 6) personam imposuit ipsa 7) natura, magna cum 8) excellentia, praestantiaque animantium 9) reliquarum.

XCIX. Quocirca poetae in magna 10) varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat, et quid deceat, videbunt. Nobis autem quum a natura constantiae, moderationis, temperantiae, verecundiae partes datae sint: quumque eadem natura doceat 11) non negligere, quemadmodum nos adversum homines geramus: efficitur, ut et 12) illud quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quam 13) late fusum sit, appareat, et 14) hoc, quod spectatur in unoquoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis apta compositione membrorum

sunt. 1) Verba Atrei apud Aetium in Tragoedia. 2) verba eiusdem Atrei, qui Thyesti fratri filios comedendos apposuit. Unde venter patris erat sepulcro ipsis filiis. 3) crudelissimo tyranno, qui nullam noxam, nullum facinus reformidabat. 4) in theatro a spectatoribus plauditur in laudem poetae. 5) nam poetae crudelem crudeliter loquentem fingunt. 6) dedit rationem, et semina virtutum, personamque communem omnibus hominibus: non fictam more poetico: illa persona et partes tanto maiori studio et decore in hoc mundi theatro nobis sunt agendae, quanto excellentiores dotes prae aliis animantibus accepimus. 7) id est, Deus. 8) quoniam homines ratione ceteris animantibus antecellunt, et praestant. 9) alii, *reliquarum*: quae generis varietas in hoc nomine insolens non est: atque Ciceronem utroque genere id usurpare, in vulgus notum est 10) quoniam variae sunt qualitates personarum 11) sed considerare, quemadmodum vivamus: quod qui negligunt, dicuntur impudentes, perditi et profligati pudoris 12) generale decorum 13) sparsum per omnes virtutes. 14) par-

movet oculos, et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam 1) lepore 2) consentiunt: sic hoc decorum, quod elucet in 3) vita, movet 4) approbationem eorum, quibuscum vivitur, 5) ordine, 6) et constantia et 7) moderatione dictorum omnium atque factorum.

C. Adhibenda est igitur quaedam reverentia 8) adversus homines, et optimi cuiusque, et reliquorum. Nam 9) negligere quid de se quisque sentiat, non solum 10) arrogantis est, sed etiam 11) omnino dissoluti. Est autem, quod differat in hominum ratione habenda, inter iustitiam et verecundiam. Iustitiae partes sunt, non 12) violare homines: verecundiae, non 13) offendere, in quo maxime perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

CI. Officium 14) autem, quod ab eo ducitur, hanc primum habet viam, quae deducit ad 15) con-

ticulare decorum. 1) gratia, lenitate, et venustate, qua respicientes moventur. 2) conveniunt, quadrant. 3) rebus, quas agimus. 4) laudationem et commendationem. 5) ut suo loco et tempore fiant omnia. 6) ut rationi semper obediat appetitus. 7) ut ne vehementiores naturae impetus sequamur in dicendo et agendo. 8) omnes enim revereri debemus, sed primum optimos, deinde reliquos. 9) Stoici famam et existimationem habebant inter adiaphora, sed quae tamen propter utilitatem non esset negligenda. 10) superbi et qui falsa quadam opinione elatus aliorum de se opinionem negligit. 11) qui nullo officii ac pudoris vinculo tenetur, et licentia utitur ad omnia, quae agere vult: tamquam ille qui frontem perfricuit 12) per vim alicui iniuriam inferre. 13) fraude et verbis alicui nocere, ut illius animus alienus fiat, et de te male sentiat: a quibus ipsa verecundia nos reprimit, quae nihil aliud est, quam pudor aliquis, non qui incutiatur ob turpitudinem aliquam admissam, verum qui praecurrat ut cautio, ne turpitudo admittatur. 14) actio, quae manat a decore. 15) conveniat naturae humanae, hoc est rationi.

venientiam conservationemque naturae; quam si sequemur ducem, numquam aberrabimus: sequemurque et id, quod 1) acutum et perspicax natura est, et id, quod 2) ad hominum consociationem accomodatum: et id, quod 3) vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in 4) hac inest parte, de qua disputamus. Neque enim solum 5) corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis 6) animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt. Duplex est enim vis animorum atque naturae: una pars in appetitu 7) posita est; quae est 8) ὁρμὴ graece, quae hominem huc et illuc 9) rapit: altera in 10) ratione, quae docet et explanat, quid faciendum, fugiendumve sit. Ita fit, ut ratio praesit, appetitus obtemperet.

1) Quod nobis ostendit prudentia. 2) in quo versatur iustitia. 3) quod est fortitudinis, in adeundis periculis, suscipiendis laboribus, et offensionibus subeundis 4) in temperantia. 5) *Quemadmodum quis ambulet, sedeat, qui ductus oris, qui vultus in quoque sit: nihilne est in his rebus, quod dignum libere aut indignum esse dicamus? nonne odio dignos multos putamus, qui quodam motu, aut statu videntur naturae modum et legem contempsisse?* Cicero lib. V. de Finibus. 6) ut amor, pietas, misericordia, dolor, etc. 7) sensitivo. 8) Cicero lib. II. de Natura Deorum, voluntarios mundi motus ὁρμάς appellat. 9) vi quasi trahit. 10) quam idcirco in capite, tamquam in arce, Plato collocavit.

CAPUT XXIX.

ARGUMENTUM *Disputat Cicero, utrum appetitus, an ratio praestantior sit, deque earum usu regulas quasdam addit: quod praecipue efficiendum hic inculcans, ut ratio praesit, affectus obtemperent: quod praeceptum ab effectibus contrariis, et egregia iratorum υποτυπωσει amplificat. Inde de fine hominis hac occasione disserit, eumque non ad iocum etc. sed ad studia graviora factum indicat. Sub finem sicubi necessario ad remissiones animi discedendum, quatenus et quomodo id fieri debeat, quae item in ludendo attendendae conditiones, adiectis quibusdam honestorum ludorum speciebus, ostendit.*

CII. Omnis autem 1) actio vacare debet temeritate, et negligentia: nec vero 2) agere quidquam, cuius non possit caussam probabilem reddere. Haec est enim fere descriptio 3) officii. Efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eamque 4) neque praecurrant, nec propter pigritiam, aut ignaviam 5) deserant, sintque 6) tranquilli, atque omni 7) perturbatione animi careant.

CIII. Ex quo elucebit omnis constantia, omnisque moderatio. Nam qui appetitus longius 8) evagantur, et tamquam 9) exultantes, sive 10) cupiendo, sive 11) fugiendo, 12) non satis a ratione retinentur, hi sine dubio finem, et modum transeunt. Re-

1) Marsus legit, *omnis autem ratio*: aitque, Ciceronem praescribere, qualis debeat esse ratio, quae appetitum sensitivum regere debet. Nam si ratio est temeraria et negligens, nec se, nec appetitum regere poterit. 2) Manutius observat hoc durius quibusdam videri, *actio non debet agere quidquam*; idque ille quidem emollire conatur: sed si cum Marso legis, *ratio*, omnis tollitur difficultas. 3) medii quod supra ita definiverat: *Medium officium id esse, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit.* 4) et sic fit exsuperatio, et nimium. 5) et sic defectio et parum. Medium vero tenendum est. 6) et sedati et moderati, ut ratio iubet. 7) perturbatio tollit constantiam, inquit Ambrosius. 8) ut equi ferociores. 9) qualis Chaerea apud Terentium. 10) et sic erit nimium. 11) et sic erit parum. 12) *Fertur equis auriga, nec audit currus habenas.* Virgi-

linquunt enim, et abiiciunt obedientiam, nec rationi parent, cui sunt subiecti 1) lege naturae, a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet 2) ora ipsa cernere 3) iratorum, aut eorum, qui aut 4) libidine aliqua, aut 5) metu commoti sunt, aut 6) voluptate nimia gestiunt, quorum omnium vultus, voces, motus, statusque mutantur.

CIV. Ex quibus illud intelligitur, (ut ad officii formam revertamur) appetitus omnes 7) contrahendos, 8) sedandosque, 9) excitandamque animadversionem, et diligentiam, ut ne quid 10) temere, ac 11) fortuito, inconsiderate, negligenterque agamus. Neque enim ita generati a natura sumus, ut 12) ad ludum, et iocum facti esse videamur: sed ad severitatem potius, et ad quaedam studia graviora, atque maiora. 13) Ludo autem, et ioco 14) uti illo quidem licet: sed sicut somno, et 15) quietibus ceteris, tum cum gravibus, seriisque rebus satisfecerimus. Ipsumque genus iocandi non 16) profusum,

lius. 1) quoniam natura, vult ut appetitus rationi pareat. 2) ut in comoediis et tragoediis. 3) ira se profert, inquit Seneca, et in faciem exit; quantoque maior haec est, effervescit manifestius. 4) vehementi appetitu alicuius rei. 5) quoniam pallent. 6) exultant, et praeter decorum de aliqua voluptate laetitiam ostendunt. 7) ut equos ferocientes 8) ut populum ad seditiones spirantem. 9) quasi dormientem nam quum ratio videtur esse sopita, excitanda est, ut appetitui imperet. 10) inconsulte et sine rationis praescriptione. 11) forte, fortuna, nullo adhibito iudicio. 12) Proverbium sapit, ut Cicero in Verrem: *per ludum et iocum evertere aliquem.* 13) Obiectioni per occupationem respondet 14) Seneca Epist. 3. *Inter se ista miscenda sunt, et quiescenti agendum, et agenti quiescendum est. Cum rerum natura delibera: illa dicet tibi se et diem fecisse et noctem.* 15) ut Sallustius de Catilina: *neque vigiliis, neque quietibus ceteris sedari poterat.* 16) non dissolutum.

nec immodestum, sed 1) ingenuum, et 2) facetum esse debet. Ut enim pueris non omnem 3) licentiam ludendi damus; sed eam, quae ab honestis actionibus non sit aliena: sic in ipso ioco aliquod probi ingenii 4) lumen eluceat.

CV. Duplex 5) omnino est iocandi genus: unum 6) illiberale, 7) petulans, 8) flagitiosum, 9) obscoenum: alterum 10) elegans, urbanum, ingeniosum, facetum. Quo genere non modo 11) Plautus noster, 12) et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam 13) philosophorum Socraticorum libri referti sunt, multaque multorum facete 14) dicta ut ea, quae a sene 15) Catone sunt collecta quae vocantur 16) αποφτεγματα, Facilis igitur est distinctio ingenui, et illiberalis ioci. Alter est, si 17) tempore fit, ac 18) remisso animo, 19 homine dignus: alter ne libero quidem,

1) Ingenuo homine dignum, ut non habeat apertam obscoenitatem. 2) gratia movendi risum cum decoro. 3) Licentia significat impunitatem agendi quidquid velis. 4) signum et specimen boni ingenii appareat 5) vide imprimis Francisci Vavassoris librum de ludrica dictione 6) non libero homine dignum, sed servili et scurrili. 7) lascivum et scurrile, quod ab honestate discedit 8) sceleratum, et sine aliqua consideratione et ingenio. 9) turpe, obscoenum est in verbis. 10) ornatum quadam elegantia, et dignum homine libero atque eleganti. 11) Plauti sales, et facetias omnis laudavit et admirata est antiquitas, ad Augusti usque Imperatoris aetatem, qua severior Horatius, Augusto forsan haud improbante, scripsit: *At nostri proavi Plautinos et numeros, et Laudavere sales: nimium patienter utrumque* 12) Quintilianus negat Latinis Atticam Venerem in comoediis concessam: Aristophanis comoediae apud antiquos maximo in pretio fuerunt. 13) hoc satis apparet ex Platonis dialogis. 14) Cicero ad Cornelium Nepotem. l. II apud Macrobium: *Itaque nostri, cum omnia, quae dixissemus, Dicta essent, quae facete, et breviter, et acute loquuti essemus, eo proprio nomine appellari Dicteria voluerunt* 15) Macrobius II. c. I. Catonem censorium argute iocari solitum scribit. 16) Plutarchus apophtegmata Catonis inter cetera Romana multa commemorat. 17) in loco opportuno: vel ex tempore: nam ioci esse debent subiti. 18) tum se quis iucunditati dedit, cum res graves et seriae non tractantur. 19) Vulgo legitur, *libero*

si rerum turpitudini adhibetur verborum obscoenitas. Ludendi etiam est quidam 1) modus retinendus, ut 2) ne nimis omnia profundamus, 3) elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem et 4) campus noster, et 5) studia venandi, honesta exempla ludendi.

CAPUT XXX.

ARGUMENTUM. *At retinendum in officio decorum, in ludo maxime, et voluptatibus, discrimen inter brutum, et hominem perpetuo respiciendum ait, ac rationes tres, quare fraenanda nimia voluptas, adfert. Hinc absoluto decoro generali in omni vita promiscue custodiendo, etiam id, quod huic subiectum est, persequitur; et quia personarum una communis, altera peculiaris, aliarumque* περιστάσεων *respectu faciendum docet, variis exemplis demonstrans, quantae naturarum sint dissimilitudines, quam mirificae varietates in moribus, vita, actionibus, habitu et cura ac studiis hominum; eosque inter se, nempe facetos cum severioribus, hilariores cum tristibus, simplices et apertos cum his qui illis contrarii sunt, comparat.*

CVI. Sed pertinet ad omnem officii quaestionem, semper in promptu habere, quantum natura homi-

dignus, alter ne homine quidem: quam lectionem licet ex antiquis libris cum Victorio, Langio et aliis mutaverit Graevius: habet tamen pro certissima. Iocus, inquit, Cicero, qui tempore fit et remisso animo, est iocus ingenuus, et libero ac liberaliter educato dignus: qui vero fit alieno tempore, et obscoenus est, illiberalis quidem dicitur, quasi indignus libero homine, sed ne homine quidem dignus est, quia contra honestum est, quod omnes homines docet ratio. 1) mensura quaedam et mediocritas. 2) ea scilicet, quae profundi solent in lusu: ut risus, clamor, sermonis libertas, motus, etiam carnis, quae moderanda sunt. 3) gestientes et exultantes nimia ludendi alacritate. Tum enim est desinendum, quum ludus fit optimus. 4) in campo Martio celebrantur equitia, id est, ludi ex cursibus equorum in honorem Martis, et exercitationes bellicae a pueris et adolescentibus. 5) quibus dediti imprimis erant Romani, unde *Romanis solemne viris* opus vocat Horatius lib. 1. epist. 18.

nis pecudibus, reliquisque belluis 1) antecedat. Illae 2) nihil sentiunt, nisi voluptatem, ad eamque feruntur 3) omni impetu: hominis autem mens 4) discendo alitur, et cogitando, semper aliquid aut 5) anquirit, aut agit, videndique, et audiendi delectatione 6) ducitur. Quin etiam, si quis est 7) paullo ad voluptates propensior, modo ne sit ex 8) pecudum genere, (sunt enim quidam homines non re, sed nomine) sed si quis est 9) paullo erectior, quamvis voluptate 10) capiatur, occultat et 11) dissimulat appetitum voluptatis, propter verecundiam.

CVII. Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non satis esse dignam hominis praestantia, eamque contemni et reiici oportere: sin sit quisquam, qui 12) aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse eius fruendae 13) modum. Itaque 14) victus 15) cultusque corporis ad valetudinem referantur, et ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam, si considerare volumus, quae sit in natura 16) excellentia et dignitas, intelligemus, quam sit turpe

1) Alii Codices habent, *antecellat*, id est, praestantior sit. 2) nam bestiae uni voluptati addictae sunt, nihil praeterea curant. 3) omni conatu, nulla ratione obstante, quam non habent. 4) Cicero V. Tusculan. *Mens nostra exquirendis excogitandisque rebus alitur, quum oblectatione solertiae, qui est unus suavissimus pastus animorum.* 5) investigat, contemplatur. 6) tenetur cupiditate audiendi aliquid et videndi, ut sciat. 7) magis inclinatus, quam velit natura hominis non penitus corrupta. 8) quae nihil boni malive fugiunt, sed naturam ducem sequuntur, rationem negligentes. 9) non ita propensus demersusque in voluptatem. 10) delectetur. 11) celat et negat propter dedecus. 12) dicat aliqua ex parte voluptatem amandam, et in aliquo numero habendam. 13) adhibendam esse moderationem, quum voluptate frui voluerit. 14) cibus et potus. 15) ornatus et vestitus. 16) quoniam homo propter rationem et

1) diffluere luxuria, et 2) delicate, ac molliter vivere; quamque honestum, 3) parce, 4) continenter, 5) severe, 6) sobrie.

CVIII. Intelligendum est etiam duabus 7) quasi nos a natura indutos esse personis, quarum una est communis, ex eo, quod omnes participes sumus rationis, praestantiaeque eius, qua antecellimus bestiis, a quo omne honestum, decorumque 8) trahitur, et ex qua 9) ratio inveniendi officii 10) exquiritur; altera autem, quae proprie 11) singulis est tributa. Ut enim in corporibus magnae dissimilitudines sunt (alios enim videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere, itemque in formis, aliis 12) dignitatem inesse, aliis venustatem) et sic in animis existunt etiam maiores varietates.

CIX. Erat in L. 13) Crasso, et 14) L. Philippo multus lepos: maior etiam, magisque de industria

orationem longo quasi intervallo bestiis antecellit. 1) omnibus libidinibus fraena laxare. 2) genio indulgere. 3) ne quid sumptus fiat in res supervacaneas 4) coercere libidinem, imperare voluptatibus. 5) cogitationi rerum gravium atque utilium esse intentum, aut familiari, aut philosophiae operam dare. 6) cibo et potu ad conservandam tantum valetudinem uti, non autem crapulae se dedere. 7) quoniam non dicitur in hoc proprie persona sed qualitas et dispositio. 8) quoniam nihil est agendum, quod hominis praestantiam dedeceat. 9) via et modus. 10) quoniam omnia officia huic praestantiae accomodari debent, ut generale illud decorum servetur. 11) quoniam diversae sunt hominum qualitates. 12) virile quiddam dignitas, muliebre venustas habet. 13) De quo Cicero lib II de Orat. *Non vere quisquam reperietur praeter hunc in utroque genere leporis excellens: et illo quod in perpetuitate sermonis, et hoc quod in celeritate atque dicto est* 14) L Martius Philippus Consul A. V. C. 663 de quo in Bruto Cicero: *Erat in eo summa libertas, multae facetiae, satis creber in reperiendis, solutus in explicandis sen-*

in 1) C. Caesare L. filio. At iisdem temporibus in 2) M. Scauro, et in 3) M. Druso adolescente singularis severitas: in 4) C. Laelio multa hilaritas: in eius familiari 5) Scipione 6) ambitio maior, vita 7) tristior. De Graecis autem, dulcem et facetum festivique sermonis, atque in omni oratione 8) simulatorem, quem εἴρωνα Graeci nominaverunt, Socratem accepimus: contra 9) Pythagoram, et 10) Periclem, summam auctoritatem consecutos sine ulla hilaritate. Callidum 11) Hannibalem ex Poenorum, ex nostris ducibus 12) Q. Maximum accepimus, facile celare, tacere, 13) dissimulare, insidiari, 14) praecipere hostium consilia. In quo 15) genere Graeci

tentiis. 1) L. Caesar Strabo, quo et filio negat quemquam in Bruto Cicero sale et lepore conditiorem fuisse. 2) Cicero in Bruto: *In oratione Scauri, sapientis hominis et recti, gravitas summa, et naturalis, quaedam inerat auctoritas, ut testimonium dicere putares, quum pro reo diceret.* 3) qui in tribunatu C. Gracchum Collegam fregit, *vir et oratione gravis, et auctoritate*, ut de illo Tullius in Bruto. 4) Cicero pro Muraena: *Quis C. Laelio comior? quis iucundior eodem ex studio isto? quis illo gravior? quis sapientior?* Plura de eo dabimus infra in dialogo de Amicitia 5) quam Fannius in Annalibus εἴρωνα appellat. 6) ambitio hic τεμνότης in abitu et cultu. 7) i. e. severior. 8) Socrates de se ipse detrahens in disputationem, plus tribuebat iis, quos volebat refellere, ita quum aliud diceret, aliud sentiret, libenter uti solitus est ea dissimulantia, quam Graeci εἰρωνείαν vocant. 9) cuius tanta fuit auctoritas, ut in proverbium abierit, αὐτὸς ἔφα. 10) Summae apud Athenienses auctoritatis: quippe qui ea ipsis persuaderet, quae minime volebant. 11) Vide Valerium Maximum lib VII. cap. de Stratagem. 12) Hic est Q. Fabius Maximus, qui Hannibalem cunctando fregit. Unde videns Hannibal, actus suos a Fabio deprehendi dixit: Et Romani suum Hannibalem habent. 13) non ostendere, quid agere vellent. 14) providere, quid hostes consultent facturique sint: et sic eorum consiliis obviam ire, nec permittere, ut id exequantur, quod cogitant. 15) cal-

1) Temistoclem, et 2) Pheraeum Iasonem, ceteris anteponunt. Imprimisque versutum, et callidum factum Solonis: qui, quo et tutior vita eius esset, et plus aliquanto reipublicae prodesset, 3) furere se simulavit.

CX. Sunt his alii multum 4) dispares 5) simplices, et aperti, qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores fraudis inimici: itemque aliis, qui quidvis perpetiantur 6) cuivis deserviant, dum quod velint, consequantur. Ut 7) Sullae M. Crassum videbamus. Quo in genere versutissimum, et patientissimum Lacedaemonium 8) Lysandrum accepimus: 9) contraque Callicratidam, qui praefectus classi proximus post Ly-

liditatis. 1) Xerxes inter angustias freti Salaminii victus magis est consilio Themistoclis, quam armis Graeciae: quoniam naves barbarorum propter multitudinem non poterant explicari. 2) Iason Princeps Argonautarum, a poetis celebratus, calliditate sua expeditionem in Colchos perfecit, aureo vellere potitus. 3) vides verum esse illud tritum: *Stultitiam simulare loco sapientia summa est.* Exemplo sit praeter Solonem, in sacris David, apud Romanos Brutus. Historiam Solonis Laertius in vita eius recenset, quemadmodum subitam simulans dementiam Atheniensibus persuasit bellum contra Megarenses pro recuperanda Salaminae insula, cuius publicam facere mentionem sub poena capitis prohibitum erat 4) dissimiles. 5) sine fraude et simulatione. 6) omnes prensando et affectando praeter decorum 7) Vulgo: *ut Sullam et M. Crassum videbamus.* Sed quoniam nusquam legitur, Sullam alios coluisse, et servili obsequio dignitates meruisse, Graevius ex Ms. deposuit, *ut Sullae M. Crassum videbamus*, scil. deservire: Crassus enim Sullam sectatus est, et coluit enixe, eiusque gratia potissimum ad illas divitias et postea honores est evectus 8) Vide Cornelium Nepotem in eius vita. 9) Lysander prius in convicio apud Cyrum Persarum Regem adulationibus pecuniam impetraverat, quam ad bellum navale optabat: sed Callicratides pro Spartana dignitate animos gerens, quum a Rege semel auditus, iterum rogasset admitti, et repulsam tulisset, discessit, malens servata dignitate Spartam carere pecuniis, quam praeter decorum animi sui invicti et excelsi barbaro Regi adulari.

sandrum fuit. 1) Itemque in sermonibus, alium quemque, quamvis praepotens sit, efficere ut 2) unus de multis esse videatur. Quod in 3) Catulo, et in patre, et in filio, idemque in Q. Mutio 4) Mancia vidimus. Audivi ex maioribus natu, hoc 5) idem fuisse in P. Scipione Nasica: 6) contraque, patrem eius, illum, qui Tib. Gracchi 7) conatus perditos 8) vindicavit, 9) nullam comitatem habuisse sermonis: 10) ne Xenocratem quidem, severissimum Philosophorum, ob eamque rem ipsam magnum, clarumque fuisse. Innumerabiles aliae dissimilitudines sunt naturae, morumque 11) minime tamen vituperandorum.

1) Sententia non est obscura, sed verba sunt scabrosa. Nimirum hoc vult: Esse in quibusdam sermonis comitatem, ut, quamvis sint in magna dignitate constituti, tamen quum sermones ferunt cum infimae quoque sortis hominibus, videntur et ipsi eiusdem loci et ordinis homines esse, nullum ut prae se ferant in oratione fastum. 2) ob suavitatem sonumque dulcem. Hic ad laudem refertur, alibi, unus de multis, ad infamiam. 3) uterque enim Catulus sic in congressibus et sermonibus versabantur, ut plebeii viderentur, quamvis potuissent uti fastu. Vid. Cicero in Bruto. 4) alii legunt: *Q. Mutius Numantius*. Sed Manutius ostendit, *Mancia*, gentium Romanarum cognomen fuisse, ut Helvius; ex qua postea gente Pertinax Imperator originem traxerit. 5) hanc sermonis comitatem. 6) sic apparet dissimilitudo maxima inter patrem et filium. 7) audaciam detestabilem et perditione dignam, quoniam aura populari evectus rempubl. cogitabat opprimere. 8) ultus est. 9) adeo severus erat et gravis. 10) id est, ne Xenocratem quidem comitatem sermonis habuisse: nam gravitate summa ab ipsa natura praeditus fuit, ac semper vultu severo et habitu serio perduravit. 11) si scilicet illae naturales inclinationes recte regantur, nec per pravam assuefactionem aliquid labis contraxerint.

CAPUT XXXI.

ARGUMENTUM. *Exposita naturarum in hominibus varietate partim quaedam vitae formandae praecepta tradit, et retenta, si non sit vitiosa, natura propria, praecipue κακοζηλίαν h. e. pravam alienorum gestuum et sermonum imitationem vitandam statuit; partim M. Catonis, Ulyssis, Aiacis etc exemplis, quantam haec animorum differentia vim habeat, demonstrat, atque sub finem argumento ab histrionibus, a minori scilicet ad maius, ducto. Superius de naturis eiusque propriis sequendis, exercendis, moderandis praeceptum repetit, quidque, si necessitas aliud iubeat, his faciendum aperit.*

CXI. Admodum autem 1) tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quaerimus, retineatur. Sic enim est faciendum, ut contra 2) universam naturam nihil 3) contendamus; ea tamen conservata, 4) propriam naturam sequamur: ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra naturae regula 5) metiamur. Neque enim attinet repugnare naturae, nec quidquam 6) sequi, quod assequi non 7) queas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud: ideo, quia nihil decet 8) invita (ut aiunt) Minerva, idest adversante et repugnante natura.

CXII. Omnino, si quidquam est decorum, nihil est profecto magis, quam 9) aequabilitas universae vitae, tum singularum actionum, quam conservare

1) Alii, *tuenda*. Monet Cicero, ut quisque suae naturae ductum sequatur, nec inepte ac stolide aliorum mores affectet. 2) Decorum generale. 3) nil conemur efficere, quod ab hominis praestantia sit alienum. 4) decorum speciale. 5) consideremus et prudenter iudicemus, ad quid propria natura nos impellat; et sic contineamus nos intra naturae nostrae fines. Metaphora a fabris 6) *sequi*, *assequi*, paronomasia 7) Latini verbum *nequeo* ita probarunt, *ut non queo* minime repudiaverint. 8) Horatius: *Tu nihil invita dicas faciasve Minerva.* 9) in qua nulla est perturbationum varietas.

non possis, si aliorum naturam imitans omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne (ut quidam) 1) graeca verba inculcantes, iure optimo irrideamur: sic in actiones, omnemque vitam, nullam discrepantiam conferre debemus.

CXIII. Atque haec differentia 2) naturarum tantam habet vim, ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius in eadem caussa non debeat. Num enim 3) alia in caussa 4) M. Cato fuit, alia caeteri, qui se in Africa Caesari tradiderunt? 5) atque caeteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod eorum vita 6) lenior, et mores fuerant faciliores: Catoni autem quum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetua constantia roboravisset, „semperque in proposito, susceptoque consilio permansisset, moriendum potius, quam 7) tyranni vultus aspiciendus fuit.

CXIV. Quam multa passus est Ulysses in illo errore 8) diuturno, cum et mulieribus (si Circe, et Calypso mulieres 9) appellandae sunt) inserviret, et in omni sermone omnibus affabilem, et iucundum se esse vellet? 10) domi vero etiam contumelias 11) servorum 12) ancillarumque pertulit, ut ad id

1) Hoc ipsum Iuvenalis exagitat in romanis matronis Satyra 6. *Omnia graece, Quum sit turpe magis nostris miscere latine etc.* 2) ingeniorum. 3) alio loco. alia conditione. 4) Hoc ex Stoicorum placitis, quae merito Paripatetici aliique fere philosophi omnes repudiarunt; Caesar Catonis morte audita et suam et illius vicem doluit, dicens: Invideo morti Catonis; quoniam ipse gloriae invidit meae. 5) eleganter saepe Cicero *atque* initio sententiae usurpat: quod qui non attendunt, male reponunt, *atqui*. 6) non ita gravis, ut Catonis 7) scripsit haec Cicero, Caesare interempto. 8) per x annos post captum Ilium. 9) dicebantur enim filiae Numinis, fictae tamen ab Homero 10) postquam reversus est habitu mendici. 11) Melantii. 12) Melanthus.

aliquando, quod cupiebat, perveniret. At 1) Aiax, quo 2) animo traditur, millies oppetere mortem, quam illa perpeti, maluisset. Quae contemplantes 3) expendere oportebit, quid quisque habeat sui: eaque 4) moderari, nec velle experiri quam se 5) aliena deceant. Id enim maxime quemque decet, quod est cuiusque maxime suum.

CXV. Suum igitur quisque noscat ingenium, 6) acremque se et bonorum et vitiorum suorum iudicem praebeat: ne scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiae. Illi enim non optimas, sed sibi accomodatissimas fabulas eligunt. Qui voce freti sunt, 7) Epigonos, 8) Medumque: qui gestu, 9) Menalippam, 10) Clytaemnestram: semper 11) Rupilius, quem ego memini, 12) Antiopam: non saepe 13) Aesopus 14) Aiacem. Ergo 15) histrio hoc videbit in scena, 16) quod non videbit vir sapiens in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum 17) elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quae nostri ingenii non erunt; omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia: ut ea, si non decore, at quam minimum indecore facere possimus. Nec tam est enitendum, ut 18) bona, quae nobis data non sint, sequamur, quam ut 19) vitia fugiamus.

1) Telamonius, de quo extat Sophoclis Tragoedia. 2) forti et excelso. 3) animo ponderare et intueri diligentius. 4) cum modo mensuraque tractare. 5) accommodata naturis aliorum. 6) severum, non sui nimis amantem. 7) Attii tragoediam. 8) Pacuvii tragoediam. 9) Attii. 10) Attii. 11) scenicus fuit aetate Ciceronis 12) tragoediam de Antiopa. 13) quem Cicero pronuntiando imitatus est. 14) tragoediam de Aiace furente. 15) homo vilissimus. 16) multo magis videre debet, ut id eligat, ad quod est aptus, et nil agat, quod non deceat. 17) diligentes labores nostros conferemus. 18) bonas dispositiones, et aptitudines ad res agendas. 19) Nam vitiis sine nemo nascitur, Optimus ille est, qui minimis urgetur: ut vere Horatius, Vitiositas autem naturae corrigitur doctrina et usu seu adsuefactione.

CAPUT XXXII.

ARGUMENTUM. *Quo doctrina de decoro speciali plenior sit et perfectior, superioribus duabus personis duas adiungit alias, nempe fortuitam et voluntariam, quarum breviter declarat origines: sed missa priore, quod fortunae rationem nemo reddere debet, vel potest, de posteriore, quam quisque sibi suo iudicio accomodat, prolixius agit; ac primum honesta quaedam studiorum genera ad quae se alii atque alii applicant, enumerat: deinde triplicem* ἔκθεσιν τῶν λογισμῶν *in diligenda et assumenda sibi certa persona prosequitur, dum parentes vel imitari, vel superare etiam liberi in eodem, aut diverso etiam vitae genere, vel omissa maiorum imitatione proprium sequi institutum solent. Denique de hac persona, quam quisque sua voluntate suscepit, praecepta tradit, et mature de certo vitae genere eligendo Herculis exemplo deliberandum suadet.*

CXVI. Ac duabus his personis, quas supra dixi, tertia adiungitur, quam 1) casus aliquis vel tempus imponit: quarta 2) etiam, quam nobismetipsis iudicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, 3) nobilitates, honores, divitiae, opes, eaque, quae sunt his contraria, 4) in casu sita, temporibus gubernantur, ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostra voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad ius civile, alii ad eloquentiam applicant: ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere.

1) Ut illi, qui adipiscuntur magistratus, imperia, honores, divitias, et ea omnia, quae sunt in manu fortunae. 2) aliqui enim volunt invigilare legibus, aliqui philosophiae etc. 3) generis et natalium. 4) posita in manu fortunae, quoniam possunt amitti.

CXVII. Quorum vero patres, aut maiores aliqua gloria 1) praestiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere, ut Q. Mutius P. filius, in iure civili 2) Paulli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam, ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam. Quod idem fecit 3) Timotheus Cononis filius, qui quum belli laude non inferior fuisset, quam pater, ad eam laudem doctrinae et ingenii gloriam adiecit. Fit autem interdum, ut nonnulli omissa imitatione maiorum, suum quoddam institutum consequantur, maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, 4) obscuris orti maioribus. Haec igitur omnia, quum quaerimus, quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus.

CXVIII. Imprimis autem 5) constituendum est, quos nos, et quales esse velimus, et in quo 6) genere vitae: quae deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentia, quum est maxima 7) imbecillitas consilii, tunc id sibi quisque genus aetatis 8) degendae constituit, quod maxime adamavit: itaque ante implicatur aliquo certo genere, cursuque vivendi, quam potuit, quid optimum esset, iudicare.

1) Excelluerunt in aliquo genere laudis et gloriae. 2) Paulli Aemilii filius, qui de Perseo Macedonum rege triumphavit. 3) fuit Isocratis discipulus, ac praeceptori imaginem aeneam dicavit. Confer Cornelium Nepotem in eius vita. 4) qui non habent claros natales, et humili loco nati sunt. 5) vitae genus considerate deligendum. 6) activa an contemplativa, privata an publica. 7) quoniam ratio non est perfecta. 8) vivendae et tenendae.

CXIX. Nam quod Herculem 1) Prodicium dicunt, (ut est apud Xenophontem) quum primum pubesceret, (quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est) exiisse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum multumque dubitasse, quum duas cerneret vias, unam voluptatis, alteram virtutis, utram ingredi melius esset: hoc Herculi, 2) Iovis satu edito, potuit fortasse contingere: nobis non item qui imitamur, 3) quos cuique visum est, atque ad eorum studia, institutaque impellimur. Plerumque autem parentum praeceptis 4) imbuti, ad eorum consuetudinem, moremque deducimur, alii multitudinis iudicio feruntur, quaeque 5) maiori parti pulcherrima videntur, ea maxime 6) exoptant: nonnulli tamen 7) sive felicitate quadam, sive bonitate naturae, sive parentum disciplina, rectam vitae secuti sunt viam.

CAPUT XXXIII.

ARGUMENTUM. *Deliberationis dictae difficultatem, recensitis aliquot hac de re erroribus, captandae attentionis, et monendi ergo exaggerat. Porro in deligendo vitae genere duo spectanda esse monet Naturam, et Fortunam, et collutione instituta naturam longe potentiorem esse fortuna innuit. Postea de mutatione generis vitae non recte instituti, vel suscepti agit, eamque neque temere, neque praecipitanter faciendam esse monet, atque tandem, quae in imitatione maiorum sint excipienda, duabus praeceptionibus suggerit, posteriori exemplum filii Africani superioris inferens.*

CXX. Illud autem maxime 8) rarum genus est eorum, qui aut excellentes ingenii magnitudine, aut

1) Prodicus de Hercule librum composuit. 2) ut est in fabulis. Sapit hoc phrasin poeticam, non sine sarcasmo. 3) voluntatis libertas conceditur nobis ad imitandum. 4) imbuere proprie est dare primum saporem. 5) quam vincere meliorem, ait Livius. 6) quod numquam facient, qui sapiunt. 7) alludit ad tria hominum genera ab Hesiodo nobis proposita. 8) Pauci admodum possunt reperiri: quoniam tempus

praeclara eruditione, atque doctrina, aut utraque re ornati, spatium etiam deliberandi habuerunt, quem potissimum 1) vitae cursum sequi vellent. In qua deliberatione ad suam cuiusque naturam consilium est omne 2) revocandum. Nam quum in omnibus, quae aguntur, ex eo modo, quo quisque 3) natus est (ut supra dictum est) quid deceat, exquirimus: tum in tota vita costituenda multo est ei rei cura maior adhibenda, ut 4) constare in vitae perpetuitate possimus nobismet ipsis, 5) nec in ullo officio claudicare.

CXXI. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, 6) fortuna proximam utriusque omnino 7) ratio habenda est in deligendo genere vitae, sed naturae 8) magis; multo enim et firmior est, et constantior: ut fortuna nonnumquam, tamquam ipsa 9) mortalis, cum 10) immortali natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturae suae 11) non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat, id enim maxime decet. Nisi forte se intellexerit errasse, in deligendo genere vitae. Quod si acciderit, (12) potest autem accidere)

ante solet praeterire, quam deliberationem instituant. 1) quod genus vitae degendae eligere, constituere finem, ad quem tendentes quiescerent. 2) accomodandum. 3) Sic nasci poeta verius dicitur, quam fieri. 4) constantiam servare, et perseverare. 5) pro, ne in ullo officio claudicemus, sive erremus. 6) quae aliquando vocat nos ad aliquod vitae institutum, et ut honoribus inserviamus. 7) consideratio et respectus. 8) quoniam potius eam vitam eligere debemus, ad quam apti sumus natura, quam illam quae a fortuna offertur. 9) quae mutabilis est ac non durat. 10) quae non mutatur. 11) quoniam si natura vitiosa est, eniti debemus, ut illam emendemus ratione: nec vita quam illa appetit, eligenda, ut Socrates facit. 12) ho-

facienda morum institutorumque mutatio est. Eam igitur mutationem, 1) si tempora adiuvabunt, facilius commodiusque faciemus: sin minus, 2) sensim erit 3) pedetentimque facienda: ut amicitias, quae minus delectent, et minus probentur, magis decere, censent sapientes, sensim 4) dissuere, quam repente praecidere.

CXXII. Commutato autem genere vitae, omni ratione curandum est, ut id bono 5) consilio fecisse videamur. Sed quoniam paullo ante dictum est, imitandos esse maiores: primum illud exceptum sit, 6) ne vitia sint imitanda: deinde, si natura 7) non feret, ut quaedam imitari possint, ut superioris Africani filius, qui 8) hunc 9) Paullo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat 10) sui. Si igitur non poterit sive caussas 11) defensitare, sive 12) populum concionibus tenere, sive 13) bella

mines enim sumus, quorum errare est proprium. 1) si quaedam opportunitas ratioque temporum nos ad aliud vitae genus vocaverit, ut ipsum, Ciceronem, qui oppressa republ. a Caesare, relicto foro et curia totum se dabat philosophiae. 2) paullatim, quantum ad animum. 3) quantum ad actiones 4) Sic Cicero in Lelio. *Tales amicitiae sunt remissione usus elevandae, et ut Catonem dicere audivi, dissuendae magis quam discindendae.* 5) ne postea iterum relinquamus locum poenitentiae. 6) ita Platonis gibbum, Aristotelis balbutiem, Alexandri M. Aquilinum nasum stolide discipuli aulicique sunt imitati. 7) non patientur, et aliena penitus erit a tali imitatione. 8) de quo saepe mentionem fecimus, vel, propiorem aetati nostrae. 9) filium Paulli Aemilii Scipionem sibi adoptavit, qui cognominatus est Africanus minor. 10) sui scilicet patris, Publii Scipionis similis, qui imperator post multas in Hispania victorias occubuit. 11) miti verbo usus est, pro *causas agere*: nam accusant etiam saepe oratores 12) delectare, non tantum docere et movere. 13) nam romana respublica, et oratoria fa-

gerere: illa tamen praestare debebit, quae erunt in ipsius potestate, 1) iustitiam, 2) fidem, 3) liberalitatem, 4) modestiam, 5) temperantiam: quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem haereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio praestantior, 6) gloria virtutis, rerumque gestarum: cui dedecori esse nefas et impium iudicandum est.

CAPUT XXXIV.

ARGUMENTUM. *Post praecepta de decoro generalia, ad specialia, quae pendent a circumstantiis aetatum, temporum, locorum, fortunarum, etc. transit Cicero: et primum quae adolescentum sint munera docet: deinde quae senes deceant, quaeve minus, ostendit: postmodum de officiis magistratuum et privatorum, peregrinorum item, et incolarum secundum praeceptum decori agit: sub finem autem officia a decoro, decorum autem a circumstantiis pendere, et in omni animi consilio constantiam esse servandam admonet.*

CXXIII. Et quoniam officia non eadem disparibus aetatibus tribuuntur, aliaque sunt iuvenum, alia seniorum, aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis, 7) maiores natu vereri, exque his 8) deligere optimos, et 9) probatissimos, quorum consilio atque auctoritate

cultate, et rei militaris scientia plurimum valuit. 1) quae suum cuique tribuit. 2) dictorum conventorumque constantiam et veritatem 3) quae re, opera, consilio alios iuvat. 4) quae modum servat quum in aliis rebus, tum in opinione de sese. 5) quae pravis affectibus dominatur. 6) supra etiam ad filium dixit Cicero: *At te haereditas huius gloriae, et factorum imitatio pertinet* 7) Hoc in primis observarunt Lacedaemonii ex Lycurgi institutis: idemque summopere commendato Plato lib IX. de Legibus: 8) Solebant romani adolescentes statim a die tyrocinii commendari viro insigni, quem imitarentur. 9) eos, qui magnae civium parti probantur: quod non temere fit, nisi virtute excellant.

nitatur. Ineuntis enim aetatis inscitia, senum 1) constituenda et regenda prudentia est. Maxime autem 2) haec aetas a libidinibus arcenda est, exercendaque in labore, patientiaque et animi, et corporis, ut eorum et in bellicis, et civilibus officiis 3) vigeat industria. Atque etiam quum 4) relaxare animos, et dare se iucunditati volent, caveant 5) intemperantiam, meminerint verecundiae; quod erit facilius, in eiusmodi quidem rebus 6) maiores natu interesse velint.

CXXIV. Senibus autem labores corporis minuendi, 7) exercitationes animi etiam augendae videntur; danda vero opera, ut et amicos, et iuventutem, et maxime rempublicam consilio, et prudentia quamplurimum adiuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quam ne 8) languori se desidiaeque dedat. 9) Luxuria vero quum omni aetati turpis, tum senectuti foedissima est. Sin autem libidinum etiam intemperantia accesserit, 10) duplex malum est, quod et ipsa senectus concipit dedecus, et facit adolescentium 11) impudentiorem intemperantiam.

1) laudabiliter traducenda. 2) quam etiam Lycurgus Lacedaemoniis commendavit. 3) ut patriae et omnibus prodesse et possint, et velint. 4) quos tamquam arcus intentos habuerunt. 5) illam praecipue, quae indulget voluptatibus perniciosis et turpibus. 6) quod ex instituto Lycurgi observabatur in Lacedaemoniorum republica, et faciendum praescribit Plato lib. II. de Legibus. 7) *arma senectutis sunt artes exercitationesque virtutis.* Cicero in Caton. 8) corpori et inertiae. 9) quaedam superfluitas in omnibus et maxime venereis. 10) senex enim talis dupliciter peccat: primum re, deinde exemplo. 11) ut ipsos adolescentes minus pudeat peccare.

CXXV. Ac ne illud quidem alienum est, de magistratuum, de privatorum, de civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratus 1) intelligere, se gerere personam civitatis, debereque eius dignitatem et decus sustinere, servare leges 2) iura describere, ea fidei suae commissa meminisse. Privatum autem oportet 3) aequo et pari cum civibus iure vivere, 4) neque submissum et abiectum, neque se efferentem; tum in republica ea velle, quae tranquilla et honesta sint. Talem enim et sentire bonum civem, et dicere solemus.

CXXVI. Peregrini autem, et incolae officium est nihil praeter suum negotium agere, nihil de alieno anquirere, 5) minimeque in aliena esse republica curiosum. Ita fere officia reperientur, quum quaeretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, aetatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda, consilioque capiendo servare 6) constantiam.

1) animadvertere, se esse personam publicam. 2) non est leges ferre, sed ius suum cuique tribuere, ius dicere. 3) nam potentiores et tenuiores coniuncti esse debent in republ. gerenda. 4) qui imperare pariter, obedireque, quum opus sit, possit. 5) non est peregrini, ut alienis se negotiis inserat, quae nihil ad se pertinent, nec ita perscrutetur leges et mores alienae reipublicae, ut illius arcana, quae nolunt pervestigari, timeatur. 6) animi stabilitatem, ne mutemus facile propositum vitae et institutum.

CAPUT XXXV.

ARGUMENTUM. *Quum non solum quid deceat, rectumve et honestum sit, cognitum et perspectum esse, sed in consuetudinis etiam luce id eminere debeat, ut probemur his, cum quibus vivimus, de gestu, motu, cultuque corporis, ut omnibus numeris absoluta sit haec praeceptio, deinceps auctor docere quoque instituit, et tria ad omnem externam actionem, ut probetur, requiri ait, nempe formositatem, ordinem et ornatum: cui disputationi verecundiae commendationem quasi proemium praemittit, eamque primo iudicio naturae, dein consensu sanorum hominum confirmat: huic autem gemino argumento Cynicos opponit: naturae iudicium negantes, hominumque auctoritatem, obsurditate collecta, elevantes; curam autem verecundiae quantam esse velit, argumento iterum ab histrionibus sumpto, et exemplo moris romani ostendit.*

CXXVII. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis, et dictis, in corporis denique motu, et statu cernitur: idque positum est in tribus rebus, 1) formositate, 2) ordine, 3) ornatu ad actionem apto, 4) difficilibus ad eloquendum, sed satis erit intelligi: in his autem tribus continetur cura etiam illa ut 5) probemur iis, quibuscum, et apud quos vivamus, his quoque de rebus pauca dicantur. Principio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem, quae formam nostram, reliquamque figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in 6) promptu: quae partes autem corporis, ad naturae necessitatem datae, adspectum essent deformem habiturae ac turpem, eas contexit, atque 7) abdidit.

1) Est elegantia, quae spectatur in gestu, habitu ac sermonibus familiaribus, quam Graeci σεμνοτητα dixerunt. Formositas Ciceroni est dignitas corporis. 2) Graeci ευταξιαν dixerunt, cui opposuerunt αταξιαν 3) quoniam omnes actiones eumdem ornatum requirunt. 4) non *difficilius*, ut vulgo legitur, sed *difficilibus*, scil. rebus, ob Latini sermonis inopiam. 5) laudemur, quoniam nihil est agendum, quod eos offendat. 6) in aperto, ut ab omnibus cernerentur. 7) in intimis

CXXVIII. Hanc naturae tam diligentem fabricam imitata est hominum 1) verecundia. Quae enim natura occultavit, eadem omnes, 2) qui sana mente sunt, removent ab oculis, ipsique necessitati dant operam ut quam occultissime 3) pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant: quodque 4) facere turpe non est, modo occulte, id dicere 5) obscoenum est. Itaque nec actio rerum illarum aperta 6) petulantia vacat, nec 7) orationis obscoenitas.

CXXIX. Nec vero audiendi sunt 8) Cynici, aut si qui fuerunt Stoici 9) pene Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea, quae re turpia non sint, nominibus et verbis flagitiosa ducamus; illa autem, quae turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterari, re turpe est: sed dicitur non obscoene; liberis dare operam, re honestum est, 10) nomine obscoenum; pluraque in

occultavit. 1) pudor, ut id vitet et tegat, quod turpe est duce natura. 2) qui enim contrarium facit, ubi vestium usus est receptus, existimationem suam, quam omnes tueri debent, minui, et se tamquam hominem levissimum, et tam perfrictae frontis, ut omnem pudorem decoxerit, prostituit ac omnium contemptui exponit. 3) opus naturae occultissime faciunt. 4) quia naturale et necessarium. 5) turpe et contra hominis dignitatem et pudorem. 6) petulans dicitur inverecundus, lascivus, libidinosus. 7) scilicet, petulantia vacat. 8) Ignominiae cognomen: quia obvios quosque admonendo allatrare verius, quam alloqui, soliti sunt. 9) fuerunt enim Stoici, qui Cynicorum rationem et vitam probarunt. 10) quum eius operae nomen

eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem 1) naturam sequamur, et ab omni, quod abhorret oculorum, auriumque approbatione, fugiamus. Status, incessus, sessio, 2) accubitio, vultus, oculi, manuum motus 3) teneant illud decorum.

CXXX. Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda, ne quid 4) effoeminatum, aut molle, et ne quid durum, aut rusticum sit. Nec vero histrionibus, oratoribusque concedendum est, ut iis haec apta sint, nobis 5) dissoluta. 6) Scenicorum quidem mos tantam habet a 7) veteri disciplina verecundiam, ut in scenam sine 8) subligaculo procedat nemo. Verentur enim, ne, si quo casu evenerit, ut corporis partes quaedam aperiantur, aspiciantur non decore. 9) Nostro quidem more cum parentibus 10) puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda est igitur huius generis verecundia, praesertim natura ipsa magistra, et duce.

dicitur. Vid. Cic. epist. 22. lib. IX. Famil. 1) quae nobis insevit pudorem, et corpus ita finxit, et formavit, ut honestatis summam videatur habuisse rationem. 2) *accubitio* non *accubatio* legunt meliores Codices cum Nonio, dicimusque *accubitum*, non *accubatum*. 3) ne ita his in rebus nos geremus, ut aliis taedio simus, eorumque oculos offendamus 4) ut in Sardanapalo, effoeminatum erit, quantum ad actionem, molle ad animum. 5) inepta et danda vitio. 6) ut pugiles et histriones. 7) ab antiqua institutione. 8) subligaculum erat indumentum ab umbilico ad genua, quo primum in Olympicis ludis athletae et pugiles usi sunt, auctore Thucydide. 9) Valerius lib. IV. cap. 1. 10) post XIV. aetatis annum: impuberes autem lavabantur.

CAPUT XXXVI.

ARGUMENTUM. *Nunc de tribus illis, in quibus decorum in actione externa est positum, disserere incipit: et primum de formositate sive pulchritudine tradit, quam in duo dividit genera, quorum unum est venustatis ad mulieres pertinens, alterum dignitatis viris magis conveniens; atque hic partim ea, quae ad dignitatis conservationem faciunt, formam nempe virilem, colorem, munditiem, vestitum, etc. partim quae eandem deformant, v. g. tarditates molliores, festinationes nimias in incessu et gressu recenset. Deinde, qualem animi pulchritudinem esse velit, explicat, atque hic ad naturam dirigi vult animi motus, quorum alios cogitationis, alios ipsius appetitus esse dicit.*

CXXXI. Quum autem 1) pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas, venustatem muliebrem ducere debemus, dignitatem virilem. Ergo et a forma removeatur omnis 2) viro non dignus ornatus, et huic simile vitium in gestu motuque caveatur. Nam et 3) palaestrici motus saepe sunt odiosiores, et 4) histrionum nonnulli 5) gestus inepti non 6) vacant offensione: et in 7) utroque genere, quae sunt recta et simplicia, laudantur. Formae autem dignitas 8) coloris bonitate tuenda est, color 9) exercitationibus corporis.

1) Ad iustam, et quae cum maiestate quadam coniuncta sit, pulchritudinem et apta proceritas corporis requiritur, quae ubi deest: *venustus* quidem quis dici, *pulcher* proprie dici non potest. 2) omnis expolitio cutis et fucus, et calamistrum, quo mulieres utuntur. 3) in palaestris docebantur, et brachia et totum corpus movere decore ad leges, numerosque. 4) qui recitant comoedias, et tragoedias, et personas aliorum referunt. 5) solebant Comoediis Romae dare operam, gestuum pronuntiationisque causa. 6) non probantur a spectatoribus, tamquam molles et inepti. 7) in palaestricis motibus et gestu histrionum. 8) nativi, non fucati et medicaminibus comparati. Hinc *colorati* dicebantur, qui prospera utebantur valetudine. Improbabatur autem in viris color albus, laudi vero ducebatur fuscus, et quasi adustus sole. 9) praecipue in campo Martio, et ruri venatu, ut superius

Adhibenda est praeterea 1) munditia 2) non odiosa, neque 3) exquisita nimis; tantum quae fugiat agrestem, et 4) inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda 5) vestitus: in quo sicut in plerisque rebus, mediocritas optima est.

CXXXII. Cavendum est autem, ne aut tarditatibus utamur in gressu mollioribus, ut pomparum 6) ferculis similes esse videamur: aut in festinationibus suscipiamus 7) nimias celeritates; quae quum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur, ex quibus magna significatio fit non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a natura recedant, quod assequamur, si cavebimus ne in 8) perturbatione, atque 9) exanimationes incidamus; et si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus.

CXXXIII. Motus autem animorum duplices sunt; alteri cogitationis; alteri appetitus. Cogitatio in vero exquirendo maxime versatur; appetitus impellit ad agendum. Curandum est igitur ut 10) cogitatione ad res quam optimas utamur, appetitum rationi obedientem praebeamus.

ostendit Tullius. 1) ornatus quidam decorus. 2) quae facit aliis fastidium. 3) nimis affectata et accurata. 4) ab homine alienam. 5) Maxima semper fuit hominibus liberis, nec ineptis, cura, ut quoties in publicum esset prodeundum decenti essent habitu. 6) Fercula erant instrumenta lignea, quibus signa ante triumphantem vehi per pompam solebant. Tardissime autem pompae triumphalis fercula circumferebantur. 7) hoc enim habebatur servile. *Liberos homines modico magis par est gradu ire, servile esse duco festinatim currere* Plautus. 8) ne quid nimis nos perferre faciat, et mentem nobis excutiat. Perturbationes per *motus animi nimios, rationi non obtemperantes* definit mox Cicero cap. 38. 9) Pavoris comites. Pavor autem sapientiam omnem ex animo expectorat. 10) vir bonus abstinet non tantum a perpetrando, sed etiam a cogitando malo.

CAPUT XXXVII.

ARGUMENTUM. *Deinceps quaedam de decore in sermone tenendo monita praescribit, quibus generalem eius divisionem in rhetoricum, et quotidianum sive philosophicum praemittit, et ubi quisque locum habeat, indicat. Hinc quaedam de voce, quae sermonis index est, eique dignitatem affert, demonstrat, ac in ea duo requirit, claritatem scilicet et suavitatem, quarum illam exercitatione, boni imitatione augeri innuit, exempla adiicens eorum, in quibus commendata fuerit vocis bonitas, ut in Catulis, L. Crasso, Caesare. Ultimo de virtutibus et vitiis sermonis tractat, qualis et quantus esse debeat, ostendens.*

CXXXIV. Et quoniam magna vis orationis est, eademque duplex; altera contentionis; altera sermonis: 1) contentio disceptationibus tribuatur 2) iudiciorum, 3) concionum, 4) senatus; sermo in 5) circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur; persequatur etiam convivia. 6) Contentionis praecepta rhetorum sunt, 7) nulla sermonis. Quamquam haud scio an possint haec quoque esse. Sed 8) discentium studiis inveniuntur magistri: 9) huic autem qui studeant, sunt nulli: rhetorum turba referta omnia: quamquam quae verborum sententiarumque 10) praecepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt.

1) Est oratio acris ad confirmandum aut confutandum apta. 2) in genere iudiciali. 3) in genere demonstrativo. 4) in genere deliberativo. 5) corona hominum confabulantium de aliqua re honesta. 6) praecipiunt rhetores, quomodo et quando debeamus uti contentione: sed non praecipiunt, quomodo utamur sermone. 7) vide tamen Aristotelem IV. Ethic. ad Nicom. cap. 6. 8) eorum, qui dicendi artem praecipere cupiunt. 9) quoniam esset res quasi infinita, persequi praecepta de sermone quotidiano. 10) apud rhetores.

CXXXV. Sed quum orationis indicem vocem habeamus; in voce autem duo sequamur, ut 1) clara sit, ut 2) suavis: utrumque omnino a natura petendum est; verum alterum 3) exercitatio augebit, alterum imitatio presse 4) loquentium, et leniter. Nihil aliud fuit in Catulis, ut eos 5) exquisito iudicio putares uti literarum: quamquam erant literati: sed et 6) alii. Hi autem optime uti lingua latina putabantur. Sonus erat dulcis: literae 7) neque expressae, neque oppressae, ne aut obscurum esset, aut putidum. Sine contentione vox 8) nec languens, nec canora. 9) Uberior oratio L. Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. 10) Sale vero et facetiis Caesar, Catuli patris 11) frater, vicit omnes, ut in ipso illo 12) forensi genere dicendi, contentiones aliorum 13) sermone vinceret. In omnibus igitur his

1) ut exaudiatur, et satis intelligatur oratio. 2) quae levet audiendi fastidium. 3) Magnam curam veteres habebant vocis, et in ea exercenda multum studii ponebant. Propter quam caussam dabant operam phonascis, seu magistris vocis. 4) ita clare, ut omnes audiantur literae, sed tanta lenitate, ut nullius aures offendant. 5) videbantur accurate et optime iudicare de literis et lingua latina, quum ita loquerentur, et commendabantur suavitate vocis, quum non essent admodum eruditi. 6) scil. erant literati, tamen non putabantur exquisito uti iudicio literarum. 7) Hoc optime docet Quintilianus Instit. l. I. 11. *ut expressa sint verba, et suis quaeque literae sonis enuncientur: quarumdam enim vel exilitate, vel pinguedine nimia laboramus: quasdam velut acriores parum efflamus, et aliis non dissimilibus, sed quasi hebetioribus permutamus.* 8) nec torpens, nec tinnula. Studendum summopere, ne oratio fiat deforme canticum, neve frangantur in effaeminatam et scenicam pronuntiationem. 9) Crassi, qui suo tempore summus orator fuit, oratio copiosior quidem erat oratione Catulorum: sed de illis non minor erat opinio, quod bene uterentur lingua latina. 10) facetiis et ioco. 11) fratres apud Romanos dicti fuerunt non modo, qui iisdem parentibus, sed et qui fratribus, et qui fratre ac sorore nati erant. 12) iudiciali et caussis, quae in foro agebantur. 13) oratione sua, sive contentione: quae multum salis et leporis habebant:

elaborandum est, si in omni re, quid deceat, exquirimus.

CXXXVI. Sit igitur hic sermo: in quo 1) Socratici maxime, excellunt, 2) lenis, 3) minimeque pertinax: insit in eo 4) lepos. Nec vero tamquam in 5) possessionem suam venerit, 6) excludat alios: sed quum reliquis in rebus, tum in sermone communi, 7) vicissitudinem non iniquam putet. Ac videat imprimis quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat, si iocosis, leporem. Imprimisque provideat, ne 8) sermo vitium aliquod indicet inesse moribus; quod maxime tum solet evenire, quum 9) studiose de 10) absentibus, 11) detrahendi caussa, 12) aut per ridiculum, aut severe, maledice, contumelioseque dicitur.

CXXXVII. Habentur autem plerumque sermones, aut de domesticis negotiis, aut de republica, aut de artium studiis atque doctrina. Danda igitur

eratque tamquam sermo quotidianus. Hoc adeo placebat populo. 1) Academici veteres, qui a Socrate originem habuerunt, in disputationibus maxima verecundia utebantur, ut ex Xenophonte liquet. 2) suavis: intentior vox est rusticitatis argumentum. 3) concedat aliis, quod est concedendum. 4) festivitas quaedam et suavitas cum gratia. 5) proverbium sapit. 6) vitium eorum, qui semper loqui in omnibus congressibus, nec alios audire volunt. 7) verior haec est lectio, cuius loco in vulgatis legitur. *Vicissitudine nonnumquam utendum putet.* 8) Nihil enim certius illo Solonis dicto apud Laertium ὁ λόγος εἴδωλον τῶν ἔργων: *Oratio est simulacrum operum.* 9) dedita opera. 10) nam inter praesentes linguae mutato metu continentur, ut ait Tacitus, et Terentius. *Qui quae non voluerit, dixerit: ea, quae non voluerit, audiet.* Huc pertinet tritum illud, de absentibus et mortuis nil nisi bene loquendum esse. 11) ad imminuendam alterius existimationem et gratiam. 12) sive ioco, sive serio.

opera est, ut etiam si 1) aberrare ad alia coeperit, ad haec revocetur oratio: sed 2) utcumque aderunt res. Neque enim omnes iisdem de rebus, 3) nec omni tempore, 4) nec similiter delectamur. Animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat, et ut incipiendi ratio fuerit, ita sit 5) desinendi modus.

CAPUT XXXVIII.

ARGUMENTUM. *Quod paullo ante paucis attigit, cavendum esse, ne sermo vitium aliquod indicet inesse moribus, id nunc copiosius explicat, et omnes pravos affectus a sermone excludit. Post vultum et gestus format, atque obiurgationibus vehementioribus in colloquiis non esse utendum monet Non quomodo inimicis respondendum inculcat, tandemque iactantiam, certum stultitiae signum, in sermone fugiendam esse praecipit.*

CXXXVIII. Sed quomodo in omni vita rectissime praecipitur, ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios, rationi non obtemperantes: sic eiusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut 6) ira existat, 7) aut cupiditas aliqua, aut 8) pigritia, aut 9) ignavia, aut tale aliquid appareat. Maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferemus, et 10) vereri, et 11) diligere videamur. 12) Obiurgationes etiam nonnumquam

1) minus caute. 2) qualescumque erunt res, de quibus loquimur, videndum est, ne modum excedamus. 3) nam alias aliter affecti sumus. 4) alii magis, alii minus. 5) quod qui non faciunt, molestissimi sunt, et odio enecant, quibuscum sunt. 6) emineat, appareat, animadvertatur. Excandescere in sermone probrosum est, et virum sapientem maxime dedecet. 7) prava et iniusta. 8) fuga honesti et necessarii laboris. 9) timidus et degener animus honesta pericula reformidans. 10) ne superbi et impudentes. 11) ne barbari et inhumani videamur. Quare vitanda est nimia familiaritas, quae parit contemptum. 12) *Nec amicum castigare ob meritam noxam, immane est facinus,*

incidunt 1) necessariae: in quibus utendum est fortasse et vocis contentione maiore, et verborum gravitate acriore. Id agendum etiam, 2) ut ne ea facere videamur irati, sed 3) ut ad urendum, et secandum, sic et ad hoc genus castigandi 4) raro, 5) invitique veniamus, nec umquam, necessario, si nulla reperietur alia medicina: sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerate potest.

CXXXIX. Magna 6) autem parte clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adiuncta, ut et 7) severitas adhibeatur, et 8) contumelia repellatur. Atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet obiurgatio, significandum est, ipsius caussa, qui obiurgetur, susceptum esse. Rectum est autem, etiam in illis contentionibus, quae cum 9) inimicissimis fiunt, etiamsi 10) nobis indigna audiamus, tamen 11) gravitatem retinere, iracundiam repellere. Quae enim cum aliqua perturbatione fiunt, nec constanter fieri possunt, nec iis, qui adsunt

verum in aetate necessarium. Plautus. 1) ob hominum iniuriam, et petulantiam. 2) Cicero Stoicorum sententiae subscribit, qui contra Peripateticos sine ira castigandos esse improbos, docent. 3) quemadmodum chirurgi inviti quodammodo secant et urunt vulnus, ut qui patitur, sanetur, non studio secandi aut urendi: sic amicum castigare debemus, non studio castigandi, sed corrigendi, reducendique ad officium. 4) si licebit. Nam crebro peccantes crebro etiam puniendi. 5) nobis enim ipsis, et aliis molesti sumus. 6) alii: *magna ex parte* Sed Graevius praefert ellipsim particulae *ex* 7) Contra Horatius: *Ridentem dicere verum, quid vetat*? 8) convitia indigna homine ingenuo. Nam qui quid gessit, quod minus deceat, si reprehendatur, non aegre ferre debet. 9) qui nos capitali odio persequuntur. 10) quamvis in nos contumeliosi fuerint, et convitia digna effuderint. 11) constantiam: ut non moveamur ad affectum. In quo maximo nobis

probari. 1) Deforme etiam est de se ipso 2) praedicare, falsa praesertim, et cum irrisione audientium imitari 3) militem gloriosum.

CAPUT XXXIX.

ARGUMENTUM. *Nunc de decoro in aedificiis etiam attendendo disserit; ubi eorum considerat necessitatem, dignitatem, commoditatem, atque laxitatem denique sive spatium. Subinde tamen magis virtuti, quam aedificiorum splendori studendum esse monet, et exemplis dissimilibus Cn. Octavii et Scauri probat, ad honores adipiscendos magnificentiam aedium conduxisse aliis, aliis vero minus: ubi illum simul errorem notat, qui res externas aliorum magis, quam virtutes imitantur. Hinc praecepta quaedam generalia, quibus superiora velut in summam redigit, in omni actione observanda annectit, et facta eorum comparatione praestantissimum illud esse ostendit, ut rationi appetitus obtemperet.*

CXL. Et quoniam 4) omnia persequimur, (5) volumus quidem certe) dicendum est etiam, qualem hominis honorati, et principis domum placeat esse. Cuius finis est usus, ad quem accommodanda est aedificandi descriptio: et tamen adhibenda 6) dignitatis, commoditatisque diligentia. 7) Cn. Octavio, qui primus ex illa familia 8) consul factus est, honori fuisse accepimus, quod praeclaram aedificasset in 9) Palatio, et plenam digni-

adiumento sunt literarum studia. 1) turpe et plenum ludibrii. 2) palam dicere et iactare sese in ipso quotidiano sermone. 3) Thrasonem Terentianum et Pyrgopolinicem Plautinum. 4) Quae ad officiorum rationem pertinent. 5) arrogantiam vitat, in quam incidit, qui profitetur, se nihil omittere. 6) quoniam decet principem virum et magnificum habere domum magnificam et plenam dignitatis. 7) De Perseo rege Macedoniae triumphavit post praeturam, sed navali triumpho. 8) A. V. C. DCXXII. Cum Torquato. 9) dictum a Palanto, urbe

tatis domum: quae quum vulgo viseretur, 1) suffragata domino, 2) novo homini, ad consulatum putabatur. Hanc 3) Scaurus demolitus, 4) accessionem adiunxit aedibus. Itaque ille in suam domum consulatum primus intulit: hic 5) summi et clarissimi viri filius, in domum multiplicatam, 6) non repulsam solum retulit, sed 7) ignominiam et 8) calamitatem.

CXLI. Ornanda est enim dignitas domo, non ex domo dignitas tota quaerenda: nec 9) domo dominus, sed domino domus honestanda est. Et 10) ut in ceteris habenda ratio non sui solum, sed etiam aliorum: sic in domo clari hominis, in quam et 11) hospites multi recipiendi, et 12) admittenda hominum 13 cuiusque modi multitudo, adhibenda est cura 14) laxitatis. 15) Aliter ampla domus dedecori domino saepe fit, si est in ea 16) solitudo, et maxime, si aliquando alio domino solita est 17) frequentari. Odiosum est enim, quum a prae-

Arcadiae, unde Evander evenit. Erat urbis pars celeberrima, ubi candidati domos conducebant. 1) fuisse auxilio, et tulisse suffragia ad consulatum consequendum. 2) cuius maiores non fuerant in magistratu. 3) cuius domus in palatio quoque fuit. De eius magnificentia vide Plinium lib. XXXVI. c. 15. 4) aedes suas, domum Octavii demoliendo, maiores effecit. 5) M. Scauri principis senatus filius vitricum habuit Sullam. 6) in petitione consulatus, atque etiam de ambitu damnatus est. 7) nam L. Sulla in Sicilia quaestor, repetundarum damnatus est. 8) cui suapte sponte exulavit. 9) Hoc est, Seneca dixit: *Habita non amoene, sed salubriter, nec dominum esse velis notum a domo, sed domum a domino.* 10) quemadmodum in omnibus aliis rebus, quid nobis agendum sit, considerare debemus, non solum propter nos, verum etiam propter alios. 11) amici externi. 12) ut tunc erant clientes et varia hominum genera domos principum ingrediuntur. 13) alii legunt: *cuiusque generis*. Sed *cuiusque modi* praeferunt scripti libri et Nonius eodemque alibi utitur Cicero. 14) amplitudinis. Medium itaque tenere debet. 15) id est, *Alioquin.* Ut in Laelio: *Aliter amicitiae stabiles permanere non possunt.* 16) si adeo ampla est, ut non tota possit habitari. 17) coli familiae frequen-

tereuntibus dicitur. 1) *O domus antiqua, heu quam dispari dominare domino!* quod quidem, his temporibus, 2) in multis licet dicere.

CXLII. Cavendum est etiam, praesertim si ipse aedifices, ne extra modum sumptu, et magnificentia prodeas. Quo in genere multum mali etiam in 3) exemplo est. Studiose enim plerique, praesertim in hanc partem, facta principum imitantur: ut 4) L. Luculli summi viri virtutem quis? at quam multi 5) villarum magnificentiam imitati sunt? quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas ad omnem usum, cultumque vitae referenda est. Sed haec hactenus.

CXLIII. In omni autem actione suscipienda tria sunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat: quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus: ut neve maior, neve minor cura et opera suscipiatur, quam caussa postulet; tertium est, ut caveamus, ut ea, quae pertinent ad liberalem 6) speciem, et dignitatem, moderata sint. Mo-

tia, clientumque concursu. 1) Ex vetere poeta. Est autem, *o domus*, senarii finis: integer vero senarius id quod sequitur: *Antiqua, heu! quam domino dominaris dispari.* Licet verba sint transposita. Sensus est: O domus antiqua, quae olim habuisti dominum honoratum et clarum virum, et quae diceberis domus illius, aut illius viri, scilicet Pompeii: heu, quam disparis et dissimilis domini domus diceris. Nonnulli malunt, *o domus Anci.* Sed id reliqui non probant. 2) in multis Caesarianis, Pompeianas aedes nullo alio quam victoriae iure habitantibus. 3) semper enim principes imitatur populus. 4) Tubero stoicus Lucullum togatum Xerxem appellavit propter villam in sinu Baiano, et aquam marinam immissam effosso monte. 5) De Luculli hortis sumptuosissimis vide Plutarchum in eius vita. 6) species et dignitas est externa pompa, splendor et ornatus, qui in cultu

dus autem est optimus, decus ipsum tenere, de quo ante diximus nec progredi longius. Horum tamen trium 1) praestantissimum est, appetitum obtemperare rationi.

CAPUT XL.

ARGUMENTUM. *Quod erat secundum ex iis, in quibus decori vim positam esse dixit, id nunc tertio et ultimo loco explicat; docens de ordine rerum, et temporum opportunitate. Ubi primum de vocabulis certi quid constituit, et ne quis ευταξιαν modestiam, interpretetur, definitionibus, quid inter illa, et his affinia intersit, palam facit; atque his propositis, quid sit huius loci proprium, indicat. Deinde quem ordinem in actionibus, et vitae universae officiis servari velit Cicero luculenter ostendit, ita ut videatur singula pene officii momenta prosequi, eaque omnia egregie similitudinibus, exemplis, et epiphonematibus declarat.*

CXLIV. Deinceps de ordine rerum, et temporum opportunitate dicendum est. Hac autem scientia continetur ea quam Graeci ευταξιαν nominant, non haec, quam interpretamur modestiam; quo in verbo modus inest. Sed illa est 2) ευταξια, in qua intelligitur ordinis conservatio. Itaque, ut eamdem nos modestiam appellemus sic definitur a Stoicis, ut modestia sit scientia earum rerum, quae agentur, aut dicentur, loco suo collocandarum. Itaque videtur eadem 3) vis ordinis, et collocationis fore. Nam et ordinem sic

et alio parato in oculos hominum incurrit. Hinc personae senatoriae dicuntur *speciosae* ab illa specie tunicae laticlaviae, quae hominum oculos, quum in publico versarentur, feriit. 1) nam est veluti causa efficiens eorum, quae sequuntur. 2) ευταξια significat disciplinam quamdam et verecundiam manendi in suo ordine et loco, sic ut nec aspiremus altius, quam decet, nec evagemur latius deinde quamdam elegantiam, prudentiamque, omnia ordine et tempestive faciendi 3) natura et proprietas.

definiunt, compositionem rerum aptis et accomodatis locis; locum autem 1) actionis, opportunitatem temporis esse dicunt. Tempus autem actionis 2) opportunum, graece ευκαιρια, latine appellatur occasio. 3) Sic fit, ut modestia haec, quam interpretamur ita ut dixi, scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum.

CXLV. Sed potest eadem esse prudentiae 4) definitio, de qua principio diximus, hoc autem loco de 5) moderatione, et temperantia, et 6) earum similibus virtutibus quaerimus. Itaque quae erant prudentiae propria suo loco dicta sunt: quae autem harum virtutum, de quibus iamdiu loquimur, quae pertinent ad verecundiam, et ad eorum 7) approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt.

CXLVI. Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut quemadmodum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se, et convenientia. Turpe est enim valdeque vitiosum, in re severa, 8) convivii dicta, aut 9) delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, quum 10) haberet collegam in praetura Sophoclem poetam, hique 11) de communi officio convenissent, et casu formosus puer praeteriret, dixissetque Sophocles: O puerum pulchrum, Pericle! *At enim praetorem, Sophocle, decet,*

1) operationis. 2) hinc *in loco*, saepe est tempestive. 3) ex horum verborum definitione hoc sequitur. 4) quia rationem ostendit, qua quidque faciendum sit. Itaque prudentiae nomine virtutes omnes Socrates intellexit. 5) moderatio est hoc loco, quam paullo ante modestiam dixit. 6) haec lectio praeferenda est alteri, quae habet, *aliis similibus*. 7) Laudationem et commendationem. 8) Vulgati habent *convivio dignum* 9) quod friget prae illo. 10) hoc factum est bello Samio: quod Periclis ductu et auspiciis Athenienses gesserunt anno quarto Olympiadis CXXIV. 11) ut iura redderent.

non solum 1) *manus*, *sed etiam oculos* 2) *abstinentes habere.* Atque hoc idem Sophocles, si in 3) athletarum probatione dixisset, iusta 4) reprehensione caruisset. Tanta vis est 5) et loci, et temporis, ut si quis quum caussam sit acturus, in itinere, aut in 6) ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur, at, hoc idem si in 7) convivio faciat, 8) inhumanus videatur 9) inscitia temporis.

CXLII. Sed ea, quae multum 10) ab humanitate discrepant, ut, si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facile apparent, nec magnopere admonitionem, et praecepta desiderant. Quae autem parva videntur esse delicta, neque a 11) multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum. Ut in fidibus, aut in tibiis, quamvis paullum discrepent, tamen id a 12) sciente animadverti solet: sic videndum est in vita, ne 13) forte quid discrepet; vel multo etiam magis, quo maior, et melior actionum, quam sonorum, concentus est.

1) a pecuniae lucro. 2) a libidinoso aspectu. 3) nudis enim corporibus athletae certabant, ut si viderentur robusti, a praetoribus probarentur. 4) nam oratio actioni fuisset consentanea. 5) ut nec omnia, nec passim, nec ab omnibus 6) quod quum facerent philosophi fere semper et non suo loco, irridebantur ab aliis. 7) unde lex ista η πιδι η απιδι, *aut bibe, aut abi.* 8) rusticus. 9) ita elegantissime vertit Cicero, quam Graeci dicunt ω χχιριαν. 10) ab his moribus, quos homo bene institutus habere debet. 11) imperita multitudine. 12) perito in musicis. 13) ut sit *aequaliter tenor vitae per omnia consonans sibi.* Seneca Epist. 31.

CAPUT XLI.

ARGUMENTUM. *Minima etiam errata studiose esse cavenda, partim a musicis sumpto, partim congerie aliquot exemplorum illustrat. Postea, ex vitiis alienis nostra emendanda monet, itemque in rebus dubiis doctiores, et prudentiores esse consulendos, quod posterius ab exemplo pictorum, et poetarum etiam confirmat. Hinc quae consuetudine introducta sunt, observanda omnino esse praecipit, et gemina occupatione tam κακοζουλιαν in raris praestantium virorum exemplis, quam Cynicorum ακαιδειαν verecundiae inimicam vitandam esse censet. Postremo de colendis iis, qui aetate, dignitate, et auctoritate antecellunt, quaedam adiicit, et generali praecepto locum hunc omnem de modestia claudit.*

CXLVIII. Itaque, ut 1) in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt: sic nos, si acres ac diligentes esse volumus, animadversoresque vitiorum, magna saepe intelligemus ex parvis. Ex oculorum 2) obtutu, ex superciliorum 3) aut remissione, aut contractione, ex moestitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex submissione, ex ceteris similibus, facile iudicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaque discrepet. Quo in genere non est incommodum, quale quodque eorum sit, 4) ex aliis, iudicare: ut, si quid 5) dedeceat in aliis, vitemus et ipsi. Fit enim nescio quomodo, ut 6) magis in aliis cernamus, quam in nobismet ipsis, si quid delinquitur.

1) Aptissima comparatio. Nam vita hominum harmonia est 2) nam oculi sunt in amore duces 3) est enim in superciliis pars animi: negamus, annuimus Haec maxime indicant fastum Vide Plinium lib XI. Histor. Nat. cap. 37. *Ira contractis, tristitia deductis, hilaritas remissis ostenditur superciliis.* Quinct. XI. 3. 4) ad hoc alienorum morum speculum tanto diligentius nostros explorare ac emendare debemus, quanto caeciores in re nostra iudices sumus propter φιλαυτιαν, affectuumque nebulam *Felix, quem faciunt aliena pericula cautum.* 5) sic etiam Terentius in Adelphis Act. III. Scen. 4. et Horat. lib. I. sat. 4. 6) *aliena vitia in oculis habemus, nostra a tergo sunt.* Se-

Itaque facillime corriguntur in discendo 1) quorum vitia imitantur, emendandi caussa magistri.

CXLIX. Nec vero alienum est, ad ea eligenda, quae dubitationem afferunt, adhibere doctos homines, vel etiam usu peritos, et quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. Maior enim pars eo fere deferri solet, quo 2) a natura ipsa deducitur. 3) In quibus videndum est, non modo, quid quisque loquatur, sed etiam, quid quisque sentiat, atque etiam qua de caussa quisque sentiat. Ut enim 4) pictores, et ii, qui 5) signa fabricantur, 6) e vero etiam poetae, suum quisque opus a vulgo considerari vult: ut si quid reprehensum sit a pluribus id corrigatur; hique et secum, et cum aliis, quid in eo peccatum sit, 7) exquirunt: 8) sic aliorum iudicio permulta nobis et facienda et non facienda, et mutanda et corrigenda sunt.

CL. Quae vero 9) more aguntur, institutisque civilibus, de his nihil est praecipiendum. Illa enim ipsa 10) praecepta sunt, nec quemquam hoc errore duci oportet, ut si quid Socrates, aut Aristippus 11) contra morem, consuetudinemque civilem fecerint, locutive sint, idem sibi arbitretur licere.

neca. 1) magistri quum discipulos reprehendere volunt, eos imitantur; ut discipuli videndo cognoscant, quam dedeceat id, in quo reprehenduntur. 2) a recta ratione. 3) saluberrimum est hoc praeceptum Ciceronis Nam prout quisque affectus est, ita varie de rebus iudicat. 4) maxime Apelles. 5) sculptores et statuarii 6) *Et vero* affirmantis est; ut saepe Cicero Inepte in aliis, *et veri poetae* legitur. 7) diligenter perscrutantur. 8) modo iis probari velimus, et quid alii de nobis existiment, non contemnamus. 9) Vide Corn. Nepotem in proemio, ubi ostendit, non eadem omnibus honesta esse atque turpia, sed omnia maiorum institutis iudicari. 10) quae ab omnibus observari debent, ergo de his non opus est praecipere. 11) quoniam Socrates novam Athenis religionem introducebat, contra mores et instituta civitatis: et Aristippus voluptati omnia tribuebat, et questui philo-

1) Magnis enim illi et divinis bonis hanc licentiam assequebantur. 2) Cynicorum vero ratio tota est eiicienda; est enim inimica verecundiae, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum.

CLI. Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis, atque magnis est, bene de republica sentientes ac bene meritos, aut merentes, 3) sicut aliquo 4) honore, aut imperio affectos, observare, et colere debemus; 5) tribuere etiam multum senectuti: 6) cedere iis, qui magistratum habebunt; 7) habere delectum civis, et peregrini: in ipsoque peregrino, 8) privatimne an publice venerit; ad summum (ne agam de singulis) communem totius generis hominum conciliationem, et consociationem colere, tueri, servare debemus.

sophiam habere coepit, et eius domum meretrices frequentabant. 1) virtutibus excellentibus, eruditione eximia. 2) qui omnia volebant fieri ad libidinem et appetitum, nullamque verecundiae habebant rationem 3) sententia est, non secus honorandos esse philosophos, aliosque privatos bene merentes de republica; atque eos, qui constituti sunt in honore vel imperio. 4) magistratu civili aut militari. 5) propter usum rerum, aetate partum: et quod iunioribus parentum loco sint 6) et propter potestatem, et propter publicam auctoritatem. 7) erga cives officiosi. peregrinos honore afficere debemus. 8) nam, si legatus, maior ei tribuendus est honor.

CAPUT XLII.

ARGUMENTUM. *Ultimus de decoro locus de artibus et quaestibus est: de quibus hic nonnulla superioribus addit. Et ut planum fiat, quae libero ac ingenuo homine digna sint, quae minus, distinguit artificia, et dedecere hominem ingenuum, ait, tum ea, quae incurrunt in odia hominum, tum quae luxui, et voluptatibus inserviunt; mercenariorum item, opificum et propolarum quaestus, quos omnes illiberales censet; decere autem maxime, quibus vel prudentia maior inest, vel non mediocris utilitas quaeritur, quales medicina, architectura, doctrina rerum honestarum, mercaturam quoque, si avaritia absit, et agriculturam, quam eximie commendat.*

CLII. Iam de artificiis, et quaestibus, qui 1) liberales habendi, qui 2) sordidi sint, haec fere accepimus. Primum improbantur ii quaestus, qui in odia hominum incurrunt, ut 3) portitorum et 4) foeneratorum. Illiberales autem, et sordidi quaestus 5) mercenariorum omnium, quorum operae, non quorum artes emuntur. Est enim illis ipsa merces 6) auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui 7) mercantur a mercatoribus, quod statim vendant. Nihil enim proficiunt, nisi admodum mentiantur. Nec vero quidquam est turpius 8) vanitate; 9) opificesque omnes in sordida arte versantur. Nec enim

1) Digni homine libero et ingenuo. 2) serviles. In quibus comparandis necesse est, ut manus sordeant. 3) quorum opera publicani utebantur in exigendis vectigalibus et portoriis. 4) qui pecuniam sub quaestu immodico aliis elocant. 5) ut baiuli, ceterique, qui corporis operam locant. 6) quoddam privilegium et auctoritas servi, illa enim merces effecit, ut maioris sit auctoritatis, quam servus, licet uterque serviat, tamen ille conductus mercede magis auctoratus videtur. Non enim tenetur ad operam suam praestandam, nisi detur merces: servi autem in potestate dominorum sunt. Sed haec moribus romanis, non hodiernis 7) institores, qui ab agricolis et mercatoribus emunt, quod statim carius vendunt, nihil lucrantes, nisi mentiantur se magno pretio emisse. 8) mendacio. 9) ut fabri, sutores

quidquam 1) ingenuum potest habere officina. Minimeque artes hae probandae, quae ministrae sunt voluptatum, 2) cetarii, 3) lanii, coqui, 4) fartores, 5) piscatores, ut ait 6) Terentius. Adde huc, si placet, 7) unguentarios, 8) saltatores, 9) totumque ludum talarium.

CLIII. Quibus autem artibus aut prudentia maior inest, aut non mediocris utilitas quaeritur, ut medicina, ut architectura, ut 10) doctrina rerum honestarum: hac sunt iis, quorum ordinem conveniunt, honestae. Mercaturam autem, si 11) tenuis est, sordida putanda est, sin magna et copiosa multa undique apportans, multisque 12) sine vanitate impertiens, non est admodum vituperanda: atque etiam, si satiata quaestu, vel 13) contenta potius, ut saepe ex alto in portum, sic ex ipso portu se in agros, possessionesque 14) contulerit, videtur iure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, 15) nihil homine, nihil libero dignius. De qua, quoniam in Catone Maiore satis multa diximus, illinc assumes, quae ad hunc locum pertinebunt.

et similes. 1) ingenuo liberoque homine dignum. 2) qui vendunt pisces magnos, et bolonas exercent. 3) qui carnes vendunt. 4) qui insitia et farcimina faciunt. 5) qui recentes pisces vendunt. 6) in Eunucho act. 2. scena 2. 7) qui vendunt unguenta ad delicias et luxum. 8) histriones, qui saltando fabulam in theatro exhibent. 9) qui non oblectandi, sed lucri caussa fit. 10) munus docendi honestas artes. 11) paucarum mercium. 12) vendens sine mendacio, ut non decipiantur emptores. Licet hoc adeo familiare sit mercatoribus, ut congenitum videatur, et sine eo sacra eorum constare vix videantur. 13) quae aliquando finem cupiditatibus imponit, et quaestu iam parto contenta vivit. 14) iverit ad agros emendos colendosque, ut domesticos alere possit. 15) Vulgo: *nihil libero homine dignius*. Sed praestat scriptorum librorum lectio: *nihil homine: nihil libero dignius*,

CAPUT XLIII.

ARGUMENTUM. *Transit nunc Cicero ad comparationem duorum inter se honestorum: atque hic officia iustitiae longe praeferenda esse officiis prudentiae asserit, ideo quod communi magis serviant societati: ideoque hoc capite tribus potissimum argumentis a fine hominis, a sapientiae definitione, et a communi experientia, et testimonio ac consensu omnium saniorum hominum desumptis probat.*

CLIV. Sed ab iis partibus, quae sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum quae honesta sunt, potest incidere saepe contentio, et comparatio; 1) de duobus honestis: utrum honestius: qui locus a 2) Panaetio est praetermissus. Nam quum omnis honestas manet a partibus quatuor, quarum 3) una sit cognitionis, 4) altera communitatis, tertia 5) magnanimitatis, 6) quarta moderationis: hae in deligendo officio saepe inter se comparentur necesse est.

CLV. Placet igitur, 7) aptiora esse naturae ea officia, quae 8) ex communitate, quam ea, quae 9) ex cognitione ducantur; idque hoc argumento confirmari potest, quod, si contigerit ea vita sapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia, quae cognitione digna sunt, summo otio secum ipse consideret, et contempletur; tamen si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit,

hominem enim fere appellat eum, qui sapientiae praeceptis sit imbutus: liberum, qui servus non sit.

1) Si scilicet incidant praestanda in idem tempus, quum utroque defuugi non liceat: tum deliberatur, utrum alteri sit praeferendum. 2) Non mirum. Stoicis enim placebat peccata esse paria, ut notum est, et nullum esse medium inter virtutem et vitium. 3) prudentia. 4) iustitia. 5) fortitudo. 6) temperantia. 7) magis convenire et utiliora esse humanae naturae. 8) quae faciunt ad societatem humanam tuendam. 9) quae versantur in inquirendo vero.

1) excedat e vita. Principesque omnium virtutum est illa sapientia, quam σοφιαν Graeci vocant: prudentiam enim quam φρονησιν, aliam quamdam intelligimus, quae est rerum expetendarum, fugiendarumque scientia; illa autem sapientia, quam principem dixi rerum est 2) divinarum, atque 3) humanarum scientia: in qua continetur Deorum, et hominum communitas, et societas inter ipsos. Ea si maxima est, ut est certe; necesse est, quod a 4) communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio, contemplatioque naturae 5) manca quodam modo atque inchoata sit, 6) si nulla actio rerum consequatur. Ea vero actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur.

CLVI. Pertinet igitur ad societatem generis humani. Ergo haec cognitioni anteponenda est. Atque id optimus quisque re ipsa ostendit, et iudicat.

1) quamvis ex meditatione ipsa et consideratione rerum divinarum maxima capiat voluptatem, maiorem tamen capiet, si habuerit socium, quo cum ea communicet, quae meditando invenit. 2) Per res divinas intelligit naturales et illarum caussas, ad mentem gentilium philosophorum, qui statuebant, aut mundum esse Deum, aut Dei partem. 3) quae complectitur doctrinam societatis humanae tuendae. 4) Homo ad duas res natus est, ad contemplandum et agendum. Officium maximum implet, si utrumque agit. Praestat tamen actio, quam contemplatio, quum illa pro communi hominum societate et utilitate suscipitur, quia vitae humanae plus prodest, quam rerum abconditarum scientia. 5) h. e. imperfecta, non solum propter hanc, quam affert, rationem, *si nulla actio rerum consequatur*, si nihil agat in vita, nec prosit hominibus; sed et quia illarum obscuritas est magna, et cognitio tenuis 6) virtus enim in actione consistit.

Quis est enim tam cupidus in perspicienda, cognoscendaque rerum natura, ut si ei tractanti, contemplantique res cognitione dignissimas, subito sit oblatum periculum, discrimenque patriae, cui subvenire, opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abiiciat, etiam si 1) dinumerare se stellas, aut 2) metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? atque 3) hoc idem in parentis, in amici re, aut periculo fecerit. Quibus rebus intelligitur, studiis officiisque scientiae praeponenda esse officia iustitiae: quae pertinent ad hominum 4) caritatem: qua nihil homini debet esse 5) antiquius.

CAPUT XLIV.

ARGUMENTUM. *Absoluta probatione praecedentis assertionis occupationem geminam addit, et primo crimen philosophis a se, quum de iustitia ageret, obiectum, quasi ignavi, et humanae societatis desertores essent, bipartita defensione ipse diluit, ostendens exemplis Lysiae, Platonis, et suorum praeceptorum, eos, et viva voce docere, et scriptis, tum absentes, tum omnem erudire posteritatem: ubi eloquentiam quoque tuendae communitati inservire probat. Deinde opinionem eorum, qui utilitatis et necessitatis gratia initam esse cum hominibus societatem statuunt, similitudine ab apibus petita refellit, idque expolitione, omnem sine socio admirationem insuavem fore, amplificat. Paucissimis etiam fortitudini iustitiam praestare innuit.*

CLVII. Atque illi, 6) quorum studia, vitaque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non recesserunt. Nam et erudierunt multos, quos meliores cives, utilioresque rebus suis publicis essent:

1) ut Eudoxus Cnidius geometra et astrologus praestantissimus. 2) ut Archimedes, qui in communi periculo suis pulveribus fuit intentus. 3) ut scil. relinquat contemplationem: et adsit periclitanti parenti aut amico etc. 4) sic ex Msis rescripsit Graevius, cum in vulgatis exstet: *utilitatem*. 5) carius et iucundius. 6) Praestantissimi philosophi.

1) ut Thebanum Epaminondam 2) Lysis Pithagoraeus, Syracusium Dionem 3) Plato, 4) multique multos, nosque ipsi quidquid ad rempublicam attulimus, si modo aliquid attulimus, a 5) doctoribus, atque doctrina instructi ad eam, et ornati accessimus.

CLVIII. Neque solum vivi, atque praesentes studiosos discendi erudiunt, atque docent: sed hoc idem etiam post mortem 6) monumentis literarum assequantur. Nec enim locus ullus praetermissus est ab 7) iis, qui 8) ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicae pertineret, ut 9) otium suum ad nostrum 10) negotium contulisse videantur. Ita illa ipsi doctrinae studiis, et sapientiae dediti, ad hominum utilitatem suam prudentiam, intelligentiamque potissimum conferunt. Ob eamque caussam 11) eloqui copiose, modo prudenter melius est, quam vel acutissime sine eloquentia cogitare: quod cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate iuncti sumus.

1) vide Cornelium Nepotem in vita Epaminondae. 2) vulgo male: *Lysias*. Nam Lysias rhetor nihil ad hunc locum. Lysis Tarentinus Pythagorae auditor, Thebas confugit, et Epaminondae ibi praeceptor factus est. 3) Plato in Siciliam navigans suis doctrinis Dionem adiunxit, qui tum iuvenis omnes Platonis discipulos ingenio et industria superavit. 4) ut Periclem Anaxagoras, Alcibiadem Socrates, Africanum Panaetius etc. 5) Hinc in Oratore ait: *Ego autem et me saepe nova videri dicere intellige, quum per vetera dicam, sed inaudita plerisque, et fateor me oratorem, si modo sum, aut quicumque sum, non ex rhetorum officinis, sed ex academiae spatiis exstitisse.* 6) libris et praeceptis ad bene beateque vivendum scriptis. 7) Huc pertinent imprimis Platonis et Aristotelis scripta 8) ad optimum modum et gubernationem reipublicae. 9) contemplationem et cognitionem rerum in otio. 10) nos docendo, negotia publica gerere. 11) eloquentia copiosa: qua alios defendamus, vel egregiis cogitationibus praestat.

CLIX. Atque, ut apum examina non fingendorum favorum caussa congregantur, sed quum congregabilia natura sint, fingunt favos: sic homines, ac multo etiam magis, 1) natura congregati, adhibent 2) agendi cogitandique solertiam. Itaque, nisi ea virtus, quae constat ex hominibus tuendis, id est ex societate generis humani, 3) attingat rerum cognitionem, 4) solivaga cognitio, et 5) ieiuna videatur: itemque magnitudo animi 6) remota communitate, coniunctioneque humana, feritas sit quaedam, et immanitas. Ita fit, ut 7) vincat cognitionis studium consociatio hominum, atque communitas.

CLX. Nec verum est, quod dicitur a 8) quibusdam propter necessitatem vitae, quod ea, quae natura 9) desideraret, consequi sine aliis, atque efficere non possemus, 10) idcirco istam esse cum hominibus communitatem et societatem: quod si omnia nobis, quae ad victum, cultumque pertinent, quasi 11) virgula divina, ut aiunt, 12) suppeditarentur, tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione et scientia collocaret. Non est ita. Nam et solitudinem fugeret, et 13) socium studii quaereret: tum docere, tum di-

1) Haec est Aristotelis doctrina, quam opposuit Platonicae, statuenti necessitatem condidisse civitates. Vide infra. 2) ut cogitatio sine actione inanis est, sic actio, quae cogitatione careat, ad temeritatem plerumque delabitur. 3) nisi studium societatis cum rerum cognitione coniungatur. 4) solitaria. 5) parum utilis generi humano. 6) nisi fortitudo pugnet pro aequitate et utilitate communi. 7) superet, praestabiliorque sit. 8) maxime a Platone. 9) requireret ad vitam degendam. 10) Vulgo legitur; *idcirco istam esse etc.* quod satis elegans et venustum censet Graevius, mutat tamen ex Mssis, et primis editionibus. 11) citra nostram operam, quae non expetimus. Satyram hac inscriptione Varro composuit. 12) ad pedes, in promptu essent, suppeterent. 13) participem studii sui, et quo cum

scere vellet, tum audire, tum dicere. 1) Ergo omne officium, quod ad coniunctionem hominum, et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientia continetur.

CAPUT XLV.

ARGUMENTUM. *Pergit in collatione honestorum Cicero, et temperantiam etiam sive modestiam cum iustitia confert dicens, aliquando officia modestiae, et verecundiae praeferenda esse iustitiae et communi societati. Sub finem tuendam imprimis, et iuvandam hominum illam societatem monet, et occasione comparationis modo factae admonitionem de gradibus officiorum iustitiae erga alios, atque alios supra traditam repetit, atque sic primum hunc librum concludit.*

CLXI. Illud 2) forsitan quaerendum sit, num haec 3) communitas, quae maxime est apta naturae, sit etiam moderationi, modestiaeque semper anteponenda. Non placet: sunt enim quaedam 4) ita 5) foeda, partim ita flagitiosa, ut ea ne conservandae quidem patriae caussa sapiens facturus sit. Ea 6) Posidonius collegit permulta, sed ita tetra quaedam, ita obscoena, ut dictu quoque videantur turpia. Haec igitur non suscipiet 7) reipublicae caussa, ne respublica quidem pro se suscipi volet. 8) Sed hoc

suas contemplationes communicare posset. 1) Duobus propositis honestis, concludit, utrum honestius: praefertque officia iustitiae officiis contemplationis, et scientiae. 2) Platonis rempublicam notat, qui laxior est multo, quam deceat. 3) iustitia, quae est ad communem hominum societatem tuendam. 4) nonnulli habent, *quaedam partim ita*, alii melius omittunt *partim*, quod non semper geminatur 5) crudelia, turpia, flagitiosa ac scelere plena, ut si proponeretur alieni, ut cum matre coiret, aut patrem interficeret, aliter patria excluderetur etc. nullo pacto cum matre concubendum est, etiamsi patria ruitura esset. 6) fuit Panaetii discipulus, et locum de repugnantia utilis et honesti a praeceptore praetermissum tractavit, teste infra Cicerone lib. III. cap. II 7) alii interserunt *quisquam*, alii *quis*. Sed has voculas inculcarunt, qui non attendunt, saepissime Ciceronem eas omittere. 8) Ita feliciter Graevius restituit, pro eo, quod in omnibus editionibus antea erat: *Sed et haec commodius etc* sensus

commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit reipublicae, quidquam illorum facere 1) sapientem.

CLXII. Quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis, id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate. Etenim cognitionem, prudentiamque sequitur considerata actio. Ita fit, ut, 2) agere considerate, pluris sit, quam cogitare prudenter. Atque haec quidem hactenus. Patefactus est enim locus ipse, ut non sit difficile in exquirendo officio, quod cuique sit praeponendum, videre. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum, ex quibus, quid 3) cuique praestet, intelligi possit: ut prima diis immortalibus: secunda patriae: tertia parentibus; deinceps gradatim reliqua reliquis debeantur. Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit; sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus. Sed iam ad reliqua pergamus.

est: Tanto melius se res habet, non eget disputatione, num officia iustitiae sint temperantiae officiis praeferenda, quia numquam poterit accidere, ut reip. caussa quidquam flagitiosum suscipiat sapiens. 1) quasi dicas, in puerilem aetatem aut muliebrem sexum fortassis iniuriae istae caderent. 2) sed utrumque si adiungatur, perfectum hominem reddit. 3) antecellat aliis.

M. T. CICERONIS
DE OFFICIIS
AD MARCUM FILIUM.

LIBER SECUNDUS

CAPUT I.

ARGUMENTUM. *Secundum hunc librum ipse auctor rursus in prooemium, et ipsam tractationem dividit. In prooemio per brevem ανακεφαλαιωσιν primo summam libri primi, et argumentum secundi proponit; quod nempe de utili, sed duplici modo, sit disputaturus. Mox tacitae reprehensioni, quasi actum agere videatur, respondet, atque deinde, quamobrem nunc studia tractet philosophica, indicat. Caussam vero a se in tempora, et reipublicae statum perturbatum transfert, quo motus a forensibus negotiis ad philosophiam sese retulerit. Post votum subiungit, deplorationem tyrannidis illorum temporum continens atque commemoratione vitae anteactae occupationis supervacaneae crimen amolitur.*

I. Quemadmodum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque 1) ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. 2) Sequitur, ut haec officiorum genera 3) persequar, quae pertinent ad vitae cultum et ad earum rerum, quibus utuntur homines, 4) facultatem, ad opes, ad 5) copias. In quo tum quaeri dixi, quid utile, quid

1) A prudentia, a iustitia, cui coniuncta beneficentia, a fortitudine, a temperantia. 2) superest, remanet. 3) ut disputem de utili. 4) potentiam et possibilitatem. 5) rerum affluentias.

inutile: tum ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile. De quibus dicere aggrediar, si pauca prius de 1) instituto, ac de 2) iudicio meo dixero.

II. Quamquam enim libri nostri 3) complures non modo ad 4) legendi, sed etiam ad 5) scribendi studium excitaverunt: tamen interdum vereor, ne quibusdam 6) bonis viris philosophiae nomen sit invisum, mirenturque in ea tantum meoperae, et temporis ponere. Ego autem, quamdiu respublica per eos 7) regebatur, quibus 8) se ipsa commiserat, omnes meas 9) curas, cogitationesque in eam conferebam; quum autem 10) dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam 11) consilio, aut 12) auctoritati locus, 13) socios denique tuendae reipublicae summos viros amisissem; nec me angoribus 14) dedidi, quibus essem 15) confectus, nisi iis restitissem: nec rursum 16) indignis homine docto voluptatibus.

1) quod me ad philosophiam latinis literis illustrandam contulerim. 2) quod haec mihi studia, quum illae, republ. oppressa, conticuissent literae forenses ac senatoriae, colenda maxime iudicaverim. 3) ut Hortensium, Brutum, Varronem et alios. 4) scripta ab aliis. 5) de philosophia. 6) Romani enim philosophiae studia, tamquam otiosorum Graeculorum oblectamenta, aut contemnebant, aut leviter modo tangebant, ac ex illa tantum hauriebant, quantum ad eloquentiam, quam praecipue colebant, facere iis videbatur. Hinc Ciceronem invidi et malevoli Graeculum vocabant. 7) in aliis est, *gerebatur*, facili transpositione primarum syllabarum 8) Consules enim et alii magistratus suffragiis civium eligebantur. 9) Hinc Augustus ad nepotem suum, magna horum librorum parte lecta, dixit, *eloquens, eloquens, fili, fuit hic vir, et amans patriae.* 10) Caesaris monarchiam designat. 11) liberae enim sententiae dici non poterant. 12) senatus enim auctoritas iacebat. 13) Pompeium, Catonem, Milonem, Lentulum, et alios. 14) elegantius verbum, et ad rem significandam aptius. 15) victus, prostratus, atque consumptus. 16) perstringit Cicero tacite Lucullum et Hortensium, qui abiectis optimarum artium studiis se suis

III. Atque utinam respublica stetisset, 1) quo coeperat statu, nec in homines non tam commutandarum, quam 2) evertendarum rerum cupidos incidisset. Primum enim, ut stante republica facere solebamus, in 3) agendo plus, 4) quam in scribendo, operae poneremus: deinde, ipsis scriptis non ea, quae 5) nunc, sed 6) actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. Cum autem respublica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, 7) nulla esset omnino, illae scilicet literae conticuerunt 8) forenses, et 9) senatoriae.

IV. Nihil autem agere 10) quum animus non posset: in his studiis 11) ab initio versatus aetatis, existimavi 12) honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulissem. Cui quum multum adolescens, 13) discendi caussa, temporis tribuissem, posteaquam 14) honoribus inservire coepi, meque totum reipublicae tradidi; tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat 15 amicorum, et 16) reipublicae temporibus. Id autem omne

piscinis oblectabant. 1) statim post Caesaris necem, videbatur enim restituta respublica. 2) ut esset nulla penitus respub. Antonium consulem notat, longe improbiorem Caesare dominum 3) in caussis forensibus senatoriisque muneribus. 4) pleraque enim scripsit eversa republica. 5) praecepta philosophiae. 6) non tantum orationes in foro et senatu, sed et commentarios de suo consulatu. 7) subversa unius dominatu. 8) orationes in foro, in genere iudiciali. 9) orationes in senatu, in genere deliberativo et demonstrativo. 10) eo Cicero natus erat ingenio, ut inani tempus otio consumere non posset. Loquitur itaque non communiter de quocumque animo, sed de suo. 11) a prima adolescentia, quam copiose narrat in Bruto. 12) propter ipsius philosophiae praestantiam. 13) ut eloquentiam graviorum artium instrumento et quasi dote, locupletarem. 14) dare operam, ut in republ. honores assequerer et magistratus. 15) agendis in foro caussis amicorum. 16) capiendis in senatu de republ. consiliis.

consumebatur in 1) legendo: 2) scribendi 3) otium non erat.

CAPUT II.

ARGUMENTUM. *Ut ostendat Cicero, magno viro dignum esse philosophiae studium, seque eo nomine minime vituperandum, a praestantia, usu, et dignitate eamdem dilaudat: atque in hunc finem, post graecae vocis explicationem, eius primo definitionem proponit: secundo ab effectibus eamdem commendat, nempe quod delectet, quod in adversis solatium afferat: tertio, doceri quoque posse affirmat, idque se alibi fecisse indicat per praecisionem. Dehinc aliam criminationem, nempe cur praeter morem recentioris academiae, cui addictus, traderet praecepta de officiis, quatuor rationibus diluit; tandemque filio hanc tractationem, tamquam affinem studiis ipsius, iterum dedicat.*

V. Maximis igitur in malis hoc tamen 4) boni assequuti videamur, ut 5) ea literis mandaremus, quae nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima. Quid est enim, per Deos, optabilius sapientia? quid praestantius? quid homini melius, quid homine dignius? hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur: nec quidquam 6) aliud est philosophia, si interpretari velis, quam studium sapientiae. Sapientia autem est, ut a veteribus philosophis definitum est, rerum divinarum, et humanarum, caussarumque, quibus hae res continentur, scientia. Cuius studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet.

VI. Nam sive oblectatio quaeritur animi, requiesque curarum: quae conferri cum eorum stu-

1) legendis philosophorum libris. 2) de philosophia. Nam suas actiones a se scripto mandatas dixit. 3) plus enim curae operaeque requiritur in scribendo, quam legendo. 4) In calamitate reipubl. quo nullum bono civi maius malum accidere potest. 5) praecepta philosophiae, quae ante Varronem et Ciceronem Romae peregrinabantur. 6) studium Ciceroni alibi est animi assidua et vehemens, ad aliquam rem applicata, magna cum

diis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod 1) spectet, et 2) valeat 3) ad bene, beateque vivendum? sive ratio 4) constantiae virtutisque quaeritur: aut haec ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur. 5) Nullam dicere maximarum rerum artem esse, quum 6) minimarum sine arte nulla sit, hominum est 7) parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, quum ab hoc 8) discendi genere discesseris? Sed haec, quum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent: quod 9) alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur, orbati reipublicae muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissemus.

VII. Occurritur autem nobis, et quidem 10) a doctis, et eruditis, quaerentibus, satisne constanter facere videamur, qui quum 11) percipi nihil posse dicamus, tamen et 12) aliis de rebus disserere soleamus, et hoc ipso tempore 13) praecepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset

voluptate applicatio. 1) pertineat, referatur. 2) eam vim habeat, ut ad bene beateque vivendum perducat. 3) significat illud vitae genus, quod in contemplatione positum est. 4) significat eam philosophiae partem, quae de moribus agit 5) confutat opinionem eorum, et maxime Hortensii, qui dicebant, constantiae et virtutis non esse aliquam artem, nec philosophiam esse artem. 6) ut ars fabrilis et similes. 7) imprudenter. 8) studio sapientiae. 9) in Hortensio, quo libro philosophiam, Hortensio vituperante, summis extulit laudibus. 10) a Peripateticis maxime. 11) ex Academicorum sententia, cui Cicero addictus fuit. Percipi autem nihil posse dixit in quatuor Academicis libris. 12) de quibus disseruit in libris de Philosophia. 13) quae tradi ab iis non

nostra sententia. Non enim sumus 1) ii, quorum 2) vagetur animus errore, nec habeat umquam, quid sequatur. Quae enim esset ista 3) mens, vel quae 4) vita potius non modo 5) disputandi, sed 6) vivendi ratione 7) sublata? nos autem, ut 8) ceteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic ab his dissentientes, 9) alia probabilia, contra alia improbabilia esse dicimus.

VIII. Quid est igitur, 10) quod me impediat, ea, 11) quae mihi probabilia videantur, sequi; quae contra, improbare: atque affirmandi arrogantiam vitare, fugere temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputatur 12) a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non posset, nisi 13) ex utraque parte caussarum esset facta contentio. Sed haec explanata sunt in 14) Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam 15) in antiquissima, 16) nobilissimaque philosophia, Cratippo 17) auctore, verseris, iis 18) simillimo, qui ista prae-

debent. 1) qui percipi nihil posse dicunt. 2) qui nihil probent, nulla in sententia consistant. 3) cui proposita est investigatio veritatis. 4) non modo mens, nam mens paucorum, vita omnium. 5) quae ad scientiam pertinet. 6) quae ad mores spectat. 7) si nihil certum putemus, nihil quod sequamur, habeamus. 8) reliqui philosophi, ab Academicis dissentientes. 9) nihil affirmantes, sed probabilia sequentes. 10) nulla me ratio deterreret; non video, cur mihi non liceat. 11) Hoc quum alibi, tum in doctrina morali locum imprimis habet. 12) ab eo Academicorum genere, quod Cicero sectabatur. 13) disputant de eo, quod quaeritur, in utramque partem, non ut affirment quidquam, sed ut probabilia distinguant. 14) libris quatuor posterioribus ad Varronem scriptis. 15) Peripatetica, vetustiore, quam Stoica. 16) scripta ab Aristotele, Theophrasto, aliisque nobilitata. 17) quasi duce et magistro. 18) Socrati, Platoni, Xenocrati, Aristoteli etc.

clara peperunt: tamen 1) haec nostra 2) finitima vestris, ignota esse nolui. Sed iam ad instituta pergamus.

CAPUT III.

ARGUMENTUM. *Hactenus prooemium: sequitur tractatio ipsa, in qua quinquepartitam deliberandi rationem, Libro 1. Cap. 2. propositam, sed cum distinctione horum inter se, repetit: deinde argumentum libri, quod nempe de utili agere velit, proponit: tertio eos reprehendit, qui honestum et utile secernentes constituunt honestum aliquod, quod non sit utile, et utile quod non honestum: idque nullo modo fieri posse, integro probat syllogismo. Postmodum definitioni utilitatis partitionem omnium rerum utilium, de quibus hic agere instituit, subiungit, easque dividit in animatas in brutas, et rationis compotes, easque rursus in Deos et homines De Diis breviter, copiosius autem agit de hominibus, quos non tantum alii aliis, sed etiam sibi ipsis vel obesse, vel prodesse ait: ideoque monet, ut studeamus nobis quam plurimos honestis officiis conciliare, cum nec res inanimae absque eorum opera prodesse nobis possint.*

IX. Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, quarum 3) duae ad decus honestatemque pertinent: 4) duae ad commoda vitae, copias, opes, facultates: quinta ad eligendi iudicium, si quando 5) ea, quae dixi, pugnare inter se viderentur, honestatis pars 6) perfecta est, quam quidem tibi 7) cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est quod utile appellatur. In quo 8) la-

1) quae in his libris persequimur et Stoicorum sententia. 2) quia Stoici idem fere, quod Peripatetici, de officio sentiebant. 3) Duae de honesto: utrum aliquid honestum, an turpe? et duobus propositis honestis, utrum honestius? De quibus libro primo. 4) duae de utili, utrum aliquid incommodum, an utile, et duobus propositis utilibus, utrum utilius? De quibus libro secundo. 5) honestum cum utili. De quibus libro tertio. 6) absoluta a nobis libro superiori. 7) quam cupio diligenter legas 8) nonnulli addunt: *in quo verbo*. Sed *verbo* delet Graevius, non enim hoc queritur Cicero, quod verborum vis sit immutata, sed quod homines utilitatem ab honestate secreverint,

psa consuetudo 1) deflexit de via, sensimque eo deducta est, 2) ut honestatem ab utilitate secernens, costitueret honestum esse aliquid, quod utile non esset, et utile quod non honestum. Qua nulla 3) pernicies maior hominum vitae potuit afferri.

X. Summa 4) quidem auctoritate philosophi 5) severe sane, atque honeste, haec 6) tria 7) genera confusa 8) cogitatione distinguunt. Quidquid enim iustum sit, id utile etiam esse censent, itemque, quod honestum sit, idem iustum. Ex quo efficitur, ut quidquid honestum sit, idem sit utile. Quod 9) qui parum perspiciunt, hi saepe 10) versutos homines, et 11) callidos admirantes, malitiam sapientiam iudicant: quorum error eripiendus est, omnisque opinio ad eam 12) spem traducenda, ut honestis consiliis, iustisque factis, non fraude, et militia, se intelligant ea, quae velint, consequi posse.

et honestum aliquod crediderint esse, quod non sit utile. 1) quia non statim homines improbi sunt: verum, ubi semel de virtutis via deflectere coeperunt, sensim in turpissima vitia deducuntur. 2) alii legunt; *ut ab honesto utile secerneret.* 3) omittitur enim saepe honestum propter vitae commoda. 4) ut Socrates apud Platonem lib. VIII. de Republ. 5) non leviter, neque temere 6) iustum, utile, honestum. 7) *genera confusa* dicit. Unum quippe omnium genus est: nec distingui possunt, quod ad genus attinet 8) *cogitatione distinguunt*, ut species, quomodo philosophi loquuntur, ubi subiectae generi distinguuntur. 9) qui non intelligunt, quicquid honestum sit, utile idem esse. 10) qui in omnem partem versant animum, nihilque intentatum relinquunt, quo suis rationibus consulturi videantur. 11) diuturno rerum usu ita eruditos, ut ex aliorum incommodis sua parent commoda, nec a malis artibus abhorreant 12) ut non aliter sperent, se ea, quae cupiunt, assequuturos, quam si honesti, ac

XI. Quae 1) ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim sunt 2) inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quae 3) gignuntur e terra, ut alia eiusdem generis: partim animalia, quae habent suos impetus, et rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia. Expertes rationis equi, boves, reliquae pecudes, apes, quarum opere efficitur 4) aliquid ad hominum usum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponuntur; unum Deorum, alterum hominum. Deos placatos 5) pietas efficiet, et 6) sanctitas: proxime autem, et secundum Deos, homines hominibus maxime utiles esse possunt.

XII. Earumque item rerum, quae noceant, et obsint eadem divisio est. Sed quia 7) Deos nocere non putant, his exceptis, homines hominibus 8) obesse plurimum vel prodesse arbitrantur. Ea enim ipsa, quae 9) inanima diximus, pleraque sunt 10) hominum operis effecta, quae nec haberemus, nisi manus et 11) ars accessissent: nec his sine hominum administratione uteremur. Neque enim valetudinis curatio, neque navigatio, neque agricultura, neque 12) frugum) 13) fructuumque reliquorum perceptio et conservatio, sine hominum opera, ulla esse potuisset.

iusti sint. 1) Nunc ingreditur disputare de iis, quae utilia hominibus sunt. 2) h. e. *sine anima*, ut Nonius interpretatur. 3) fruges, fructus, ligna, herbae. 4) cuncta enim hominum gratia creata sunt. 5) cultus divinus. 6) vita integra, scelerisque pura. 7) quos non tantum non nocere, sed neque prodesse affirmarunt Epicurei. 8) Hinc proverbia, *Homo homini Deus*, *homo homini lupus.* 9) aurum, argentum, et ea, quae gignuntur ex terra. 10) ab homine omnis manat utilitas 11) qua instrumenta fiunt apta usui. 12) de frumento et leguminibus. 13) de

XIII. Iam vero, et earum rerum, quibus 1) abundaremus, exportatio, et earum, quibus egeremus, invectio certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. Eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad 2) usum nostrum necessarii; nec ferrum, aes, aurum, argentum effoderetur 3) penitus abditum, sine hominum labore et manu.

CAPUT IV.

ARGUMENTUM. *Alia sub initium huius capitis enumerat inanimata, in quibus acquirendis, vel usurpandis aliorum opus industria, praecipue autem hic de architectonicae utilitatibus, et officiis disserit. Postea ad animalia transit, atque ea etiam absque humana ope hominibus usui esse non posse ostendit Artes porro varias, maxime medicam, ab hominibus ad usum hominum inventas, et excogitatas esse asserit: quia opera et inventis hominum ipsam politiam, h. e. civilem consociationem certis legibus inter ipsos esse devinctam pronunciat: tamdemque societatis huius civilis honestaeque disciplinae aliquod affectus apponit.*

XIV. Tecta vero, quibus et frigorum 4) vis pelleretur, et calorum molestiae sedarentur, unde aut 5) initio ea generi humano dari potuissent, aut postea 6) subveniri, si aut 7) vi tempestatis, aut terrae motu, aut vetustate cecidissent, nisi 8) communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset?

arborum fortibus. 1) hinc enim mercatura et negotiatio habuit originem. 2) ad exstruendas domos et columnas 3) occultum in visceribus terrae. 4) Vehementia. 5) quum in unum coeperunt convenire et aedificare domos. 6) substitui in eorum, quae aut corrupta et labefacta sunt, aut prorsus corruerunt, locum. 7) impetus. 8) hominum societas et communitas.

XV. At 1) deductus aquarum 2) derivationes fluminum agrorum irrigationes, 3) moles oppositas fluctibus, 4) portus manu factos; quae unde sine hominum opera habere possemus? Ex quibus, multisque aliis perspicuum est, qui fructus, quaeque utilitates ex rebus iis, quae sunt inanimae, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu, atque opera capere potuisse. 5) Qui denique ex bestiis fructus, aut quae commoditas, nisi homines adiuvarent, percipi posset? nam et qui 6) principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque bellua usum habere possemus, 7) homines certe fuerunt: nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas, aut domare, aut tueri, aut 8) tempestivos fructus ex his capere possemus: ab eisdemque et eae, quae nocent, interficiuntur, et quae usui possunt esse, capiuntur. Quid enumerem 9) artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? quis enim aegris subveniret? quae esset oblectatio valentium? qui 10) victu, aut 11) cultus, nisi tam multae nobis artes ministrarent.

1) Vulgo legitur: *adde ductus aquarum* Sed hic non agitur de aquae ductibus, quos tum demum invenit hominum solertia, quum frequentia incolarum et luxu laborarent magnae urbes: verum de aquis exundantibus deducendis ex locis, quae colantur ab hominibus. Bene igitur cum Gullielmus Graevius restituit. *At deductus aquarum.* 2) quum unus alveus in plures deducitur, ad urbium et agrorum, navigationumque commoditatem. 3) aggeres, ad maris, fluminum, stagnorum exundationes prohibendas. 4) sunt enim et portus naturales. Manufacti dicuntur *cothones* 5) Nunc de animalis, quae ipsa sine hominis industria nullum fructum ferrent, aggreditur dicere. 6) qui primi invenerunt. 7) ut Saturnus, Pallas, Ceres, Bacchus, opinione et fama hominum. Dii facti. 8) tempore congruo. 9) *Scilicet ingenium placita mollitur ab arte, et studio mores convenienter eunt.* Ovidius 10) quantum ad cibum. 11) quoad alios

XVI. Quibus rebus exculta hominum vita tantum 1) distat a victu et cultu bestiarum. 2) Urbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedificari, nec frequentari: ex quo leges, 3) moresque constituti, tum iuris aequa descriptio, certaque vivendi disciplina. Quas res et mansuetudo animorum consequuta, et verecundia est: effectumque, ut esset vita 4) munitior; atque ut dando, et accipiendo, 5) mutandisque facultatibus et comodis, nulla re egeremus.

CAPUT V.

ARGUMENTUM. *Post praecisionem, et quamdam quasi reprehensionem satis notum esse ait, utramque gubernandi rationem, civilem et bellicam, absque aliorum auxilio recte neque fieri, neque administrari posse eamque rem per* αντιθεσιν, *hominem scilicet homini maxime nocere, illustrat atque Dicaearchi aucturitate amplificat. Hinc eo iam accedit, quo voluit. Benevolentiam nempe hominum virtute conciliandam esse. Cui propositioni rationem a divisione virtutis, quaternione ad ternionem hic revocato, addit, et repetitione collocutionis supra tractatae, quod aliis plurimum vel prodesse, vel obesse possint, finit.*

XVII. Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur, neminem neque ducem 6) belli, neque principem domi magnas res et salutares, sine hominum studiis gerere potuisse? Commemorantur ab eo The-

corporis ornatus. 1) Alii malunt praeteritum, *destitit*: Sed praesens, *distat*, tamquam mollius et Ciceronis mundiliei convenientibus sequimur cum Graevio 2) *urbum* est aratri curvatura, *urbare*, aratro definire. Inde *urbes*, quoniam aratro designabantur. 3) In multis editionibus additur, *per quas bene beateque vivitur*. Sed ea in veteribus libris non extant. 4) minus obnoxia iniuriis tempestatum, grassationibus ferarum, et eorum violentiae, qui robore sunt superiores. 5) Hinc Sallustius; *Vino advectitio mutare*. 6) Sic emendavit Graevius pro eo, quod vulgo est: *in bello*. Nam Cicero alibi quoque coniun-

mistocles, Pericles, 1) Cyrus, Agesilaus, Alexander; quos negat sine adiumentis hominum tantas res efficere potuisse. 2) Utitur in re non dubia testibus 3) non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur 4) conspiratione hominum atque consensu: sic nulla tam detestabilis pestis est, quae non 5) homini ab homine nascatur. Est 6) Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici 7) magni et copiosi, qui collectis ceteris caussis 8) eluvionis, pestilentiae, vastitatis, 9) belluarum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumpta; deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est, bellis, aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate.

XVIII. Quum igitur 10) hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus et prosint et obsint; 11) primum hoc statuo esse virtutis, conciliare animos hominum, et 12) ad usus

git, *vel belli*, *vel domi*. 1) Cambysis filius Persarum rex, qui magnis rebus gestis postremo a Thomiri Scytharum regina, cum ducentis Persarum millibus caesus est. 2) hoc erat proverbium, quo utebantur in foro iudiciali, ubi testes producuntur. 3) exemplis. *Ubi rerum testimonia adsunt, quid opus est verbis?* 4) Sic et alibi Cicero: *aliqui magna amoris conspiratione consentientes*. 5) Homini enim ab homine pessima quaeque nascuntur: et homo homini plus, quam res aliae omnes, sive animatae, sive inanimatae, nocet. 6) Dicaearchus Siculus ex Messana urbe Aristotelis auditor. 7) celebris tam doctrina rerum, quam dicendi facultate instructi. 8) inundationis. 9) ut murium, ranarum, serpentum, scorpionum, culicum, apum, vesparum. Vide Bochartum lib. IV. tom. 2. Hierozoici cap 13. 10) haec pars 11) Vulgo: *proprium*. Sed Graevius optime restituit, *primum*, hoc est, virum fortem et studio res magnas gerendi inflammatum ceteras omnes curas huic post habere, debere hominum animos et benevolentiam sibi ut concilie t. 12) efficere, ut re, opera, consilio

suos adiungere. Itaque, quae in rebus inanimis, quaeque in usu et tractatione belluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, 1) artibus ea tribuuntur 2) operosis, hominum autem studia ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata, virorum praestantium sapientia et virtute excitantur.

XIX. Etenim 3) virtus omnis in tribus rebus fere 4) vertitur: quarum 5) una est in perspiciendo, quid in quaque re verum sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo 6) quidque, gignatur, quae cuiusque rei caussa sit: alterum 7) cohibere motus animi turbatos, quos Graeci παθη nominant; appetitionesque, quas illi ορμας, obedientes efficere rationi; tertium, iis, quibus cum congregamur, 8) uti moderate et scienter, quorum studiis ea, quae natura desiderat, expleta cumulataque habeamus; per eos 9) denique, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sunt, 10) tantaque poena afficiamus, quantum 11) aequitas, 12) humanitasque patitur.

non iuvent. 1) quoniam artes mechanicae reddunt nobis belluas cicures, et aptas usui humano. 2) quae manum laboremque postulant. 3) virtutem dixit pro philosophia, eamque in logicam, ethicam, et politicam divisit. 4) consistit, continetur. 5) prudentia. 6) Vulgo *ex quo quaeque gignantur*. Sed in singulari, ut Graevius edidit, Tullium scripsisse, sequentia sunt argumento, *quae cuiusque rei caussa sit*. 7) temperantia. 8) industria 9) *denique* quum apud Ciceronem, tum apud alios est frequenter, id quod aliter dicitur, ut uno verbo dicam. Gallis *enfin* 10) nam modum etiam in puniendo possumus excedere. 11) ne et irae indulgeatur, et crudelitas in victos exerceatur. 12) hominem enim clementia magis decet, quam crudelitas.

CAPUT VI.

ARGUMENTUM. *Etiam fortuna sine adiumentis hominum neutram in partem effici posse arbitratur: eaque occasione vim fortunae universam distribuit in res secundas et adversas: posteriores, rursus in rariores, profectas partim ab inanimis, partim a bestiis, et crebriores: quas vel multorum sint; vel paucorum tantum esse dicit: quibus libri secundi summam, quod nempe conciliandae benevolentiae artificium exponere velit, subiicit. Porro exponit caussas efficientes, impulsivas et adiuvantes, quae movent homines, ut aut conferant commoda et utilitates hominibus, aut aliis se subiiciant.*

XX. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum 1) studia complectamur, eaque teneamus, dicemus: neque ita multo post: sed pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in 2) fortuna in utramque partem, vel ad secundas res, vel adversas, quis ignorat? nam et quum prospero 3) flatu eius utimur ad exitus pervehimur optatos, et quum 4) reflavit affligimur. Haec igitur ipsa fortuna 5) caeteros casus rariores habet; primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia, deinde a bestiis 6) ictus, 7) morsus, impetus. Haec igitur, ut dixi, rariora.

XXI. At vero interitus exercituum, ut 8) proxime trium, saepe multorum: clades imperatorum, ut nuper 9) summi ac singularis viri: invidiae praeterea multitudinis, atque ob eas bene meritorum saepe 10) ci-

1) Voluntates, benevolentiam. 2) Fortunam gentiles saniores vocarunt divinam providentiam cuncta gubernantem. 3) Metaphora a navigantibus, qui quum prospero navigant ad optatum perveniunt. 4) vertit flatus contrarios, patimur calamitates, ut in scopulis. 5) alia incommoda, quae possunt hominibus accidere a fortuna, sine opera hominum. 6) percussiones, ut equorum, mulorum. 7) serpentum, leonum etc. 8) paucis ante annis in Pharsalia, duce Pompeio magno, in Africa, ducibus Scipione Pompeii socero, et Iuba Mauritaniae rege: in Hispania, ducibus Pompeii liberis. 9) Pompeii magni. 10) ut ipsi Ciceroni accidit, Scipioni, Themistocli, aliis.

vium expulsiones, calamitates, fugae: 1) rursusque secundae res, honores, 2) imperia, victoriae, quamquam 3) fortuita sunt, tamen sine hominum 4) opibus, et studiis 5) neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere, atque excitare possimus: quae si longior fuerit oratio, 6) cum magnitudine utilitatis comparetur: ita fortassis etiam brevior videbitur.

XXII. Quaecumque igitur homines homini tribuunt ad eum 7) augendum, atque 8) honestandum: aut benevolentiae gratia faciunt, quum aliqua de caussa quempiam diligunt, aut honoris si cuius virtutem 9) suspiciunt, quemque dignum 10) fortuna quam amplissima putant: aut 11) cui fidem habent, aut bene rebus suis consulere arbitrantur: aut cuius 12) opes metuunt aut contra, a quibus 13) aliquid expectant, ut quum reges, popularesve homines 14) largitiones aliquas proponunt: aut postremo, 15) pretio ac mercede ducuntur: quae 16) sordidissima est illa quidem ratio, et inquinatissima, et

1) contra ex altera parte 2) exercituum. 3) sunt in manu fortunae. 4) alii *operibus*, alii *operis*, sed *opibus* magis placet. 5) neque adversae res, neque secundae. 6) benevolentiam conciliat ab utilitate; et sex praecipuas caussas allegat, quae homines saepe commovere solent, ut aliis faveant. 7) eius divitias, potentiam et auctoritatem. 8) honoribus cumulandum. 9) admirantur. 10) tales initio fuerunt reges Vide Iustinum lib 1. 11) ut Romani primis consulibus, expulsis regibus. 12) potentiam nimiam. Ut Romanis olim se subdiderunt Campani, Falisci, Samnites. 13) ut Aegyptii tempore famis a Fharaone, se suosque posteros in perpetuam servitutem ei addicentes. 14) ut in rep. romana Gracchi, Iulius Caesar, aliique. 15) pretium refertur ad pecuniam, merces vero ad alias res, quas pro mercede accipiunt, ut alicui favent. 16) in verbis *sordidissima est illa quidem*, elegans

iis 1) qui ea tenentur, et illis, 2) qui ad eam confugere conantur.

XXIII. Male 3) enim se res habet, quum, quod virtute effici debet, id tentatur pecunia. Sed quoniam nonnumquam 4) subsidium hoc necessarium est, quemadmodum sit utendum eo dicemus: si prius iis de rebus, quae virtuti 5) propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subiiciunt se homines imperio alterius, et potestati pluribus de 6) caussis. Ducuntur enim aut benevolentia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis praestantia, aut spe sibi id utile futurum, aut metu ne vi parere cogantur, aut spe largitionis, promissisque capti, aut postremo, ut saepe in 7) nostra republica videmus, mercede conducti.

CAPUT VII.

ARGUMENTUM. *Hic duo contraria inter se confert Cicero, et ostendit, benevolentiam longe esse honestiorem, meliorem, tutiorem, et durabiliorem modum sibi adiungendi homines ad sua commoda, quam metum, qui sit tyrannicus; idque probat argumentis sententiis, auctoritate, et exemplis maxime h. l. externis.*

XXIV. Omnium autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas ac tenendas, quam diligi, nec alienius quam timeri. Praeclare enim Ennius:

latet et notum genus dicendi, quod locis quibusdam traiectione est deformatum. 1) qui mercede ducuntur. 2) ut pecunia corrumpant eos, a quibus aliquid expetunt. 3) Magistratum enim qui emit, quaestui habet 4) vel quum cetera subsidia desunt, vel quum infirma sunt. 5) quum haec ratio a virtute longe absit. 6) caussae quidem eaedem, quae supra commemorantur, sed diversarum rerum: aliud enim est homines homini tribuere, quae possunt, ad eum augendum: aliud, subiicere se homines imperio alterius etc. 7) quum pecunia per tribus dividebatur.

Quem metuunt, oderunt: quem quisque odit, periisse expetit. Multorum autem odiis nullas 1) opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, 2) nuper est cognitum. Nec vero huius tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas (3) paretque 4) quum maxime mortuo) interitus declarat, quantum odium hominum valet ad 5) pestem; sed reliquorum similes exitus tyrannorum, quorum haud fere quisquam interitum talem effugit. 6) Malus enim custos diuturnitatis metus: contraque 7) benevolentia fidelis est vel ad perpetuitatem.

XXV. Sed iis, qui vi oppressos imperio coercent, sit 8) sane adhibenda saevitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt. Qui vero in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur; his nihil esse potest dementius. Quamvis enim demersae sint leges alicuius opibus, quamvis 9) timefacta libertas, 10) emergunt tamen haec aliquando aut 11) iudiciis tacitis, aut 12) occultis de honore suffragiis. 13) Acriores autem morsus sunt intermis-

1) Potentiam, amplissimum principatum, et fortunae summum gradum. 2) proximis annis in caede Iulii Caesaris. 3) Sensus est: quae hoc ipso tempore, quamvis extinctus sit tyrannus; mortuo tamen paret, hoc est, Antonio et eius setellitibus, qui Caesaris acta confirmant, et ne rescindantur, neve oppressa libertas instauretur, impediunt. 4) hoc ipso tempore, in praesenti 5) ad perniciem, et excidium illius, qui odio habetur. 6) neminem diu custodit metus: qui se metui potius quam diligi vult, non diuturnus est. 7) perpetua fides oritur ex benevolentia, qui diligit, vel perpetuo, non modo diu fidus est. 8) *sane*, permittentis est potius, quam probantis. 9) alii *tremefacta*, quod glossema est ad *timefacta*: id enim cum duriuscule dictum videretur, immutatum est. 10) Hoc ad illud spectat, *quamvis demersae sint leges* Quod translatum est ab agrorum inundatione. 11) quum populus aliquo facto declarat, quid sentiat de statu reipublicae, etsi non palam dicat. 12) qualia erant, quum Bruti statuae quidam subscriberent: *Utinam viveres* 13) translatio ab animan-

sae libertatis, quam retentae. Quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime quae volumus, et privatis in rebus et in republica consequemur. Etenim qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi necesse est.

XXVI. Quid enim censemus 1) superiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angi solitum, qui cultros metuens 2) tonsoris, candente 3) carbone sibi adurebat capillum? quid? Alexandrum Pheraeum, quo animo vixisse arbitramur? qui (ut scriptum legimus) quum uxorem Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens, 4) barbarum, et eum quidem, ut scriptum est, 5) compunctum notis 6) Threiciis, 7) districto gladio iubebat anteire: praemittebatque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres, et ne quod in vestimentis occultaretur telum exquirerent. O miserum, qui fideliorem et barbarum, et stigmatiam putaret, quam coniugem! Nec eum fefellit 8): ab 9) ea est enim ipse propter pellicatus suspicionem interfectus. Nec vero ulla vis imperii tanta est, quae premente metu, possit esse diuturna.

tibus: quae cum laesa sunt, mordent acrius, ad ultionem doloris et iniuriae, quam quae laesa non sunt. 1) ad differentiam alterius Dionysii, qui etiam Syracusanorum tyrannus fuit. 2) nam tonsor gloriatus erat, in sua potestate esse tyranni visam. 3) corticibus nucum iuglandium. 4) nam ii naturali odio Graecos persequuntur. 5) signatum, stigmate notatum: nam apud Thraces punctas esse frontes, nobile iudicabatur 6) pro *Thraciis* Ionica forma et solutione. 7) e vagina extracta. 8) in libris vulgatis additur, *opinio*, quam vocem veteres libri non agnoscunt 9) ipsa enim, adiunctis sibi tribus fratribus,

XXVII. Testis est 1) Phalaris, cuius est praeter ceteros 2) nobilitata crudelitas, non ex insidiis interiit: ut is, quem modo dixi, Alexander, non a paucis, ut hic 3) noster: sed in quem universa Agrigentinorum multitudo 4) impetum fecit. Quid? Macedones nonne 5) Demetrium reliquerunt, universique se ad 6) Pyrrum contulerunt? quid? Lacedaemonios 7) iniuste imperantes nonne repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque se otiosos praebuerunt 8) Leuctricae calamitatis?

CAPUT VIII.

ARGUMENTUM. *A peregrinis exemplis calamitosae tyrannidis ad domestica transit. Et primo cum quadam occupatione de veterum Romanorum moderatione, et aequitate, cuius etiam effectum subiungit, nempe incrementum, stabilitatemque, et auctoritatem imperii romani apud omnes nationes, tractat, hancque temporum suorum reprehensioni, invidiae molliendae praeponit; post per querelam exempla tyrannidis suae aetatis commemorat, v. gr. P. Syllae dictatoris, I. Caesaris; eamque per collationem ab inhonesto, et circumstantiis aliis petitam amplificat, Caesarem crudeliorem fuisse ostendens. Huic subiungit confessionem culpae, et caussam calamitatum, quam nimiam in sceleratos indulgentiam fuisse dicit. Dehinc plurimum mali in exemplis esse ex consequentibus arguit, et de futuris ex caussis antecedentibus coniecturam facit. Post ad coercendam civium improborum petulantiam adhortatur magistratum, et exempla ad institutam doctrinam applicat. Tandem finita inter metum et benevolentiam comparatione, huius captandae praecepta proponit, et amicitia maxime hic opus esse ostendit, praecepta autem in politica persona, et in privata distinguit.*

tyrannum in lecto decumbentem oppressit. 1) Astypalensis tyrannus Siculus. 2) ex illo praesertim aeneo tauro, quo homines inclusos, ut gemitu mugitum referrent, igni subiecto necabat. 3) Caesar. 4) in foro enim lapidibus est obrutus. 5) Poliorcetem superbissimum. 6) Humanissimum Epirotarum regem. 7) quibus iustitia numquam curae fuit, et nec a confoederatis, nec a benefactoribus sibi temperarunt. 8) Leuctra Boeotiae urbs; ad quam ab Epaminonda profligati

XXVIII. Externa libentius in tali re, quam domestica recordor. Veruntamen, quam diu imperium populi romani beneficiis tenebatur, non iniuriis, bella aut pro 1) sociis, aut de 2) imperio gerebantur, exitus erant bellorum aut 3) mites, aut 4) necessarii. Regum populorum, nationum 5) portus erat, et refugium senatus.

XXIX. Nostri autem magistratus, imperatoresque, ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios aequitate et fide defendissent. Itaque illud 6) patrocinium orbis terrae verius, quam imperium poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem, et disciplinam iam antea minuebamus: post vero Sullae 7) victoriam penitus amisimus, 8) desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, quum extitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo sequuta est honestam caussam 9) non honesta victoria. Est enim ausus dicere, hasta posita, quum bona in foro venderet et bonorum virorum et locupletum, et 10) certe civium 11) prae-

sunt. Vide Cornelium Nepotem in eius vita. 1) defendendis contra externam vim. 2) conservando, vel prolatando. 3) victos aut in civitatem, aut in fidem et clientelam recipiendo, modico tributo imposito. 4) quum excinduntur urbes, captivique sub corona veneunt. 5) Maccabaei, Ptolemeus, Ariobarzanes, Macedones, Graeci, Romanorum auxiliis usi sunt. 6) clientium enim utilitatem patroni spectant. 7) in hostibus devictis, multa civium millia partim occidit in villa publica, partim proscripsit. 8) caussam probat belli, quia Sulla partes optimatum fovebat, et tuebatur contra populares. 9) victoriam improbat, quia erat crudelis, saeva et cruenta. 10) correctio quaedam, quasi dicat, si minus boni viri, et locupletes, cives tamen erant. 11) quasi hostes essent, non cives.

dam suam se vendere. 1) Sequutus est: qui in 2) caussa impia, victoria etiam 3) foediore, non singulorum civium bona publicaret, sed 4) universas provincias regionesque uno calamitatis 5) iure comprehenderet.

XXX. Itaque vexatis, et perditis 6) exteris nationibus, ad exemplum 7) amissi imperii 8) portari in triumpho 9) Massiliam vidimus, et 10) ex ea urbe triumphari, 11) sine qua numquam nostri imperatores ex 12) transalpinis bellis triumpharunt. Multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc 13) uno sol quidquam vidisset indignius. Iure igitur plectimur. Nisi enim 14) multorum impunita scelera tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia, a quo quidem rei familiaris 15) ad paucos, 16) cupiditatum ad multos improbos venit haereditas.

XXXI. Nec vero umquam bellorum civilium semen et caussa deerit, dum hominis perditi 17) hastam illam 18) cruentam et 19) meminerint, et spe-

1) Iulius Caesar. 2) contra optimates et communem libertatem. 3) crudeliore. 4) quae pro Pompeio steterant. 5) statu, conditione. 6) Graecia, Africa, et Hispania. 7) eversae reip. cum alioquin de hostibus, non de sociis, triumphari soleret. 8) portabantur in triumpho imagines oppidorum, quas quis bello ceperat. 9) urbs Galliae, quae belli civilis initio portas Caesari clauserat: ex quo diu obsessa, capta denique per vim est. 10) Inde Caesare triumphum Gallicum agente Massiliae simulacrum ex ebore portatum est. Idem prodit Cicero Philipp. VII. 11) sine cuius auxilio. 12) quae gesserunt trans Alpes in Hispaniis et Galliis. 13) Caesare. 14) Clodiorum, aliorumque, qui impune novas res molientium audaciam intendebant, spe eiusdem impunitatis facta, quibus eversa fuit respublica. 15) ex Caesaris testamento. 16) quoniam omnes improbi cupient id quod Caesar. 17) bonorum venditionem factam tempore Sullae et Caesaris sub hasta. 18) translatum a re militari. Nam quum hasta ante oppidum ponebatur, signum erat diripiendae urbis, et crudelitatis in cives exercendae. 19) M. Antonium significat.

rabunt, quam 1) P. Sulla quum vibrasset, 2) dictatore propinquo suo, 3) idem sexto et tricesimo anno post a sceleratiore hasta non recessit. 4) Alter autem, qui in alia dictatura scriba fuerat, in 5) hac fuit quaestor urbanus. Ex quo debet intelligi, 6) talibus praemiis propositis, numquam defutura bella civilia. Itaque parietes urbis modo stant et manent, iique ipsi iam 7) extrema scelera 8) metuentes: rem vero publicam penitus amisimus. Atque in has clades incidimus, (redeundum est enim ad propositum) dum metui, quam cari esse, et diligi maluimus. Quae si populo romano 9) iniuste imperanti 10) accidere potuerunt; 11) quid debent putare 12) singuli? Quod quum perspicuum sit, benevolentiae vim esse magnam, metus 13) imbecillam: sequitur, ut disseramus, quibus rebus possimus facillime eam, quam volumus, adipisci, 14) cum honore, et fide caritatem.

XXXII. Sed 15) ea non pariter omnes egemus. Nam ad cuiusque vitam 16) institutam accommo-

1) P. Sulla proscriptorum civium Marianorum bona emit ad hastam, id est, in auctione publica, quae hasta prope fixa fieri solebat. Propterea dicitur *hastam vibrasse*, metaphorice. 2) L. Cornelius Sulla dictator fuit patruus P. Sullae. 3) significat, eumdem P. Sullam emisse bona proscriptorum Pompeianorum Caesare dictatore. 4) in Sullae dictatura scriba fuerat Cornelius, teste Lepido consule in oratione apud Sallustium. 5) in Caesaris dictatura. 6) quod multis aliis locis ostendit Cicero. 7) eversionem ipsorum parietum. 8) dat sensum inanimis rebus, quo magis publica calamitas exprimatur. 9) quia leges pro Caesaris potentia tulit. 10) quae non videbantur accidere posse. 11) argumentum a maiori. 12) tyranni et iniuste imperantes qui non tantum potentiae habent, populoque rom. vix minima parte conferri possunt. 13) Sic habent libri veteres, non *imbecillem*. 14) gloriae descriptio. 15) ea, quae cum honore et fide coniuncta sit. Nam privata quidem amicitia pariter omnes egent. 16) alii habent, *instituendam*: sed Graevius praefert, *institutam*, hoc est, ad illud vitae

dandum est, a multisne opus sit, an satis a paucis diligi. Certum igitur hoc sit, idque et primum, et maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, et 1) nostra mirantium. Haec enim est una res prorsus, 2) ut non differat multum inter summos et mediocres viros: eaque utrisque propemodum comparanda. Honore, et gloria, et benevolentia civium fortasse non aeque omnes egent; sed tamen, si cui haec suppetunt, adiuvant aliquantum, tum ad cetera, tum ad 3) amicitias comparandas.

CAPUT IX.

ARGUMENTUM. *Quoniam ad res maiores administrandas non parum facit gloria, per occasionem, quod partes eius proxime enumerasset, de illa quoque disputat, atque eius natnram describens in tribus eam rebus, benevolentia, fide, honore cum admiratione consistere asserit. Mox ordinatim singula persequitur, et de prima ratione comparandae illius per benevolentiam agens, multitudinem moveri maxime beneficiis, voluntate gratificandi, et fama leniorum virtutum ostendit, subiuncta, cur opinio virtutum id possit, aetiologia. Inde ad alteram parandae verae gloriae rationem, quae fit per fidem, progreditur, eiusque caussas effectrices prudentiam et iustitiam facit, recensitisque prudentiae partibus duas illas virtutes comparat, et iustitiam prudentiae anteponit, atque hanc absque illa quicquam valere affirmat.*

XXXIII. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur Laelius. Nunc dicamus de gloria: quamquam ea quoque de re 4) duo sunt nostri libri. Sed 5) attingamus, quandoquidem ea in rebus maioribus administrandis adiuvat plurimum. Summa

genus, quod quis sequendum sibi statuit et legit, est referendum: num multis opus habeat, an paucis amicis. 1) ut apud eos in honore simus. 2) ut ea pariter omnes egeant: nam sine amicitia vita nulla est. 3) privatas. 4) Quos desideramus temporum superiorum incuria. 5) pauca dicamus.

igitur, et perfecta gloria constat ex tribus his: si diligit multitudo: si fidem habet: si cum admiratione quadam honore dignos putat. Haec autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus pariuntur a singulis, eisdem fere a multitudine: sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animo tamquam influere possimus.

XXXIV. Ac primum de illis tribus, quae ante dixi, benevolentiae praecepta videamus: quae quidem beneficiis 1) capitur maxime. Secundo autem loco benefica voluntate benevolentia movetur: etiamsi 2) res forte non suppetit. Vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa 3) fama et opinione liberalitatis, beneficentiae, iustitiae, fidei omniumque earum virtutum, quae pertinent ad mansuetudinem morum et ad facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum, decorumque diximus, quia 4) per se nobis placet, animosque omnium 5) natura, et specie sua commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus, idcirco illos, in quibus eas virtutes esse videmus, a natura ipsa diligere cogimur, atque hae quidem caussae diligendi 6) gravissimae: possunt enim praeterea nonnullae esse 7) leviores.

1) paratur, acquiritur. Sed *capitur* plus leporis habet, ad exprimendam beneficiorum vim, quibus capiuntur et obstringuntur animi. 2) hinc Ovidius: *ut desint vires, tamen est laudanda voluntas* 3) si fama est, aliquem esse liberalem, et homines ita opinantur esse iustum, beneficum et fidum. 4) vel si nullum ex eo fructum capiamus. 5) vi et forma sua. 6) efficacissimae et magni ponderis atque momenti. 7) ut si

XXXV. Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti coniunctam cum iustitia 1) prudentiam. Nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos, arbitramur, 2) quosque et futura prospicere credimus, et quum res agatur, in discrimenque ventum sit, 3) expedire rem, et consilium ex tempore capere possit: hanc enim utilem homines existimant, veramque prudentiam. Iustis autem et fidis hominibus, id est bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his 4) fraudis 5) iniuriaeque suspicio. Itaque his 6) salutem nostram, his 7) fortunas, his liberos rectissime committi arbitramur.

XXXVI. Harum igitur duarum ad fidem faciendam 8) Iustitia plus pollet; quippe quum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine iustitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quo enim quis versutior et callidior est, hoc 9) invisior et suspectior: detracta opinione probitatis. Quamobrem 10) intelligentiae iustitia coniuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem virium. Iustitia sine prudentia multum poterit: sine iustitia nihil valebit prudentia.

quid fecerimus, quod multitudini placeat. 1) intelligentiam. 2) talis fuit Themistocles, teste Cornelio Nepote in eius vita. 3) explicare. 4) doli, exceptionis. 5) quae violentiam habet, et est contra iustitiam. 6) curam nostrae salutis. 7) divitias, et opes. 8) probitas et vitae sanctitas. 9) exemplo sit Alcibiades. 10) prudentiae.

CAPUT X.

ARGUMENTUM. *Quum alias nexu quodam necessario inter se iugatas esse virtutes, saepius dixerit auctor, nunc obiectioni eorum, qui forte cum se iunxisse his easdem arguere possent, occurrit, dicitque, se loqui hoc in loco non philosophice, sed docendi caussa populariter. Pedem dehinc ad tertiam comparandae verae gloriae rationem profert, quae est honor cum admiratione: ubi primum caussas colligit admirationis generales et communes, quae sunt virtutes excellentes, et singulares in hominibus, v. gr. sapientia, diligentia, industria: eamque sententiam illustrat antithesi, despici nimirum ab hominibus eos, in quibus nihil virtutis, nihil animi, itemque in quibus industria nulla, nulla cura est: addensque aliquam inter contemnere seu despicere, et male existimare* διαχρισιν. *Progreditur deinde ad specialiores magisque particulares caussas, quae admirationem atque auctoritatem maxime excitant, quales sunt continentia, fortitudo, etc.*

XXXVII. Sed 1) ne quis sit admiratus, cur, quum inter omnes philosophos constet, 2) a meque ipso saepe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita seiungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, iustus esse: alia est illa quum 3) veritas ipsa limatur in disputatione, 4) subtilitas, alia quum ad opinionem communem omnis accomodatur oratio. Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos viros, alios prudentes dicamus. 5) Popularibus enim verbis est agendum et usitatis, quum loquimur de opinione 6) populari; idque eodem modo fecit Panaetius. Sed ad propositum revertamur.

XXXVIII. Erat igitur ex tribus, quae ad gloriam pertinent, hoc tertium, ut cum admiratione

1) Ne qua sit admiratio. 2) vide lib. V. de Finibus, et Tuscul. III. 3) quum veritas ipsas diligentissime quaeritur a philosophis. 4) disputatio subtilis et acuta. 5) acceptis ab opinione usuque vulgi. 6) opinatur enim populus diversas esse virtutes.

hominum honore ab his digni iudicaremur. Admirantur 1) communiter 2) illi quidem omnia; quae magna, et praeter opinionem suam animadverterunt: separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quaedam 3) bona. Itaque eos viros 4) suspiciunt, maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam, et 5) singulares virtutes perspicere: 6) despiciunt autem eos, et contemnunt, in quibus 7) nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant. Non enim omnes eos contemnunt de quibus male existimant. 8) Nam quos improbos, maledicos, fraudolentos putant, et ad faciendam iniuriam instructos, 9) eos contemnunt quidem neutiquam, sed de his male existimant. Quamobrem: ut ante dixi, contemnuntur ii, qui nec sibi, nec 10) alteri, 11) ut dicitur, in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est.

XXXIX. Admiratione 12) afficiuntur ii, qui anteire ceteros virtute putantur, et quum omni carere dedecore, tum verò 13) iis vitiis, quibus alii non facile possunt obsistere. Nam et voluptates, blandissimae dominae, 14) maiores partes animi a virtute detorquent: et dolorum cum admoventur 15) faces, praeter modum plerique exterrentur. Vita,

1) communi quodam consensu. 2) indocti scilicet, et parvo animo praediti. 3) virtutes, quas inesse non arbitrabantur. 4) admirantur. 5) summas, quibus nulla potest compararí. Exemplo sit Semiramis. 6) spernunt, ac nullius momenti esse putant. 7) Exemplo sit Sardanapalus. 8) nam ii nocere possunt. 9) vulgo: *eos haud contemnunt quidem* Sed Laugius et ex Msis restituunt: *eos contemnunt quidem neutiquam*, id est, nullo modo. 10) vulgo: *nec alteri prosunt*. Sed *prosunt* abest a Msis et sententiae proverbiales raro integrae enunciantur, quasi vulgo vel a primo verbo notae. 11) ut est in proverbio. 12) qui tales se praebent, ut eos homines admirentur, et colant. 13) fraude, dolo, violentia. 14) rationem ipsam, cui voluptas est inimica, et oculos mentis praestringens. 15) ardentes dolores.

mors, divitiae, paupertas, omnes homines vehementissime permovent. Quae qui in 1) utramque partem 2) excelso animo, magnopere despiciunt, quumque aliqua his ampla, et honesta res obiecta est, totos ad se convertit, et rapit; tum quis non admiretur splendorem, pulchritudinemque virtutis?

CAPUT XI.

ARGUMENTUM. *Pergit in enumeratione earum rerum, quae admirationem excitant, atque inter eas etiam magnitudinem animi in rerum despicientia positam recenset. Proximum locum iustitiae tribuit, atque ita doctrinam hanc concludens, ostendit tria illa, quae ad gloriam assequendam faciunt, omnia ex iustitia proficisci. Post de necessitate auxilii humani quaedam repetit, et distributione quadam probat, neminem esse, qui sine iustitiae opinione commode possit vivere, eaque nec agricolas, nec mercatores, nec latrones quidem ac piratas carere posse: atque his exemplis admonitus a minore ad maius epiphonematis specie infert, iustitiam omnino apud cives legibus, iudiciis, et aliis humanae societatis vinculis inter se obligatos valere debere.*

XL. Ergo et haec 3) animi despicientia 4) admirabilitatem magnam facit. Et maxime iustitia (ex qua una virtute viri boni appellantur) 5) mirifica quaedam 6) multitudini videtur. Nec iniuria. 7) Nemo enim iustus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egestatem 8) timet, aut qui ea, quae his sunt contraria aequitati anteponit. Maxi-

1) tam voluptates, quam dolores: sive quum adsunt, sive quum absunt. 2) qui virtutem rebus omnibus anteponat, despiciatque humana. 3) Quum et voluptates et dolores despiciuntur. 4) facit, ut multitudo admiretur. 5) admiratione digna et miris laudibus efferenda. 6) vulgo, *quaedam res*. Sed postrema vox in Msis non legitur, nec est necessaria. 7) quoniam iusti hominis est non timere mortem. 8) vi-

meque admirantur eum, qui 1) pecunia non movetur: quod in quo viro perspectum sit, hunc 2) igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quae proposita sunt ad gloriam, omnia iustitia conficit, et benevolentiam, quod prodesse vult plurimis: et 3) ob eamdem caussam, fidem et admirationem, quod eas res spernit, et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

XLI. Ac mea quidem sententia, omnis 4) ratio atque institutio vitae adiumenta hominum desiderat; imprimisque ut habeas, quibuscum possis 5) familiares conferre sermones: quod est difficile, 6) nisi speciem prae te 7) boni viri feras. Ergo etiam solitario homini, atque in agro vitam agenti, opinio iustitiae necessaria est; eoque etiam magis, quod si eam 8) non habebunt, iniusti habebuntur: et, 9) nullis praesidiis septi, multis afficientur iniuriis.

XLII. Atque his etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, iustitia 10) ad rem gerendam necessaria est. Cuius tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur, possint sine ulla particula iustitiae vivere. Nam 11) qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, 12) furatur aliquid, aut

tam, voluptatem, esse in patria, divitias. 1) qui est liberalis, et non curat pecunias. 2) vulgo: *dignum spectatu*, quod Cicero numquam dixit. Nostrae lectioni, *igni spectatum*, inest translatio ab auro optimo, perfectissimo et purissimo, quod igne probatur, et examinatur. Quod omnibus numeris perfectum. 3) quia prodesse vult plurimis. 4) omnis modus et via vivendi. 5) vitae enim consuetudo praecipuum munus est ac vinculum societatis et amicitiae. 6) nisi iustus videare. 7) iusti. Hinc paullo ante de iustitia: *Ex qua una virtute viri boni nominantur*. 8) nisi erunt iusti, videbuntur evecti in odium humanae societatis et fugere hominum commercia. 9) muniti nullo hominum praesidio et adiumento. 10) dum eas res gerunt. 11) iustitia etiam apud latrones necessaria. Argumentum a minori ad maius. 12) clam, et insidiose.

1) eripit, is sibi 2) ne in latrocinio quidem relinquit locum. Ille autem, qui archipirata dicitur, nisi aequabiliter praedam dispertiat, aut interficiatur a sociis, aut relinquatur. Quin etiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter aequabilem praedae partitionem et 3) Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit, et multo maiores 4) Viriatus Lusitanus, cui quidem etiam exercitus nostri, 5) imperatoresque cesserunt: quem C. Laelius, 6) is, qui sapiens 7) usurpatur, praetor fregit, et comminuit, ferocitatemque eius ita repressit, ut facile bellum 8) reliquis traderet. Quum igitur tanta vis iustitiae sit, ut ea etiam latronum opes firmet, atque augeat, quantam eius vim inter leges, 9) et iudicia in constituta republica fore putamus?

1) aperte et violenter. Male igitur libri vulgati, *clam eripit.* 2) inter latrones argute. 3) vulgo: *Bargulus.* Hunc Bardylin Theopompus opes regias apud Illyrios habuisse scribit. Vide Diodorum Siculum lib. XVI. 4) ita nomen hoc scribitur in monumentis a Refendio editis. Fuit autem Variatus ille ob paupertatem primo mercenarius: deinde alacritate vector, audacia latro: ad postremum dux bellum adversus Romanos sumpsit. 5) M. Vetillius, et C. Plautius praetores; et Q. Fabius Pro-Cos. pacem cum eo fecit. 6) cuius nomine Ciceronis liber de amicitia inscriptus est. 7) appellari solitus est, consuetudinem enim hoc verbum significat. 8) primum Q. Fabio Maximo, deinde Q. Servilio Caepioni, qui eum per insidias occidit. 9) vulgo, *iudicia, et instituta reip.* Sed legendum omnino ex Msis *et iudicia in constituta republ.* hoc est, recte composita, et ordinata.

CAPUT XII.

ARGUMENTUM. *Ulterius iustitiam ad comparandam veram admirationem necessariam esse docet, quia et magistratuum et legum etiam caussa efficiens et auctor exstitit: quumque in hac laudanda copiosior fuerit, ne sapientiae studium negligatur, prudentiam iustitiae coniunctam conduplicatam quidem parere gloriam, ait, nihilominus ob duplicem tamen rationem hanc maxime colendam hortatur. Et quoniam satis de comparanda admiratione dixit, nunc per transitionem similitudine aeconomica amplificatam de eadem quoque retinenda et augenda praecipit, praeceptum Socratis auctoritate firmat, et antithesi exemplis Graecorum dissimilibus illustrata declarat.*

XLIII. Mihi quidem non apud 1) Medos solum, ut ait 2) Herodotus, sed etiam apud maiores nostros 3) iustitiae fruendae caussa videntur olim bene morati reges constituti. Nam quum premeretur 4) inops multitudo ab iis, qui maiores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant, virtute praestantem; qui quum prohiberet iniuria 5) tenuiores, 6) aequitate constituenda summos cum infimis pari iure 7) retinebat. Eademque constituendarum 8) legum fuit caussa, quae regum. Ius 9) enim semper quaesitum est aequabile.

XLIV. Neque enim aliter esset ius. Id si ab uno iusto et bono viro consequebantur, eo erant contenti; quum id minus contingeret, leges sunt

1) Qui primi reges habuerunt. 2) lib. 1. qui Clio inscribitur. 3) imitatus est Aristotelem lib. V. Polit. nisi quod ad leges transtulit Cicero, quae Aristoteles de tyrannis dicit. 4) impotens populus et plebs. 5) humilioris conditionis et sortis. 6) aequitas est aequum illud ius, sive, ut vocat, *par ius*, *aequabile* ius, **ισονομια**, quae cives omnes iisdem legibus subiicit, et respectu legum aequales facit. 7) nimirum in fide et officio. 8) **παρονομασια** reges primum, deinde leges fuere. Reges autem pro legibus, leges pro regibus. 9) hoc plurimis demonstrat Aristoteles lib. V. ad Nicomachum: aequalitas autem in ci-

inventae, quae 1) cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de iustitia magna esset 2) opinio multitudinis. Adiuncto vero hoc, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda iustitia est, tum ipsa 3) propter sese, (nam aliter iustitia non esset) tum propter amplificationem honoris et gloriae. Sed ut pecuniae non quaerendae solum ratio est, sed etiam collocandae, quae perpetuos sumptus suppeditet, nec solum 4) necessarios, sed etiam 5) liberales: sic gloria et quaerenda et collocanda 6) ratione est.

XLV. Quamquam praeclare 7) Socrates hanc viam ad gloriam proximam, et quasi compendiariam dicebat esse, si quis id ageret, ut qualis haberi vellet talis esset. Quod si qui simulatione, et inani 8) ostentatione, et ficto non modo sermone, sed etiam vultu stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter tamquam flosculi decidunt, 9) nec simulatum potest quidquam

vitate duplex est, Geometrica et Arithmetica. 1) nulla ratione habita hominum, cuiuscumque sint sortis et conditionis. 2) ut de Numa Pompilio legitur. 3) quia in ipsa consistit summum bonum, cuius caussa omnia expetuntur. 4) ad tuendam vitam, et frugaliter alendam familiam. 5) ut et ipsi vivamus lautius, et benignitate in alios uti possimus. 6) non malis artibus. 7) apud Xenophontem. Vide P. Victorium Var. lib. V. cap. 11. 8) breviter detegitur ostentatio, et irridetur, licet neminem fallat. 9) quia naturae adversatur.

esse diuturnum. Testes sunt permulti in 1) utramque partem: sed brevitatis caussa, familia erimus contenti 2) una. Tib. enim Gracchus 3) P. filius tam diu laudabitur, dum memoria rerum romanarum manebit; at eius filii 4) nec vivi probabantur bonis, et mortui 5) numerum obtinent 6) iure caesorum.

CAPUT XIII.

ARGUMENTUM. *Repetit hic primo praeceptum superius a Socrate de paranda et tuenda gloria traditum: postea distinctione personarum utitur, eosque qui ad honores aspirant, aut nobiles esse dicit, aut obscuros et inglorios: quaeque hic facienda, utrisque inculcat. Praecipue autem adolescentum officia, ad gloriam adipiscendam facientia, explicat: quorum studium rei bellicae, ubi per digressiunculam, specie laudationis filium ad virtutem incitat, et simul corporis atque animi opera inter se confert: deinde vero ex studio virtutum leniorum, modestiae, pietatis in parentes etc. ex consuetudine cum viris praestantibus, ex studio item eloquentiae, adolescentes fieri posse celebres ostendit, et exemplis confirmat.*

XLVI. Qui igitur adipisci veram gloriam volet iustitiae fungatur officiis. Ea quae essent, dictum est libro superiore. Sed ut facillime, quales simus, tales esse videamur: etsi in eo ipso 7) vis maxima est, ut simus ii qui haberi velimus, tamen quaedam praecepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte aetate habet 8) caussam celebritatis, et nominis, aut a 9) patre acceptam; (quod tibi, mi Cicero,

1) diuturna esse non simulata, non diuturna simulata: illud Tib. Gracchi, hoc illius filiorum exemplo comprobatur. 2) qui bis consul fuit, bis triumphavit, censorque fuit. 3) Publii. 4) quia leges ferre conati sunt perniciosas reipublicae. 5) vulgo male, *nomen Numerus* enim Ciceroni aliisque scriptoribus optimis saepissime status est et conditio hominis 6) testimonio minoris Africani: qui de Gracchi nece interrogatus respondit, iure caesum videri. 7) Omnia in eo consistunt. 8) materiam. 9) vel nobili, vel aliqua ingenii laude praestanti

1) arbitror contigisse) aut aliquo 2) casu atque fortuna: in hunc oculi omnium coniiciuntur: atque in eum, quid agat quemadmodum vivat, 3) anquiritur: et tamquam in 4) clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum eius esse, nec factum.

XLVII. Quorum autem prima aetas, propter humilitatem, et obscuritatem in hominum ignoratione versatur: hi simul ac 5) iuvenes esse coeperunt, 6) magna spectare, et ad ea 7) rectis studiis debent contendere: quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi aetati, verum etiam 8) favetur. Prima igitur est adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest: in qua multi 9) apud maiores nostros 10) extiterunt, semper enim fere bella gerebantur. Tua autem aetas incidit in id bellum, cuius 11) altera pars sceleris nimium habuit, 12) altera 13) felicitatis parum. Quo tamen in bello, quum te Pompeius 14) alae 15) alteri praefecisset, magnam laudem et a summo viro, et ab exercitu consequebare, equitando, iaculando, omni militari labore tole-

1) sic dicit, ut devitet arrogantiam. 2) qualis Aemilius Lepidus, aliique apud Valerium Maximum lib. III. cap. 1. 3) non modo enim expectatur, sed quasi exigitur ab eo virtus. 4) *Profecto ita se res habet maiorum gloria; posteris quasi lumen est: neque bona eorum, neque mala in occulto patitur.* Marius apud Sallustium. 5) confirmato iudicio, et animi corporisque viribus auctis. 6) gloriam. 7) virtute, labore, probis inserviendo. 8) ut Scipioni Africano seniori, et apud Athenienses Iphicrati. 9) bellicae enim rei et eloquentiae studebant Romani. 10) clari evaserunt. 11) Caesariana plena sceleris, quia rempubl. oppressit. 12) Pompeiana. 13) quae maxime in imperatore requiritur. 14) turmarum equestrium auxiliarium. Nam de auxiliaribus equitibus Ala dicitur. 15) quia duae legiones exercitus erant consularis; quas equites, tamquam alae, a lateribus munie-

rando. Atque ea quidem tua laus pariter cum republica 1) cecidit. Mihi autem haec oratio suscepta non 2) de te est, sed de genere toto. Quamobrem pergamus ad ea, quae restant.

XLVIII. Ut igitur in reliquis rebus multo maiora sunt opera animi, quam corporis; sic hae res quas persequimus 3) ingenio, ac ratione, graviores sunt, quam illae, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur a 4) modestia, tum 5) pietate in parentes, tum in suos benevolentia. Facillime autem et in optimam partem cognoscuntur adolescentes, qui se ad 6) claros et sapientes viros, bene consulentes reipublicae contulerunt: quibuscum 7) si frequentes sunt, opinionem afferunt populo, eorum fore se similes, quos sibi ipsi delegerunt ad imitandum.

XLIX. P. Rutilii 8) adolescentiam ad opinionem et innocentiae, et iuris scientiae, 9) P. Mucii commendavit domus. Nam Lucius quidem Crassus, quum esset 10) admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa 11) accusatione nobili et gloriosa. Et qua aetate qui exercentur laude affici solent, (ut de 12) Demosthene accepimus) ea aetate

bant. 1) ergo tibi ferenda fortuna communis aequo animo. 2) cui nullum fructum propter interitum reipublicae bellica virtus attulit. 3) *vivitur ingenio cetera mortis erunt.* 4) qua foris utimur cum omni hominum genere. 5) quae domestica est. 6) clari nominis, propter res gestas et optimos mores. 7) si eorum consuetudine crebro utuntur. 8) qui consul fuit, et iuris civilis laude praestitit. 9) Iuris consulti optimi viri. 10) annos natus XIX. 11) C. Carbonem, eloquentissimum hominem, accusavit et damnavit. 12) qui magna indu-

L. Crassus ostendit, id se in foro optime iam facere: quod etiam tum poterat domi cum laude 1) meditari.

CAPUT XIV.

ARGUMENTUM. *Explicatius iam de studio eloquentiae, quae ad gloriam parandam confert, agit Cicero, et primo orationem distinguit in sermonem quotidianae consuetudinis, quae comitas dicitur et affabilitas, et in contentionem, quae in iudiciis relucet. Post utriusque collationem instituit, et tribus exemplis vim affabilitatis probat; mox vim contentionis, quam eloquentiam vocat, et quantum ad commendationem in adolescentibus valeat, praesertim si comitate mixta sit, ostendit, eamque dividit in forensem et senatoriam: et hoc loco illam huic praefert. Dehinc forensem, iterum subdividit in accusationem et defensionem, atque ex posteriori plus laudis acquiri asserit, modum simul commonstrans, secundum quem ut etiam quandoque priore liceat, ubi tres conditiones recenset, et singulis exempla subiicit: inde ad argumentum a natura contrariorum: Si innocentes non sunt accusandi; Ergo nocentes non erunt defendendi; respondet quatuor rationibus: et quum solutio eius sit difficilis, Panaetii se praeterea auctoritate tuetur. Tandem admonitionem quoque de defensione adiicit, cum appendice de circumstantia personarum, et seipsum per occasionem celebrat.*

L. Sed quum duplex ratio sit orationis quarum in altera sermo sit, in altera contentio, non est id quidem dubium, quin contentio orationis plurimum possit, et maiorem vim habeat 2) ad gloriam: ea est enim quam 3) eloquentiam dicimus. Sed tamen difficile dictu est, quantopere 4) conciliet animos hominum comitas, affabilitasque 5) ser-

stria naturam emendavit, et puer pupillares actiones habuit. 1) periclitari et declamatorio genere sese exercere. 2) contentio parit gloriam: est enim in ea perfecta vis eloquentiae. 3) Nam, qui excellit in sermone, disertus potius, quam eloquens dicitur. 4) sermo parit gratiam sine gloria. 5) qui est accomodatus et finitimus quotidiano

monis. Exstant epistolae et 1) Philippi ad Alexandrum, et 2) Antipatri ad Cassandrum, et 3) Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum, (sic enim accepimus) quibus praecipiunt, ut oratione benigna multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque blande appellando deliniant. Quae autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea saepe 4) universam excitat. Magna est enim admiratio 5) copiose, sapienterque dicentis; quem qui audiunt, intelligere etiam et sapere plus quam ceteros arbitrantur. Si vero inest in 6) oratione mixta 7) modestiae gravitas, nil admirabilius fieri potest: eoque magis si ea sunt 8) in adolescente.

LI. Sed quum sint plurima caussarum genera, quae eloquentiam desiderant, multique in nostra republica adolescentes et 9) apud iudices, et 10) apud senatum dicendo laudem assequuti sint, maxima admiratio est 11) in iudiciis: quorum ratio duplex est. Nam ex accusatione et defensione constat: quarum etsi laudabilior est 12) defensio, tamen etiam accusatio 13) probata persaepe est. Dixi paullo ante

sermoni. 1) Philippus rex Macedonum pater Alexandri magni. 2) Antipater inter Alexandri duces, et regni successor: eius filius fuit Cassander. 3) Antigonus rex Macedoniae. 4) vulgo additur, *gloriam*: quod auferendum, quia *universam* refertur ad multitudinem. 5) haec est oratoris descriptio; quem copia a dialectico, sapientia ab inani garrulitate separat. 6) quae cum contentione habetur. 7) modestia orationi non modo non obest, verum etiam prodest plurimum. 8) quia pudor aetatem ornat. 9) in genere iudiciali. 10) in genere deliberativo. 11) in genere iudiciali. 12) quoniam dono naturae ad utilitatem hominum, non ad perniciem, nisi cum caussa necessaria suberit, uti debemus. 13) laudata, et accusatori honori fuit et gloriae, nam plerique olim adolescentes famam captabant ac-

de Crasso: idem fecit adolescens 1) M. Antonius: etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, quum 2) seditiosum et inutilem civem C. Norbanum in iudicium vocavit.

LII. Sed hoc quidem non est saepe faciendum, nec umquam, nisi aut reipublicae caussa 3) ut ii, quos ante dixi, aut ulciscendi, ut 4) duo Luculli: aut 5) patrocinii, ut nos 6) pro Siculis, pro Sardis, 7) pro M. Albutio Iulius. In accusando etiam 8) M. Aquilio L. Fusii cognita industria est. Semel igitur, aut non saepe certe. Sin erit, cui faciendum sit saepius: reipublicae tribuat hoc muneris, cuius inimicos ulcisci saepius, non est reprehendendum: modus tamen adsit. Duri enim hominis vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. Id quum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere ut accusator nominetur. Quod contigit 9) M. Bruto summo genere 10) nato, 11) illius filio, qui iuris civilis imprimis peritus fuit.

cusatione. 1) fuit avus maternus M. Antonii Triumviri, et Cn Papirium Carbonem accusavit, occisus tandem a C. Mario. 2) sed Norbanum defendit idem M. Antonius. 3) has septem voces, *ut ii*, *quos ante dixi*, *aut ulciscendi*, quas homines Christiani, tamquam ultionem approbantes expulerant, restituit Langius probante Graevio et aliis 4) Lucius et Marcus Luculli admodum adolescentes paternas inimicitias magna cum gloria sunt persequuti, et patris sui accusatorem Servilium augurem accusarunt. 5) quum clientes nostros laesos defendimus. 6) contra Verrem, qui praetor Siciliam expilaverat. 7) Mira hic est librorum varietas. Nos Graevium sequimur. 8) M. id est Manius. Ita Graevius cum aliis legit, notatque M. Aquilium gravissimorum criminum accusatum; sed Antonii patrocinio servatum fuisse. 9) qui se ad accusandum potius, quam ad defendendum dedit. 10) nam Iunia familia Ilio oriunda; cum Aenea in Italiam venit, affinitatemque cum Romanis regibus contraxit. 11) quod tanto

LIII. Atque etiam hoc praeceptum officii diligenter tenendum est, ne quem umquam innocentem iudicio capitis arcessas. Id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam 1) eloquentiam a natura ad salutem hominum et ad conservationem datam, ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, 2) ita habendum est religioni, nocentem aliquando, 3) modo ne nefarium impiumque, defendere. Vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam 4) humanitas. Iudicis est semper in caussis verum sequi: patroni nonnumquam 5) verisimile, etiamsi minus sit verum, defendere, quod scribere, praesertim quum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio. Maxime autem et gloria paritur, et gratia defensionibus: eoque maior, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicuius opibus circumveniri urgerique videatur. Ut nos et saepe alias, et 6) adolescentes contra L. Syllae dominatus opes pro Sext. Roscio Amerino fecimus: quae, ut scis, extat oratio.

maiorem infamiam ei afferebat. 1) vide Quintiliani Cap. 1. libri XII. 2) similiter. 3) veram huius loci scripturam ex pervetusto codice feliciter Graevius restituit, omnesque Ciceronem impugnantium, quasi nefarios et impios defendi posse statuisset, cavillationes praecidit. 4) ut homo hominem servatum velit. 5) Cornelius Celsus: Orator simile tantum veri petit. Non enim bona conscientia, sed victoria litigantis est praemium, quam tamen sententiam Quintilianus refellit lib. II. Instit. Orat. cap. 15. 6) annos natus XXVII. Cicero pro Sext. Roscio dixit.

CAPUT XV.

Argumemtum. *De prima parte iustitiae: ex qua viri boni dicuntur, hactenus dixit auctor: nunc ad alteram, quae ad gloriam comparandam, et studia hominum allicienda non minorem vim habet: nempe ad beneficentiam se confert, eique universam largitionum rationem implicat. Primum duo liberalitatis instrumenta constituit, quae sunt pecunia, et opera. Post duo haec confert, utrum sit pecunia, praefert, idque quatuor rationibus a caussa efficiente, a duratione, a caussis adiuvantibus, et a testimonio petitis probat. Post commonefactionem, quomodo utraque sit exercenda, et quis modus observandus, subiungit; et ne quis largitionem pecuniarum prorsus esse repudiandam existimet, quando, quibus et quomodo largiendum docet, enumeratisque aliquot profusae liberalitatis incommodis, duo aurea de vitandis extremis largitionis praecepta tradit.*

LIV. Sed expositis adolescentium officiis, quae valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia ac liberalitate dicendum est. Cuius est ratio duplex. Nam aut 1) opera benigne fit indigentibus, aut pecunia. Facilior est haec posterior, locupleti praesertim: sed illa lautior, ac splendidior, et viro forti claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas; tamen 2) altera ex arca, altera ex virtute depromitur: largitioque quae fit ex re familiari, 3) fontem ipsum benignitatis exhaurit: ita benignitate benignitas tollitur: qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis.

LV. At qui opera, id est virtute et industria, benefici et liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiuto-

1) Labore et industria, ut quum aliquem oppressum gratuito defendimus. 2) lepida sententia. Non enim quod ex arca, cum eo, quod ex virtute depromitur, conferendum videtur. 3) rem familiarem:

res habebunt: deinde consuetudine beneficentiae paratiores erunt, et tamquam exercitatiores ad bene de multis 1) promerendum. Praeclare 2) epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum consectetur. *Quae te,* 3) *malum,* inquit, *ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupisses? an tu id agis, ut Macedones non te regem suum, sed ministrum, et praebitorem sperent fore?* 4) Bene ministrum et praebitorem; quia sordidum regi: melius etiam, quod largitionem corruptelam esse dixit. 5) Fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper expectandum paratior.

LVI. Hoc 6) ille filio; sed praeceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quae constat ex opera, et industria, et 7) honestior sit, et latius pateat, et possit prodesse pluribus. Nonnumquam tamen est largiendum, nec hoc benignitati genus omnino repudiandum est: et saepe 8) idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum; sed 9) diligenter, atque 10) moderate. Multi enim 11) patri-

cuius rivuli sunt largitiones 1) beneficia conferendo. 2) haec epistola non extat. 3) adverbium indignantis 4) Haec verba librarii tamquam otiosa et sine caussa iterata omiserant: quibus Cicero approbat reprehensionem Philippi 5) quod magna mercede didicerunt illi imperatores romani, qui largitionibus dignitatem imperatoriam sunt consequuti. 6) Philippus. 7) plus honoris afferens et laudis. 8) probis hominibus paupertate oppressis. 9) cum delectu et cum ingenio; non cuivis promiscue, sed dignis et idoneis indigentibus. 10) nam immoderatam largitionem duo vitia sequuntur, inopia et ruinae, quae Catilinae coniurationis origo fuit. 11) ut Milo, qui Clodium inter-

monia effuderunt inconsulte largiendo. Quid autem est stultius, quam quod libenter facias curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem 1) rapinae. Quum enim dando egere coeperint, alienis bonis manus afferre coguntur. Ita quum benevolentiae comparandae caussa benefici esse velint: non tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. Quamobrem nec ita claudenda est res familiaris, ut eam benignitas aperire non possit: nec ita 2) reseranda, ut pateat omnibus: modus adhibeatur, isque referatur ad facultates.

LVII. Omnino meminisse debemus id, quod a 3) nostris hominibus saepissime usurpatum iam in proverbii consuetudinem venit, LARGITIONEM 4) FUNDUM NON HABERE. Etenim quis potest modus esse, quum et idem qui consueverunt, et illud idem alii desiderent.

CAPUT XVI.

ARGUMENTUM. *Ut ratio de publica largitione melius intelligatur, duo genera largorum facit: quorum alii prodigi, alii liberales. Primum itaque descriptione utriusque generis proposita, de prodigis contraria Theophrasti et Aristotelis exponit iudicia, sed posteriorem ipse sequitur: mox amplificatione circumstantiarum in dignitatem immodicae profusionis exagitat, tandemque per concessionem Romanorum inveteratum edendi spectacula morem excusans, splendorem aedilitatis congerie exemplorum declarat.*

LVIII. Omnino duo sunt 5) genera largorum: quorum alteri prodigi, alteri liberales. Prodigi,

fecit. 1) exempla sunt. interfecit. 1) exempla sunt infinita. 2) aperienda. 3) Romanis rempubl. gerentibus. 4) finem non invenire; a pertuso Danaidum apud inferos dolio. Largitionibus facilius effunduntur patrimonia, quam hominum benevolentia comparantur. 5) Qui

qui 1) epulis, et 2) viscerationibus, et 3) gladiatoriis muneribus, 4) ludorum, 5) venationumque apparatu pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem, aut nullam omnino sint relicturi.

LIX. Liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a praedonibus redimunt: aut 6) aes alienum suscipiunt amicorum; aut in filiarum 7) collocatione adiuvant: aut opitulantur in re vel quaerenda, vel augenda. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto in eo libro, quem 8) de divitiis scripsit: in quo multa praeclare, illud absurde. Est enim multus in laudanda magnificentia et apparatione 9) popularium munerum: taliumque sumptuum facultatem fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cuius pauca exempla posui, multo etiam maior videatur, et certior. Quanto Aristoteles gravius et verius 10) nos reprehendit, 11) qui has pecuniarum effusiones non admiremur, quae fiunt multitudinem deliniendam? At ii, qui ab hoste obsidentur, si emere aquae sextarium mina cogerentur, hoc primo auditu incredibile nobis

populi gratiam, honorum spe, aucupabantur. 1) publico convivio. 2) quum carnes sive crudae, sive coctae, interdum panis vinumque cum illis domum perferentibus singulis praebebantur. *Visceratio* dicta est a viscere, id est carne. Nam viscus est, quidquid latet sub cute. 3) quae potissimum in funeribus edebantur. 4) theatralium. 5) elephantorum et leonum pugnas intelligit. 6) qui quod amici debent, dissolvendum in se recipiunt. 7) elocatione. 8) qui non extat, sed a Laertio citatur. 9) ludorum in Deorum honorem institutorum. Nam Graecorum et ceterorum populorum religio tum fere tota vertebatur in magnificentia. 10) omnes illos, qui haec vane admirabantur. 11) qui non admiremur, reperiri homines tam fatuos, qui tantum effundant pecuniae in ludos et munera brevis temporis oblectationem.

videri, omnesque mirari: sed quum 1) attenderint veniam necessitati dare; in his inanibus 2) iacturis, infinitisque sumptibus, nihil nos magnopere 3) mirari: quum praesertim neque necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur, ipsaque illa 4) delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus: eaque a 5) levissimo quoque; in quo tamen ipso una cum 6) satietate memoria quoque moriatur voluptatis.

LX. Bene etiam 7) colligit, 8) haec pueris, et mulierculis, et servis, et servorum simillimis liberis esse grata: gravi vero homini, et ea quae fiunt, iudicio certo ponderanti, probari posse nullo modo. Quamquam intelligo in nostra civitate inveterasse iam a 9) bonis temporibus, ut 10) splendor aedilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque et P. Crassus quum cognomine dives, tum copiis, functus est aedilitio 11) maximo munere. Et paullo post L. Crassus 12) cum omnium hominum moderatissimo Q. Mucio, magnificentissima aedilitate functus est: deinde 13) C. Claudius Ap. filius: multi post, 14) Luculli, 15) Hortensius, Silanus. Omnes autem 16) P. Lentulus, me consule, vicit superiores. Hunc

1) quum attenderint animum homines, ignoscere hominibus tam caro aquam ementibus, nec id mirari. 2) donationibus, prodigis largitionibus, quae fiunt in munera. 3) sed omnes iudicare, recte et bene illos impendi. 4) in vulgatis *delinitio*, ac paullo post duae voces, *duratura* et *anima*, ex interpretatione addita leguntur. 5) levissimo quoque. 6) quae etiam in rebus iucundissimis voluptatem tollit. 7) Aristoteles. 8) Argumentum spectatorem sensu contra ludos et munera, quae populo dantur. 9) moribus integris quum honesta disciplina floreret. 10) in ludis, qui dantur populo. 11) primus enim argento auroque folia imitatus: ludis suis coronas dedit, ac elephantos pugnantes induxit. 12) qui fuere collegae et in praetura. 13) de quo Valerius Maximus: *Claudius Pulcher scenam varietate colorum adumbravit, vacuis ante pictura tabulis extentam.* 14) *Luculli scenam versatilem fecerunt.* Idem Valerius 15) qui pavonem in augurali coena primus posuit. 16) *scenam argentatis choragiis P. Len-*

est 1) Scaurus imitatus. Magnificentissima vero nostri 2) Pompeii munera secundo consulatu: in quibus omnibus, 3) quid mihi placeat, vides.

CAPUT XVII.

ARGUMENTUM *Hactenus de excessu largitionis, nunc de defectu etiam agit: et liberalitatis ad populum interdum exercendae conditiones caussasque recitat. Nimirum temporibus esse serviendum propter vim, ac potentiam consuetudinis: sed prius facultates cuiusque, finem item atque usum largitionum considerandum, exemplo Orestis docet. Post eorum etiam exempla proponit, qui sine prodigalitate omnia summa consecuti sunt, quales L. Philippus, Cotta, Curio, ipse Cicero. Porro quas in res utiliter ipsius modi profusiones fieri et debeant, et possint demostrat, et denique κρισιν generalem, qui de his largitionibus in universum sentiat, subnectit.*

LXI. Vitanda tamen est suspicio avaritiae. Nam Mamerco homini ditissimo, 4) praetermissio aedilitatis consulatus repulsam attulit. Quare et si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modo pro 5) facultatibus: nos ipsi ut 6) fecimus, et si quando aliqua res maior aut utilior populari largitione acquiritur; ut 7) Oresti nuper prandia 8) in semitis, 9) decumae nomine, magno honori fuerunt. Ne Marco quidem 10) Seio vitio datum est, quod in caritate 11) asse 12) modium populo dedit. Magna

tulus Spinther adornavit, teste eodem Valerio. 1) vide Plinium lib. VIII. cap. 17. 2) vide Plutarchum et Plinium. 3) significat sibi non placere: aperte tamen non significat propter Pompeium, quem amaverat. 4) propter impensas. 5) pro ratione divitiarum. 6) in nostra aedilitate. 7) cognomen Aureliae gentis: Hic forte est Cn. Aufidius Orestes. 8) per universam urbem populo data. 9) hoc praetextu, ut diceret, se solvere decimam bonorum partem Herculi. 10) *M. Seius enim F. Aedili Cur. olei denas libras singulis assibus praestitit populo R. per totum annum.* Plinius lib. XV. 11) vilissimo pretio, quarta sestertii parte. 12) libras fere XXX. vide Plinium

enim se, et inveterata 1) invidia, nec turpi iactura, 2) quando erat aedilis, nec maxima liberavit. Sed honori summo nuper nostro 3) Miloni fuit, quod 4) gladiatoribus emptis reipublicae caussa, quae salute 5) nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus, furoresque compressit. Caussa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile.

LXII. In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus Q. filius, 6) magno vir ingenio, imprimisque clarus gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, 7) quae haberentur amplissima. Dicebat idem Curio. Nobis quoque licet in hoc quodam modo gloriari. Nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus 8) nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quod modo nominavi, sane exiguus sumptus aedilitatis fuit.

LXIII. Atque etiam illae impensae meliores sunt muri, navilia, portus, aquarum ductus, omniaque, quae ad usum reipublicae pertinent. Quamquam quod praesens tamquam in manum datur, iucundius est: tamen haec in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundius reprehendo propter 9) Pompeium: sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his libris sequutus sum, non interpretatus; et Phalereus Demetrius, qui Periclem principem Graeciae vituperat quod tantam

lib. XIX. cap. 7. 1) propter opes. 2) quia splendorem postulabat aedilitas. 3) iam mortuo. 4) Milo in sua aedilitate comparavit gladiatores, qui Clodium Ciceronis capitalem inimicum in silva Aricina interfecit. 5) nam per Ciceronis latus petebatur respublica. 6) tertius in oratoria laude post Crassum et Antonium, consul factus sine tribunatu militari. 7) praeturam, censuram, consulatum. 8) gloriatus Cicero, se finita praetura creatum fuisse consulem, quod non contigerat illis, quos supra nominavit. 9) qui theatrum magni-

pecuniam in praeclara illa 1) propylaea coniecerit. Sed de hoc genere toto in iis libris, quos de republica scripsi diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum genere vitiosa est, temporibus necessaria, et tum ipsa, et ad facultates accommodanda, et mediocritate moderanda est.

CAPUT XVIII.

ARGUMENTUM. *Post ea, quae de primo genere largorum, atque adeo de prodigalitate dixit Cicero, nunc officia liberalium quoque exponit, et instituta distinctione, subiecta, sive personas, quibus benefaciendum, discernit. Prae aliis, pauperes et calamitosos, nisi sint sua culpa tales, deinde eos, qui altiora spectant, iuvandos censet, sed et hos cum delectu aliquo: quam subiectionem partim verisimiliorem reddit auctoritate versus Enniani, partim perspicuam magis aliquot praeceptis, inter quae eminet, ut in eos maxime conferantur beneficia, quorum posteritas aliq uando grata esse possit Hinc utramque largitionem confert, liberalitatem prodigalitati anteponit. Porro quum duo illius sint officia, quorum unum in dando, alterum in repetendo consistit, in debito reddendo, aut aliis officiis exigendis non debere nos esse nimium acerbos et vehementes, argumentis ab honesto et utili sumptis admonet. Tandem hospitalitatem quae liberalitatis species est, a decoro et utili iterum commendat, et exemplo viri clari rem illustriorem reddit.*

LXIV. In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus caussis affecti esse debemus.

LXV. Alia caussa est eius, qui calamitate premitur, et eius, qui res meliores quaerit, nullis suis rebus adversis. 2) Propensior benignitas esse debebit in calamitosos: nisi forte erunt digni calamitate. In iis tamen, qui se adiuvari

ficentissimum extruxerat. 1) haec erant arcis, quae Cecropia dicebatur, vestibula, lapide albo tecta, quibus extruendis Pericles annos quinque, et bis mille ac duodecim talenta impendit, hoc est, nostra pecunia, duodecies centies mille ducenti coronati. 2) haec enim est

volent, non ut ne affligantur, sed ut altiorem gradum ascendant, restricti omnino nullo modo esse debemus: sed in deligendis idoneis iudicium et diligentiam adhibere. Nam praeclare Ennius:

Bene facta 1) *male locata, male facta arbitror.*

LXVI. Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo quum ex ipso fructus est, tum etiam 2) ex ceteris. 3) Temeritate enim remota, 4) gratissima est liberalitas; eoque eam 5) studiosius plerique laudant, quod summi cuiusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut hos beneficiis quam plurimis afficiamus quorum memoria liberis, posterisque prodatur, ut his ingratis esse non liceat. 6) Omnes enim immemorem beneficii oderunt; eamque iniuriam 7) in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri: eumque, qui faciat, communem hostem 8) tenuiorum putant. Atque haec benignitas etiam reipublicae utilis est, 9) redimi e servitute captos, 10) locupletari tenuiores: quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro, in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni 11) munerum longe antepono. Haec est gravium hominum atque magnorum: illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi 12) titillantium.

necessaria, quam sine reprehensione et scelere negligere non possumus. 1) collata indignis et minime idoneis. 2) bonis, qui liberalitatem hanc laudant, et virum tam benignum amant et colunt. 3) si non temere cuivis datur, sed idoneis tantum. 4) iis etiam qui nihil acceperunt. 5) tum ex officio, tum ad excitandam et augendam divitum liberalitatem. 6) quod est naturae proprium. 7) Metonymia adiuncti pro subiecto, pro *in deterrendis hominibus liberalibus*, ne sint benefici. 8) pauperum, qui indigent aliorum liberalitate. 9) ne uxores et liberi egeant; ne desint, qui pugnent pro patria. 10) exempla insignia apud Plinium iuniorem l. 1. ep. 19. et l. 11. ep. 4. 11) spectaculorum ad captandam multitudinem. 12) ita commoventium,

LXVII. Convenit autem tum in dando 1) munificum esse, tum in exigendo non 2) acerbum: in omnique re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando, 3) vicinitatibus et 4) confiniis aequum, et facilem, multa multis de iure suo concedentem: a litibus vero, 5) quantum liceat, et nescio an 6) paullo plus etiam, quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale paullum nonnumquam 7) de suo iure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem est ratio rei familiaris, quam quidem 8) dilabi sinere flagitiosum est: sed ita ut liberalitatis, avaritiaeque absit suspicio. Posse enim 9) liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimirum is est pecuniae fructus maximus. Recte etiam a 10) Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam reipublicae est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere. Est autem etiam vehementer utile iis, qui 11) honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. Theophrastus quidem scribit, Cimonem Athenis etiam in suos

ut pruritus commoveri solent; in quo voluptas quaedam est. 1) quum, quantum, et quibus dare decet. 2) *acerbi* Latinis dicuntur, qui debitum exigunt ad assem sine ulla remissione. 3) cuiusmodi sunt vicini et confines, ut matrimonia, servitia, uxores, servi etc. 4) praediorum. 5) quantum rei domesticae ratio patitur. 6) vel cum aliqua rei familiaris iactura. 7) quod nostrum est, atque ad nos proprie pertinet, de eo partem aliquam temporis caussa alteri concedere. 8) consumi, dissipari. 9) nam liberalis potest esse, qui est in re tenui. 10) in libro de divitiis. 11) cum laude virtutis.

1) curiales 2) Laciadas hospitalem fuisse. Ita enim instituisse, et villicis imperasse, ut omnia praeberentur, quicumque Laciades in villam suam divertisset.

CAPUT XIX.

ARGUMENTUM. *In praecedentibus de largitione pecuniaria dixit auctor, nunc de ea etiam praecipit, quae sit opera. Partiturque hic officia primum in personas, in quas benignitas confertur, quarum aliae publicae, aliae privatae, deinde modos benefaciendi in republica romana maxime usitatos dividit in iurisprudentiam, eloquentiam et commendationem apud iurisperitos eloquentes, et magistratus: denique in omnis generis officia. Iurisprudentiae commendat usum, commoda, et dignitatem, et per digressionem querelam de ruina studii iuris cum amplificatione indignitatis a circumstantia temporis, et persona Iulii Caesaris interserit. Eloquentiam ab effectibus h. l. laudat, attexens eius aliquot conditiones et virtutes: mox utriusque comparatione facta, iurisprudentiae eloquentiam praefert: sed de huius etiam intermissione et interitu conqueritur. Tandem ad tertium bene merendi de aliis modum transit, qui fit commendando alios, intercedendo pro iis etc. eique* παραγγέλματα *quaedam hic observanda adiicit.*

LXVIII. Quae autem 3) opera, non largitione, beneficia dantur, haec tum in universam rempublicam, tum in singulos cives conferuntur. Nam 4) in iure cavere, consilio iuvare, atque hoc scientiae genere prodesse quam plurimis, vehementer et ad

1) eiusdem pagi homines populus enim Atticus erat descriptus in pagos, quos ipsi δήμους vocant; eiusdem vero pagi homines δημόται appellabantur. Curiales latine vocavit Cicero, petito ex sua republ. vocabulo, quo graecum expressit. Nam populus romanus divisus erat in triginta curias. 2) de pago Λακια, a quo erat Cimon, vide Meursium in libro de δήμοις Atticis.

3) Labore et industria. 4) vitare incommoda et deceptiones in

1) opes augendas pertinet, et ad gratiam. Itaque quum multa praeclara maiorum, tum quam optime constituti iuris civilis summa semper in honore fuit cognitio atque interpretatio. Quam quidem ante 2) hanc confusionem temporum in possessione sua 3) principes retinuerunt: nunc, ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic huius scientiae 4) splendor deletus est, idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, quum 5) is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile vicisset. Haec igitur opera grata multis, et ad beneficiis obstringendos homines accommodata.

LXIX. Atque huic arti 6) finitima est dicendi 7) gravior facultas, et 8) gratior, et 9) ornatior. Quid enim eloquentia praestabilius vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratia? Huic quoque ergo a maioribus nostris est in 10) toga dignitatis principatus datus. 11) Diserti igitur hominis et 12) facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum caussas et 13) non gravate et 14) gratuito defendentis, beneficia et patrocinia 15) late patent.

iure litibusque; multi enim ius amittunt suum ignorantia iuris, aut procuratorum causidicorumque inscitia. 1) potentiam, auctoritatem et gloriam. 2) damnat Caesaris tyrannidem et bella civilia. 3) civitatis. 4) silent enim leges inter arma. 5) Servium Sulpicium significat Cicero; alii Caesarem inepte intelligunt. 6) simillima: quia prodest utraque quamplurimis. 7) gravior facultate iuris civilis; quia plus ingenii postulat. 8) quia civibus salutem dat. 9) quia latini sermonis elegantia, copia, splendore delectat. 10) Cicero togae significatione saepe pro pace et otio publico utitur. 11) id est eloquentis. 12) laborum tolerantissimi. 13) ne multis et ambitiosis precibus et pollicitationibus sit opus. 14) gratis. Lege enim Cincia vetitum erat, ne quis ob caussam orandam pecuniam donumve accipiat. 15) unde

LXX. Admonebat me res, ut hoc quoque loco 1) intermissionem eloquentiae ne dicam interitum deplorarem, ni vererer, 2) ne de me ipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus extinctis 3) oratoribus, quam 4) in paucis spes, quanto 5) in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Quum autem omnes non possint, ne multi quidem aut iuris periti esse, aut diserti; licet tamen opera prodesse multis, beneficia petentem 6) commendantem iudicibus et magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur, aut defendunt, rogantem; quod qui faciunt, plurimum gratia consequuntur, latissimeque eorum manat industria.

LXXI. Iam illud 7) non sunt admonendi, 8) est enim in promptu) ut animum advertant, quum iuvare alios velint, ne quos offendant. Saepe enim aut eos laedunt, quos non debent; aut eos quos non expedit: si imprudentes, negligentiae est; si scientes, temeritatis. Utendum etiam est 9) excusatione,

oritur, multis defensis, multorum amor. 1) propter bella civilia. 2) qui stante republica regnare videbat in caussis. 3) ex partibus Pompeii. 4) adolescentibus. 5) viris. 6) solebant rei a viris gravibus et auctoritate praeditis laudari iudicibus, et commendari, qui eorum et maiorum merita in rempubl. praedicabant. 7) artificiose, quod enim omittere se velle significat, id tamen facit. 8) patet per se, est apertum, satis notum. 9) egregium exemplum est apud

adversus eos, quos invitus offendas, quacumque possis, quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris: 1) ceterisque operis et officiis erit id, quod violatum est, compensandum.

CAPUT XX.

ARGUMENTUM. *Attingit iam Cicero caussam impellentem ad benefaciendum, quam geminam facit, honestatem, quum mores spectantur; privatam utilitatem, quum fortuna et conditio eorum, quibus bene fit. Ac primo, quanta honestatis vis sit, eo declarat, quod etiam, qui commodum privatum respiciunt, illam sequi sese, quamvis falso, profiteantur. Deinde propositionem illam: Melius apud bonos, quam apud fortunatos beneficia collocari, triplici divitum et pauperum* αντιθεσει *tum ab animi grati inope memoria, tum a caussa impulsiva, et moribus utriusque, tum ex multitudine et numero beneficiorum, quae ab utroque divite et paupere proficiscuntur, desumpta confirmat, statimque occurrit obiectioni, quae contra faciendum opinatur, distinctione phrasium referre, et habere gratiam, eamque per* χρειαν ανωνυμον *amplificat: mox ad disputationem redit, et sententiam suam Themistoclis apophthegmate probat; digressiunculam de corrupto hominum iudicio, et consuetudine, qui divitias praeferunt virtuti, immiscens. Tandem per correctionem infert, si dives etiam sit vir bonus, tunc etiam iuvandum esse, sed habita tamen ratione virtutis potius et probitatis, quam divitiarum. Sub finem praeceptum, nullam virtutem sine iustitia et aequitate consistere posse, repetit.*

LXXII. Sed quum, in hominibus iuvandis aut mores spectari, aut fortuna soleat; dictu quidem

ipsum Tullium lib. III. ad Familiares epist. 12. 1) vulgo, *certisque*: quod ex Msis mutat Fabritius.

est 1) proclive, itaque 2) vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non 3) fortunam sequi. 4) Honesta oratio est: sed quis est tandem, qui inopis et optimi viri caussae non anteponat in opera danda gratiam fortunati et potentis? A quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quae natura rerum sit. Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiamsi 5) referre gratiam non potest, 6) habere certe potest. Commode autem, quicumque dixit: pecuniam qui 7) habeat, non reddidisse: et qui reddiderit, non habere; gratiam autem et qui retulerit, habere, et qui habeat, retulisse.

LXXIII. At qui se locupletes, honoratos, 8) beatos putant, hi 9) ne obligari quidem beneficio volunt; quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, quum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint, atque etiam a se postulari, aut expectari aliquid suspicantur, patrocinio vero tuo se usos, et clientes appellari, mortis instar putant. At vero ille tenuis, quum, quidquid factum sit, 10) se spectatum, non fortunam putet, non modo illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus expectat, (eget enim mul-

1) Facile; ut facile de procliviore loco descenditur. 2) ubique. 3) divitias et potentias aliorum. 4) recte loquuntur. Sumptum ex Andria Terentii Act. 1. Sc. 3. 5) facto et reipsa. 6) animo, quum memor est beneficii. 7) iocus et festivitas est in verbis *habere et reddere*; quae non similiter in pecunia et gratia accipiuntur. 8) qui nulla re egent. 9) tantum abest, ut gratiam referre velint. 10) ha-

tis gratum se videri studet. Neque vero verbis auget suum 1) munus, si quo forte fungitur, sed etiam 2) extenuat. Videndumque illud est, quod si opulentum, fortunatumque defenderis, in uno illo, aut forte in liberis eius, maneat gratia; sin autem inopem, probum tamen, et modestum; omnes non improbi humiles, quae magna in populo multitudo est, praesidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos, quam apud fortunatos beneficium collocari puto.

LXXIV. Danda omnino opera est, ut omni genere satisfacere possimus. Sed 3) si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus: qui quum consuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret: *Ego vero*, inquit, 4) *malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam quae viro.* Sed 5) corrupti mores, depravatique sunt admiratione divitiarum. Quarum magnitudo quid ad unumquemque nostrum pertinet? Illum fortasse adiuvat, qui habet: 6) ne id quidem semper. Sed fac iuvare: 7) utentior sane sit, 8) honestior vero quo modo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiae, quo minus

bitam esse rationem sui et virtutis. 1) si ipse inops aliquid facit pro eo, qui de se bene meritus est. 2) dicens parum id esse, et se maiora illi debere. 3) si forte usu veniat, ut vel inopi, vel diviti, viro tamen bono sit inserviendum. 4) industriam et virtutem sine divitiis malo, quam divitias sine virtute et industria. 5) deplorat Cicero statum suorum temporum. 6) quoniam multi propter divitias interficiuntur, aliave patiuntur incommoda. 7) vulgo *potentior*, vel *opulentior*: sed *utentior* cum aliis mavult Graevius, id est, qui plus impendit in cultum vitae, qui pluribus utitur ad vitam tuendam, qui maiores sumptus in se tuendo facit. 8) dignitatem enim divitiarum

iuvetur, 1) modo ne adiuvent; fitque omne iudicium, non quam locuples, sed 2) qualis quisque sit. Extremum autem praeceptum in beneficiis operaque danda est, ne quid 3) contra aequitatem contendas, ne quid per iniuriam. Fundamentum enim perpetuae commendationis et famae, est iustitia, sine qua 4) nihil potest esse laudabile.

CAPUT XXI.

ARGUMENTUM. *Transit hic auctor ad officia eius beneficentiae, quae ad universos, quaeque ad rempublicam pertinent. Ubi ab initio quamdam publicorum officiorum subdivisionem praemittit, deinde praecepta aliquot hic observanda subiungit. Primum est, ne in praestandis officiis incommodetur reipublicae: quod exemplis contrariis C. Gracchi et M. Octavii illustrat: secundum ne malis artibus et largitione bonorum alienorum captetur aura popularis, quod magistratus admonet iustitiae commutativae, et facultates singulorum munit: hinc simul a fine constitutionis rerumpublicarum reiicit, et damnat aequationem bonorum inter cives, et ne sibi ipsi contrarius esse videatur, obiectione, qua communio haec esse iuris naturae supra dicebatur, respondet. Tertium praeceptum est de cavendis exactionibus et tributis: quartum vero de curanda annonae copia, et pacis bellique praesidiis mature comparandis: quinto loco magistratum ab omni avaritia, et corruptelis munerum, a peculatu praecipue, alienum esse vult. Propositionem tractat comparatione diversorum apud Romanos temporum, praeteritorum scilicet et praesentium, quibus et domi, et apud socios bonis exutos omnia miseriis et malis completa docet.*

LXXV. Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quae 5) ad singulos spectant; deinceps de iis, quae 6) ad universos, quaeque ad remp. pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum

magnitudo non parit. 1) modo ne propter divitias divitem iuvemus, si vir non est bonus, sed propter bonitatem. 2) probitate et moribus. 3) ne in iniusta caussa iuves amicum. 4) nam iustitia omnes virtutes complectitur. 5) Quae depromuntur e cuiusque re familiari. 6) quum

partim eiusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim 1) singulos ut attingant, quae sunt etiam graviora. Danda est opera omnino, si possit, utrisque; nec minus, ut etiam singulis consulatur: sed ita, ut ea res aut prosit, aut certe non obsit reipublicae. 2) C. Gracchi 3) frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur 4) aerarium. Modica M. Octavii, et reipublicae tolerabilis, et plebi necessaria: ergo et civibus et reipublicae salutaris.

LXXVI. Iamprimis autem videndum erit ei, qui rempublicam administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum 5) publice diminutio fiat: perniciose enim Philippus in tribunatu, quum legem 6) agrariam ferret, quam tamen 7) antiquari facile passus est, et in eo vehementer se moderatum praebuit: sed quum in agendo multa 8) populariter, tum illud male; *non esse in civitate duo millia hominum, qui* 9) *rem haberent.* Capitalis oratio, et ad 10) aequationem bonorum pertinens. Qua peste quae potest esse maior? hanc enim ob caussam maxime, 11) ut sua tenerentur, respublicae civitatesque constitutae sunt. Nam etsi duce natura 12) congregabantur homines, tamen, spe custodiae rerum suarum, urbium praesidia quaerebant.

magistratus, qui totius populi personam sustinent, aliquid ex aerario demunt. 1) ut singulos privatim iuvent; quo ex genere frumentaria largitio est. 2) tribuni plebis, qui legem frumentariam tulit. 3) ex frumento publico plebi dividundo. 4) sine quo respubl. stare non potest. 5) pro impensis publicis. 6) agris populo dividundis. 7) a populo reiici, ne ferretur. 8) plebi grata, optimatibus et locupletibus invisa. 9) qui de suo viverent, et ad victum necessaria haberent. 10) aequari enim possessiones sine magna multorum iniuria non possunt; inde seditio, inde caedes, inde summum reipublicae discrimen. 11) ut quae propria cuiusque essent, ea teneri possent 12) coeunt

LXXVII. Danda etiam opera est, ne (quod 1) apud maiores nostros saepe fiebat, propter aerarii tenuitatem, 2) assiduitatemque bellorum) tributum sit conferendum. Idque ne eveniat, multo ante erit 3) providendum. Sin quae necessitas huius muneris reipublicae obvenerit, (malo enim 4) quam 5) nostrae ominari; neque tamen de nostra, sed de omni republica disputo) danda erit opera, ut omnes intelligant, si salvi esse velint, 6) necessitati esse parendum. Atque etiam omnes, qui rempublicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, 7) quae sunt necessariae. Quarum qualis comparatio fieri soleat et debeat, non est necesse disputare. 8) Est enim in promptu: tantum locus attingendus fuit.

LXXVIII. Caput autem est in omni procuratione negotii, et muneris publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. Utinam, inquit 9) C. Pontius Samnis, ad illa tempora fortuna me reservavisset, et tunc essem natus, 10) si quando Romani dona accipere coepissent! non essem passus diutius

in societatem civilem, quia homo est animal sociale. 1) ante Paulli Aemilii Macedonicam victoriam. 2) quae sine magnis sumptibus et stipendiis geri nequeunt. 3) parsimonia et frugalitate, quae magnum vectigal est. 4) *alii*, vel *alteri*, additur in vulgatis, contra fidem scriptorum codicum, qui id ex praecedentibus, *alicui reip.* repetendum esse innuunt. 5) inviti enim ea dicimus, quae sunt mali ominis. 6) solvendum tributum necessario impositum. 7) quae ad victum, habitationem, et vestitum pertinent. 8) satis patet. 9) Samnitium adversus Romanos imperator, eorumque apud Caudium victor A. V. C. 322, sed sequenti anno ab illis sub iugum missus ad Luceriam. 10) Ita Graevius ex veterrimo codice restituit, quod antea in vulgatis erat: *quando Romani* etc. Optat tantum Samnis, ut

eos imperare. Nae illi 1) multa secula expectanda fuerunt. 2) Modo enim hoc malum in hanc rempublicam invasit. Itaque facile patior, tum potius Pontium fuisse, siquidem in illo 3) tantum fuit roboris. Nondum 4) centum et decem anni sunt, quum de pecuniis repetundis a 5) L. Pisone lata est lex, nulla antea quum fuisset. At vero postea 6) tot leges, et proximae quaeque duriores: tot rei, tot damnati, tantum 7) Italicum bellum 8) propter iudiciorum metum excitatum: tanta, 9) sublatis legibus et iudiciis, 10) expilatio direptioque sociorum; ut 11) imbecillitate aliorum, non nostra virtute, valeamus.

CAPUT XXII.

ARGUMENTUM. *Tractat eamdem propositionem etiam commendatione abstinentiae in clarissimis viris, quales P. Corn. Scipio Aemilianus, C. Paullus Macedonicus, et L. Mummius Achaicus. Postea locum de pernicie avaritiae oraculo Apollinis et exemplo reipublicae Spartanae confirmat, et ὑπόθεσιν ad θέσιν transfert. Inde abstinentiam avaritiae opponit, continentiam adiungens. Tandem contra leges agrarias, de quibus capite proxime praecedente etiam egerat, disputationem rursus instituit, et largitiones eiusmodi variis argumentis iniustas esse ostendit.*

LXXIX. Laudat Africanum Panaetius, quod

illis temporibus natus esset, si umquam illa tempora futura sint, quando Romani dona accipere coepissent. 1) vix duo saecula et paullo amplius effluxerant, siquidem saeculum centum annis finimus. Quare Muretus γενεάς, sive generationes triginta annorum, intelligere mavult. 2) A. V. C. 640. Iugurtha grassatus est, et propemodum totum senatum emit. Cicero autem scribebat A. 703. et tamen *modo* dixit. 3) ut posset romanorum imperium pecunia largienda evertere. 4) A. V. C. 604. lex illa fuit lata. 5) Tribuno plebis, qui primus *Frugi* dictus est. 6) Caecilia, Servilia, Atilia, Cornelia, Iulia, de quibus vide Manutium libro de legibus romanis. 7) sociale a scriptoribus dictum. Vide Florum. 8) eorum opera, qui ne quieta republica repetundarum accusarentur, metuebant. 9) tempore belli Italici, et dein Mariani. 10) quoniam, qui in provincias mittebantur, illas exspilabant. 11) si adhuc imperamus, non virtuti nostrae, sed aliorum imbecillitati, acceptum referre debemus.

fuerit abstinens. Quidni laudet? sed in illo alia maiora. Laus enim abstinentiae non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum 1) gaza, quae fuit 2) maxima, potitus est 3) Paullus: tantam in aerarium pecuniam invexit, ut unius imperatoris praeda 4) finem attulerit tributorum. At hic nihil domum suam praeter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus nihilo locupletior Carthagine eversa. Quid? qui eius collega in censura fuit, L. Mummius, numquid copiosior, quum 5) copiosissimam urbem funditus sustulisset? 6) Italiam ornare, quam domum suam maluit. Quamquam, Italia ornata, domus ipsa mihi videtur 7) ornatior.

LXXX. Nullum igitur vitium tetrius, (ut eo, unde digressa est, referat se oratio) quam avaritia, praesertim in principibus rempublicam gubernantibus. Habere enim 8) quaestui rempublicam, non modo 9) turpe est, sed 10) sceleratum etiam, et nefarium. Itaque quod Apollo Pythius 11) ora-

1) Persae gazam vocant regiam pecuniam. 2) fuit enim, Velleio Paterculo teste, *bis millies centies sestertium*, hoc est ut vulgo loquuntur, quinque milliones, et bis centena quinquaginta millia coronatorum. 3) Paullus Aemilius. 4) ut nullum tributum persolvi a civibus opus fuerit usque ad Hircii et Pansae consulatum, circa primum Antonii et Octavii bellum. 5) Corinthum. 6) signa namque aerea marmoreaque, et tabulas pictas, quibus Corinthum spoliavit, in triumpho tulit, totamque iis Italiam replevit. 7) gloria scil. rei bene gestae et fama abstinentiae. 8) ex reipubl muneribus quaestum facere. 9) sordidum. 10) facinus publice contra ius in rempubl admissum. 11) Exstat illud in Aristophanis scholiis, et

culum edidit, *Spartam nulla re alia, nisi avaritia perituram,* id videtur non solum Lacedaemoniis, sed et omnibus opulentis populis praedixisse. Nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui reipublicae praesunt, quam abstinentia et continentia.

LXXXI. Qui vero se 1) populares volunt, ob eamque caussam aut 2) agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant; ii labefactant fundamenta reipublicae: concordiam primum, quae esse non potest, quum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae: deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium (ut supra dixi) 3) civitatis, atque 4) urbis, ut sit libera, et non sollicita suae rei cuiusque custodia.

LXXXII. Atque in hac pernicie reipublicae ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. Nam cui res erepta est, 5) est inimicus: cui data, etiam dissimulat, se accipere voluisse; et maxime in pecuniis 6) creditis occultat suum gaudium, 7) ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit iniuriam, et meminit, et 8) prae se fert dolorem suum: nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus iniuste ademptum est, idcirco plus etiam valent. Non enim nu-

apud Suidam. 1) eos notat, qui multitudinem largitionibus captant et rempublicam evertunt 2) divisionem agrorum. 3) multitudinis civium. 4) quae civitati praesidium est. 5) meminit iniuriae, et in vultu dolorem ostendit suum. 6) condonatis. 7) obaerati enim, cultus splendorem in fraudem creditorum simulantes, hominum de se opinioni offendunt. 8) in vultu

mero haec iudicantur, sed 1) pondere. 2) Quam autem habet aequitatem, ut agrum multis annis, aut etiam saeculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat, qui autem habuit, amittat?

CAPUT XXIII.

ARGUMENTUM. *Quae proxime de vitandis legibus agrariis copiose disseruit, exemplis tam externis Graecorum, Lysandri Ephori, et Agidis Spartanorum regis, quam domestico duorum Gracchorum, quos hae contentiones perdiderunt, clariora facit et amplificat: et mox elegantem graecam historiam Arati Sicyonii, de prudentissima ratione et aequitatis et concordiae constituendae, veramque gloriam adipiscendi subiungit; quam narrationem epiphonemate concludit, addita* ἀντιθέσει, *et loco communi de officio magistratus. Denique ad disputationem superiorem de iniquitate legum agrariarum, et largitionum iniquarum in magistratibus revertitur, haec omnia cum moerore et indignationis suae significatione* παθητικῶς *exaggerans.*

LXXXIII. Ac propter hoc iniuriae genus Lacedaemonii 3) Lysandrum ephorum expulerunt: 4) Agin regem (quod numquam antea apud eos acciderat) necaverunt. Exque eo tempore tantae discordiae sequutae sunt, ut et 5) tyranni existerent, et 6) optimates exterminarentur, et 7) praeclarissime constituta respublica dilaberetur. Nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam 8) reliquam Graeciam evertit contagionibus malorum; quae a Lacedaemoniis profectae manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Tib.

1) benevolentiae. Plus potest unus, cui aliquid inique ademptum est ad gloriam infuscandam, et ulciscendum iniuriae auctorem, quam plurimi, qui aliud iniuste acceperunt. 2) quia dominia rerum a naturali possessione originem trahunt. 3) Non est Lysander dux praeclarus, ut plerique interpretes existimant, sed alius, de quo vide Plutarchum in Agide 4) consule Plutarchum ibidem. 5) Mathanidus et Nabis, de quibus Polybius et Livius. 6) Ephori occiderentur, et tollerentur, a Cleomene. 7) Lycurgi legibus. 8) quum scilicet miscuissent

Gracchi, summi viri, filios, 1) Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdiderunt.

LXXXIV. At vero 2) Aratus Sicyonius iure laudatur, qui quum eius civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandestino introitu urbe est potitus. Quumque tyrannum Nicoclem 3) improviso oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant eius civitatis locupletissimi, restituit, remque publicam adventu suo liberavit. Sed quum magnam animadverterit in bonis et possessionibus difficultatem; quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitrabatur, et quinquaginta annorum possessiones 4) moveri, non nimis aequum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur sine iniuria; iudicavit, neque illis adimi, neque his non satis fieri, quorum illa fuerant, oportere.

LXXXV. Quum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integram ad reditum suum iussit esse: isque celeriter ad 5) Ptolemaeum, 6) suum hospitem, venit, qui tum regnabat 7) alter post Alexandriam conditam, cui quum exposuisset, patriam se liberare velle, caussamque docuisset; a rege opulento vir summus facile impetravit, ut 8) grandi pecunia adiuvaretur, quam quum Sicyonem

sese Achaei rebus Laconicis 1) maioris, cuius ex filia Cornelia Tib. Gracchus duos filios suscepit 2) cuius vitam Plutarchus literis mandavit. 3) sine civili sanguine. 4) vulgo, *movere*, cui scripturam Codicis sui praefert Graevius. 5) Philadelphum. 6) quem signis et tabulis e Graecia missis sibi devinxerat. 7) filius quippe eius Ptolemaei, qui cum Alexandro militavit. 8) centum quinquaginta talentis.

attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus caussas 1) cognovit et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amiserant; 2) perfecitque aestimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, et possessionibus cederent: aliis ut commodius putarent, numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes, concordia constituta, sine querela discederent.

LXXXVI. O virum magnum, dignumque, qui in nostra republica natus esset! sic par est agere cum civibus, non (ut 3) bis iam vidimus) 4) hastam in foro ponere: et bona civium voci subiicere praeconis. At ille Graecus (id quod fuit sapientis et praestantis viri) omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non 5) divellere, atque omnes aequitate eadem continere. Habitant gratis in alieno. Quid ita? ut, quum ego emerim, aedificaverim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? quid est aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? 6) Tabulae vero novae quid habeant argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum, et eum tu habeas, 7) ego non habeam pecuniam?

1) iudicavit et perscrutatus est 2) in Manutianis et aliis quibusdam legibus: *praefecitque, a. p et ut persuaderent:* Verum Aratus quindecim principes concordiae inter cives conciliandae non praefecit, sed sibi in consilium adhibuit. 3) primum Sulla, deinde Caesare dominantibus 4) vendere bona civium sub hasta voce praeconis. 5) omnium commodis studere, non exsulibus tantum consulere, sed ceteris etiam civibus, qui in urbe sunt. 6) quum pristina debita supremi magistratus decreto abolentur. 7) quia licet tibi non solvere per tabulas novas.

CAPUT XXIV.

ARGUMENTUM. *Concludit tandem hanc disputationem praecepto omnium maxime necessario de tollenda novarum tabularum et legum agrariarum caussa, ne scilicet sit aes alienum, quod noceat reipublicae. Cui subiungit argumentum aliud contra easdem, sumptum a fide in solvendis debitis, et in omnibus contractibus: probatque porro exemplo consulatus sui in opprimenda coniuratione Catilinaria, leges agrarias et tabulas novas perniciosas esse reipublicae, et se iure eas sustulisse; cui honesto suo facto opponit contrarium Iulii Caesaris, eiusque turpitudinem a non necessario amplificat: atque sic postea repetitione praeceptorum hanc de officio et largitionibus magistratuum absolvit doctrinam, clausulam epiphonematicam ab exemplo maiorum apud Romanos, et argumentum a consequente, h. e. gratia apud populum et gloria eidem subnectens. Sub finem digreditur ad alia, quae in utilitatum praeceptis considerentur, et Panaetius quidem praetermisit, Antipater autem stoicus addenda censuit, nempe curationem rei familiaris, et valetudinis, quaeque hic utrimque facienda aut fugienda sint, breviter cum reiectione ad Socratis aeconomiam indicat.*

LXXXVII. Quamobrem 1) ne sit aes alienum, quod reipublicae noceat, providendum est. Quod multis rationibus 2) caveri potest: 3) non, si fuerit ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam 4) fides, quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Numquam vehementius actum est, quam me consule, ne solveretur. 5) Armis, et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine; quibus sic restiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur.

1) Ne pars civitatis a potentioribus civibus nimio foenore prematur. 2) multis legibus immodico foenori mederi studuerunt Romani. Vide Tacitum lib. VI. Annal. cap. 16. 3) non autem, si cives habeant aes alienum, novas tabulas proponere, quibus pecuniae creditae condonentur, ita ut locupletes, qui pecunias crediderunt perdant suum; debitores alienum, quod a locupletibus ipsis est creditum lucrentur, et non reddant. 4) quam iustitiae fundamentum dixit lib. 1. 5) a Cati-

Numquam nec maius aes alienum fuit, nec melius, nec facilius dissolutum est. 1) Fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consequuta est. At vero hic nunc 2) victor, tum quidem victus, quae cogitarat, ea 3) perfecit, quum eius iam nihil 4) interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret peccare, etiamsi caussa non esset.

LXXXVIII. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur: imprimisque operam dabunt, ut iuris et iudiciorum aequitate suum quisque teneat: neque tenuiores propter 5) humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda, vel recuperanda 6) obsit invidia. Praeterea quibuscumque rebus vel belli, vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Haec magnorum hominum sunt: haec apud maiores nostros factitata: haec 7) genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reipublicae magnam ipsi adipiscentur 8) et gratiam et gloriam.

lina et sociis. 1) speraverant debitores, si resp. mutaretur, se nihil soluturos. Eam spem sustulit virtus et vigilantia Ciceronis 2) Notat Caesarem, qui Pompeianos, in quibus Cicero erat, iam vicerat, ac rerum potitus erat: tunc autem, quum a Cicerone consule coniuratio Catilinaria (cuius Caesar particeps fuit) est oppressa, victus, quae eo tempore cogitarat, ea et consul et victor perfecit. 3) ut leges et iudicia nihil valerent, non sui caussa, sed suorum, qui gravi aere alieno laborabant. 4) quum aere iam non premeretur alieno, rerum omnium armis potitus. 5) ita ex Msis restituit Langius, quamquam vulgatam lectionem, quae *imbecillitatem* praefert, non improbet. 6) semper enim plebs et inferiores invident potentibus et divitibus 7) quae ad universos et ad rempubl. pertinent. 8) ut amentur, et in admiratione

LXXXIX. In his autem utilitatum praeceptis 1) Antipater Tyrius, stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo 2) praeterita censet esse a Panaetio, valetudinis curationem, et pecuniae, quas res a summo philosopho praeteritas arbitror, quod essent faciles: 3) sunt certe utiles. Sed valetudo 4) sustentatur notitia 5) sui corporis, et observatione, quae res aut prodesse soleant, aut obesse: et continentia in 6) victu omni atque cultu, corporis tuendi caussa, et 7) praetermittendis voluptatibus: postremo 8) arte eorum, quorum ad scientiam haec pertinent.

XC. Res autem familiaris quaeri debet iis rebus, a quibus 9) abest turpitudo: conservari autem diligentia et parsimonia, iisdem etiam rebus augeri. Has res 10) commodissime Xenophon 11) Socraticus persequutus est in eo libro, qui Oeconomicus inscribitur: quem nos, ista fere aetate quum essemus, qua es tu nunc, e Graeco in 12) Latinum convertimus.

sint. 1) Catonis Uticensis familiaris. 2) In aliis legitur: *duo praecepta censet esse in Panaetio praetermissa.* Sed nostra lectio cum sequentibus aptius cohaeret 3) caussa, cur Cicero praecepta subiungat a Panaetio praetermissa. 4) ne in morbos cadat. 5) quia non iisdem rebus omnes, sed alius alia indiget ad valetudinem. 6) cultus a victu differt: multa enim praeter cibum potionemque sunt, quae ad valetudinem pertinent. 7) iis, quae obsunt. 8) medicina et medicorum praeceptis 9) honesto lucro quaerenda est res domestica et augenda. 10) sic ut nihil desideres: et in discendo voluptatem capias. 11) discipulus Socratis. 12) haec Ciceronis interpretatio non exstat; nec exstabat tempore Quintiliani.

CAPUT XXV.

Argumentum. *Absoluta universa de utilitate et emolumentorum percipiendorum ratione doctrina, addit comparationem utilium; ubi ante omnia, quarum rerum utilium comparatio institui debeat, docet, nempe earum, quae de corpore aut externis rebus proficiscuntur: animi enim bona multo sunt angustiora, quam ut ea cum his comparare fas sit. Post res partim dissimiles dupliciter, corporis nempe commoda cum externis, et vicissim haec cum corporis commodis confert: partim unius certi generis commoda rursus gemino modo corporis scilicet inter sese, et externa inter se comparat, quibus peractis sententiam Catonis, pecuariam pastionem omnibus in re familiari commodis anteponentis recenset, et ad concludendum secundum librum se demittens, ad utilitatum rationes quaerendae, collocandae et utendae pecuniae cognitionem quoque pertinere quidem innuit, sed totam tamen disputationem ad foeneratores reiicit.*

XCI. Sed utilitatum 1) comparatio (quoniam hic locus erat quartus a Panaetio praetermissus) saepe est necessaria. Nam et corporis commoda cum 2) externis, et externa cum corporis, et ipsa inter se corporis, et externa cum externis, comparari solent. Cum externis corporis, hoc modo comparantur: valere ut malis, quam dives esse: cum corporis, externa, hoc modo; dives esse potius, quam maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic; ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis.

XCII. Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: a quo quum quaereretur, quid maxime in re familiari expediret? respondit, 3) bene

1) Nam de honestorum comparatione disseruit libro primo. 2) bonis fortunae, quae sunt extra corpus et animum. 3) rem pecuariam quam

pascere: quid secundum? 1) satis bene pascere: quid tertium? 2) male pascere. Quid quartum? 3) arare: et quum ille, qui quaesiverat, dixisset: quid foenerari? tum Cato, quid 4) hominem, inquit, occidere? Ex quo, et multis aliis intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere: recteque hoc adiunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. Sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, 5) vellem etiam de utenda, commodius a quibusdam 6) optimis viris, 7) ad medium Ianum sedentibus, quam ab ullis Philosophis ulla in schola, disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda: pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

amplissimam habere, magnosque pecoris greges, et lecta iumentorum armenta. 1) mediocriter, vel minus quam omnino bene. 2) mire variant Codices; alii *bene vestire*, alii *bene vitire* legunt. Sed *male pascere*, praeferendum, quod Columella etiam Catoni tribuit reprehenditque. Vult autem Cato, tantum esse utilitatis in pecore pascendo, ut, quamvis maligne pascatur, sive male curatum pecus habeat paterfamilias, superet tamen fructus omnes rationis etc. 3) agriculturam ultimo loco posuit, quia lentior per eam ad χρηματισμον progressus. 4) significat Cato, super omnes alias commoditates ad quaestum faciendum esse efficacissimi compendii foenerationem, sed quae homines, ex quibus lucrum faceret, interficeret. Quamquam ipse Cato improbissimum et imprimis famosum foenus per libertos suos exercuit, quod nauticum vocabatur. 5) optat Cicero et vota facit, quo foenatores, sicut de quaerenda et collocanda pecunia, sic etiam de utenda agant ac disputent. 6) ita foeneratores dicuntur, non per ironiam, sed quod illorum maxime intersit, sentire cum bonis, hoc est, cum iis, qui pacem, otium, rempubl tranquillam et salvam velint: hinc etiam saepe Ciceroni dicuntur *boni viri*. 7) vicus hoc nomine Romae fuit, ubi pecunia foenore dabatur, prima vici pars summus Ianus: media, medius: ultima, imus vocabatur. Maxime vero ad medium Ianum, id est, medio vico, sedebant foeneratores.

M. T. CICERONIS
DE OFFICIIS
AD MARCUM FILIUM.

LIBER TERTIUS

CAPUT I.

ARGUMENTUM. *Et in tertio hoc libro Tullius ipsi tractationi longius praemittit exordium, duobus partibus constans. Prior habet excusationem, in qua caussas exponit quare ab administratione reipublicae remotus ad philosophiae studium redierit. Orditur autem eam a* χρεια *seu dicto insigni Scipionis Africani, cuius* εργασια *commendatione, periphrasi, amplificatione, et decora ad personam Ciceronis applicatione absolvitur, ubi posterius membrum comparationem otii utriusque Scipionis et Ciceronis continet. Primo nempe modeste Scipionis, summa omnia ei tribuens: deinde vero otii sui atque solitudinis qualitatem prorsus diversam esse a Scipionis otio ostendit: quod ille vel iudicio, vel voluntate in solitudinem se receperit, ipse nolens volens solus esse cogatur: ille ad reipublicae utilitatem conferre otium potuerit, Cicero non item: quibus partibus Scipio superior; contraque inferior, quod is nihil scripserit, Cicero vero etiam posteris otio suo ac scriptis profuerit.*

I. Pub. Scipionem, Marce fili, eum, qui primus Africanus appellatus 1) sit, dicere solitum, scripsit 2) Cato, qui fuit fere eius 3) aequalis,

1) *Appellatus est*, legunt alii: sed Mssi multi et Nonius habent *sit.* 2) qui censura severissime gesta, Censorius appellatus, et Scipioni parum amicus esse creditus est. Scripsit autem Cato in principio suarum originum, clarorum virorum non minus otii quam negotii rationem exstare oportere. 3) secundum enim Africani consu-

1) *numquam se minus otiosum esse, quam quum otiosus;* 2) *nec minus solum, quam quum solus esset.* Magnifica vero vox, et magno viro ac sapiente digna: quae declarat, illum et in otio de negotiis cogitare, et in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret umquam, et interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duae res, quae 3) languorem afferunt ceteris, illum acuebant, otium et solitudo. Vellem nobis hoc idem 4) vere dicere liceret: sed, si minus imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus. Nam et a republica forensibusque negotiis 5) armis impiis, vique prohibiti, otium prosequimur, et ob eam caussam, urbe relicta, 6) rura peragrantes, saepe soli sumus.

II. Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec haec solitudo cum illa comparanda est. Ille enim requiescens a reipublicae 7) pulcherrimis muneribus otium sibi 8) sumebat aliquando, et a coetu hominum, frequentiaque interdum, tamquam in portum, se in solitudinem recipiebat. Nostrum autem otium 9) negotii inopia, non requiescendi studio constitu-

latum primus Catonis excepit. 1) quia res praeclaras in otio cogitabat. 2) quia tacite secum loquebatur de iis virtutibus, quibus actiones nostrae ad verum decus laudemque diriguntur. 3) torporem et inertiam. 4) quodam enim modo licet, sed non aeque, ut illi: quod et ille ingenio praestiterit, et meliora tempora fuerint. 5) bellis civilibus. 6) inquirentes rura et sylvas, solitudinemque, potissimum in suo Arpinati et Formiano. 7) honestissima reipubl administratione. 8) arbitrio suo, nulla cogente necessitate. 9) quoniam exs'incto senatu et republ. pene eversa, nullum Ciceroni negotium in ea relictum erat.

tum est. Exstincto enim senatu, deletisque iudiciis, quid est, quod dignum 1) nobis aut in curia, aut in foro agere possimus?

III. Ita in maxima celebritate, atque in 2) oculis civium quondam viximus, nunc fugientes conspectum 3) sceleratorum, quibus omnia redundant, 4) abdimus nos quantum licet, et saepe soli sumus. Sed quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere: sed etiam exscerpere ex his ipsis, si quid inesset boni: propterea et otio fruor, 5) non illo quidem, quo debeat is, qui quondam 6) peperisset otium civitati, nec eam solitudinem languere patior, quam mihi affert necessitas, non voluntas.

IV. Quamquam Africanus maiorem laudem 7) vel meo iudicio assequebatur: 8) nulla enim eius ingenii monumenta mandata literis, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat. Ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione, 9) investigationeque rerum, quas cogitando consequebatur, nec otiosum, nec solum umquam fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut 10) cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura 11) brevi tempore, 12) eversa, quam multis annis, stante republica, scripsimus.

1) auctoritate nostra et dignitate. 2) in conspectu. 3) Octavii, Lepidi, Antonii. 4) vid. Epist. 14. lib. XII. ad Atticum. 5) illustri, et cum dignitate. 6) in consulatu, et coniuratione exstincta. 7) non solum aliorum sed et meo iudicio. 8) Donatus ait, Terentium a Laelio, et Scipione esse adiutum. 9) inquisitione et contemplatione, ductum est hoc verbum a vestigiis signisque, quibus ad rei notitiam pervenimus 10) contemplatione humanarum divinarumque rerum. 11) a dictatura Caesaris ad triumviratum. 12) a Caesare, et novissime Augusto et Antonio.

CAPUT II.

ARGUMENTUM. *Sequitur pars exordii posterior, in qua primo caussas explicat, cur praecipue de Officiis materiam ex philosophia universa elegerit, quae sunt sumptae ab utili et honesto: simulque filium, ut studiose discat philosophiam, argumentis hortatur variis: quorum tria a circumstantia personae paternae et indole filii, reliqua a loco, a persona praeceptoris, a consequente, a iucundo, ab occasione item et facultate discendi ducta. Dein, prinsquam ad institutam de comparatione honestorum et utilium disputationem accedit Cicero, repetita trimembri trium librorum de officiis supra lib. I. tradita propositione, duas quaestiones discutit: unam, sitne a Panaetio consulto relicta tractatio tertiae huius partis: alteram, debueritne omnino Panaetius, etiamsi voluisset et potuisset, aliquid conscribere de comparatione honestorum et utilium. Quod primum attinet, exponit hoc loco obiectiones adversariorum Panaetii, easque refutat, et Panaetium rationibus a lege divisionis, ab ipsius promisso et testimonio P. Rutilii, quod Posidonius exponit, petitis defendit: posteriori elegantem similitudinem inferens, qua neminem melius Panaetio de hac parte scribere potuisse comprobat.*

V. Sed quum tota philosophia, mi Cicero, 1) frugifera et 2) fructuosa, nec ulla pars eius 3) inculta, ac deserta sit: tum nullus feracior in ea locus est, nec uberior, quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi praecepta 4) ducuntur. Quare, quamquam a Cratippo nostro, principe huius memoriae 5) philosophorum, hoc te assidue audire, atque accipere confido: tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire.

VI. Quod quum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant: tum haud scio, an

1) A frugibus, quae sunt quidquid ex fructu terrae in alimoniam vertimus. 2) a fructibus, qui etiam arborum sunt. 3) perstat in translatione agrorum frugiferorum, quorum nulla pars propter utilitatem inculta est. 4) sumuntur, accipiuntur. 5) Peripateticorum.

nemini potius, quam tibi. Sustines enim non parvam exspectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, nonnullam fortasse 1) nominis. 2) Suscepisti onus praeterea grave et Athenarum et Cratippi: ad quos quum tamquam ad 3) mercaturam bonarum artium sis profectus, 4) inanem redire turpissimum est, dedecorantem et 5) urbis auctoritatem et magistri. Quare, quantum conniti animo potes, quantum labore contendere, (si discendi labor est potius, quam voluptas) tantum fac ut efficias; neve committas, ut, quum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed haec hactenus: 6) multa enim saepe ad te cohortandi gratia scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositae divisionis revertamur.

VII. Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis 7) accuratissime disputavit, quemque nos 8) correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus, tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines, et consultare 9) de officio solerent; uno, quum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe; altero, utilene, an inutile: tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni

1) famae et gloriae. 2) *onus* vocat illam exspectationem, quam de se concitavit propter profectionem Atheniensem et magistrum praestantissimum. 3) ad emendas merces. 4) alludit ad Homericum versum in Iliad. *Turpe foret mansisse diu, vacuumque reverti.* 5) quae semper bonas artes aluit. 6) nihil tamen exstat praeter Partitiones oratorias, et hos libros de Officiis; qui tamen ad formandos potius mores, quam ad cohortandum, scripti sunt. 7) subtilissime, diligentissime, cum veritate congruenter 8) correxit enim Cicero divisionem Panaetii, et officium definivit, quod Panaetius praetermiserat. 9) quum

oporteret: ea duobus generibus primis tribus libris explicavit: de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum, nec id exsolvit, quod promiserat.

VIII. Quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo eius 1) Posidonio est, triginta annis vixisse Panaetium, postquam illos libros edidisset. Quem locum miror a Posidonio breviter esse 2) tactum in quibusdam commentariis; praesertim quum scribat, nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium.

IX. Minime vero assentior iis, qui negant eum 3) locum a Panaetio praetermissum, sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse: quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare. De quo alterum potest habere dubitationem, adhibendum ne fuerit hoc genus, quod in divisione Panaetii tertium est, an plane omittendum: alterum dubitari non potest, quin a Panaetio susceptum sit, sed relictum. Nam, qui e divisione tripartita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Praeterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum

X. Accedit 4) eodem testis locuples Posidonius; qui etiam scribit in quadam epistola, 5) Publium Rutilium Rufum dicere solere, qui Panaetium audiverat, ut nemo pictor esset inventus, qui

quaeritur, quid recte aut secus fiat. 1) quem Cicero ipse lib. I. de Fin. suum familiarem vocat. 2) vulgo *tractatum* Sed *breviter tactum* habent Mssi Codices, estque idem, quod paucis verbis attactum sive narratum, non explicatum. 3) de repugnantia utilis et honesti 4) ad illam sententiam probandam 5) Is est, quem lib. II,

Coae Veneris eam partem, quam 1) Apelles inchoatam reliquisset, absolveret, (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat) sic ea, quae Panaetius praetermisisset et non perfecisset, propter eorum quae perfecisset, praestantiam, neminem esse persequutum.

CAPUT III.

ARGUMENTUM *Transit ad alteram quaestionem auctor, an debuerit nimirum Panaetius suscipere tractationem comparationis utilium et honestorum: et primo argumenta affert, quibus probatur, non debuisse tractare eum hanc materiam: scilicet, quod fuerit stoicus, honestum summum bonum iudicans, quo cum nihil comparandum etc. postea vero eiusdem defensionem suscipit: quae constat partim distinctione rerum et personarum, partim inficiatione etiam; ubi probat, non tam comparatam esse utilitatem cum honesto, quam controversias obscuriores esse explicatas, ubi dubitatur, quale sit id, de quo inter duos disceptatur. Ponit autem longam et distinctionem et descriptionem utriusque officii tam perfecti, sive recti, quam communis sive medii: et perfectum, si vero virtus est, in uno et solo sapiente perfecto, simulacra autem virtutum tantum in mediocribus esse ostendit; simulque tacitae obiectioni contra stoicos de perfecto officio respondet, quasi temere a consensu generis humani recedentes, nescio quae beata sibi fingant somnia, et omnes mortales reliquos improbitatis et stultitiae condemnent, quum caussa sit, cur multi probentur vulgo non perfectio virtutis et sapientiae, sed infirmitas iudicii multitudinis et imperitiae: quod pictorum et poetarum exemplis declarat, ut sua nempe stoicis constet auctoritas.*

XI. Quamobrem de iudicio Panaetii 2) dubitari non potest. Rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adiunxerit, an secus, de eo fortasse dubitari potest. Nam sive 3) hone-

cap 13. Mutium sectatum esse scripsit Cicero. 1) Duas Veneres Apelles pinxisse dicitur, unam e mari egredientem, de qua Ovidius: inchoavit aliam, quae superasset priorem, nisi mors invidisset. 2) Alii legunt: *disputari*. Sed hoc verbum veteribus non accipitur in ea notione, quae nunc est in ore omnium. 3) ipsa virtus et habitus virtutis.

stum solum bonum est, ut stoicis placet, sive 1) quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum Peripateticis 2) vestris videtur, ut 3) omnia, ex altera parte 4) collocata, vix minimi momenti instar habeant: dubitandum non est, quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus 5) Socratem exsecrari solitum eos, qui primum haec natura cohaerentia, opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut, quidquid honestum esset, id utile esse censerent: nec utile quidquam, quod non honestum.

XII. Quod si is esset Panaetius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset, ut 6) ii, qui res expetendas vel voluptate, vel 7) indolentia metiuntur: liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare. Sed, quum sit is, 8) qui id solum bonum iudicet, quod honestum sit; quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione peiorem: non videtur eiusmodi debuisse deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur.

XIII. Etenim, quod summum bonum a Stoicis dicitur, CONVENIENTER NATURAE VIVERE, id habet

1) de summo bono controversia fere nulla est inter Stoicos et Peripateticos. 2) alii: *nostris*. Sed meliores habent *vestris*: quoniam inter Peripateticos Athenis versabatur Cicero filius. 3) bona corporis et fortunae. 4) si ponerentur in lance et expenderentur in trutina: alludit ad Critolai lancem, de qua vide V Tusc. 17. et V. de Fin 30. 5) recte Socrates eum exsecratus est, qui primus utilitatem ab honestate seiunxisset; id enim querebatur caput esse exitiorum omnium 6) Epicurei. 7) Graecorum vocem αναλγησια Cicero ficto a se verbo *indolentia* expressit. 8) est hoc proprium, et verum Stoicorum dogma, qui nullum bonum esse docebant, nisi quod bonos faciat; reliqua honores, ignominiam, opes, paupertatem, voluptatem,

hanc (ut opinor) sententiam, naturam cum virtute congruere semper; 1) cetera autem, quae secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod quum ita sit, putant quidam, hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam praecipiendum fuisse. Atque illud quidem honestum quod proprie vereque dicitur, id in 2) sapientibus est solis, neque a virtute divelli umquam potest: in iis autem, in quibus sapientia perfecta 3) non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo: 4) similitudines honesti esse possunt.

XIV. Haec igitur omnia officia, de quibus his libris disputamus, 5) MEDIA Stoici appellant: ea 6) communia sunt, et late patent: quae et ingenii bonitate multi assequuntur, et progressione discendi. Illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est: et, ut iidem dicunt, 7) omnes numeros habet; nec, praeter sapientem, cadere in quemquam potest.

XV. Quum autem aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum: propterea quod vulgus, quid absit a perfecto non fere intelligit; quatenus autem intelligit nihil putat praetermissum. Quod item in poematis et picturis usu evenit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea, quae laudanda non sint, ob eam, credo, caussam, quod insit in

nec bona esse, nec mala. 1) bona fortunae et corporis, quorum honesto usu natura indiget, ita eligenda sunt, ut virtuti non repugnent 2) sapientibus scilicet Stoicis, qui nusquam gentium terrarumque sunt, neque fuerunt, nec erunt: quamvis hoc ultimum negent Stoici. 3) sed aliqua ad virtutem sapientiamque progressio 4) sunt media officia, de quibus certa ratio reddi potest. 5) τα καθηκοντα, qualia Epictetus in Enchiridio praecepit. 6) omnibus nominibus, tam perfectis, quam imperfectis 7) omnem perfectionem.

*

his aliquid probi, quod 1) capiat ignaros; qui quidem, quid in unaquaque re vitii sit, nequeant iudicare. Itaque quum sunt docti a 2) peritis, desistunt facile a sententia.

CAPUT IV.

Argumentum. *Quo magis demonstret, non posse perfecta officia ab homine praestari, adducit quum virtutum excellentium exempla in Deciis, in Fabricio et Aristide, quorum nullus assequutus est* κατορθωμα, *sed omnes in secundis honestis et mediis substiterunt: tum sapientiae ipsius perfectionem, cuius opinione celebres M. Cato, Laelius, VII Graeciae sapientes: concluditque utilitatem nec a sapiente perfecto, qualem Stoici fingunt iuxta perfecta officia, neque a mediocri sapiente aut bono cum honestate recte et per se posse cömparari, ita ut cum honestate revera pugnet utilitas: posse tamen ab aliis, qui privatis utilitatibus et voluptatibus postponunt honestatem. Quibus subiungit responsionem ad secundam quaestionem, cuius haec fere summa est. Ut sese res habet, etiamsi Panaetius ob eas rationes, quae supra sunt expositae, non debuisset scribere de hac tertia parte: tamen quid soleret fieri, non quid oportere fieri, et quid fieret, non quid deberet, ostendendum, si scribere voluisset, Panaetio fuisset: nec de perfectis illum officiis, sed mediis, quo ab unoquoque praestari possunt, hanc comparationem instituturum fuisse. Per occupationem tandem, quo intellectu accipiendum sit quando honestas dicitur cum utilitate aliquando pugnare, exponit. Nunc metas et fines quosdam constituit, ad quos universa utilium cum honestis comparatio referri debeat: atque de hac ex mente Stoicorum, quos hic potissimum sequitur Cicero, ante omnia formulam quamdam iudicii, ne ab officio recedatur, proponit, quave ratione eadem utendum demonstrat: nempe consulendam hic naturam, quae cuique quidem permittit suum quaerere commodum, sed absque alterius incommodo: adeo nihil pro utili habendum, nisi idem fuerit honestum.*

XVI. Haec igitur officia, de quibus his libris

1) delectet. 2) peritus plus est quam doctus.

disserimus, quasi 1) secunda quaedam honesta esse dicunt, non sapientum modo propria, sed cum omni hominum genere communia: itaque his omnes, in quibus virtutis est 2) indoles, 3) commoventur. Nec vero, quum duo Decii, aut duo Scipiones fortes viri commemorantur, aut quum 4) Fabricius, Aristidesve iusti nominantur; aut ab illis 5) fortitudinis, aut ab his iustitiae, tamquam a sapientibus petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens est, ut sapientem volumus intelligi: nec ii, qui sapientes habiti sunt, et nominati, M. Cato et C. Laelius, sapientes fuerunt; nec illi quidem 6) septem; sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quamdam gerebant, 7) speciemque sapientum.

XVII. Quocirca nec id, quod vere honestum est, fas est cum utilitatis repugnantia comparari: nec id quidem, quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis umquam est comparandum:

1) Quia non idem est officium et honestum, sed ex honesto nascitur officium. Metaphora a *secundario* pane et vino. 2) signum virtutis, non perfecta virtus et sapientia. 3) afficiuntur, ad bene agendum adducuntur. 4) Talis fuit Fabritius Romae, qualis Aristides Athenis 5) quia pro republ. mortem libenter oppetiverunt. 6) septem Graeciae sapientes. 7) hinc dicti proficientes, studiosi, secta-

tamque id honestum, quod in 1) nostram intelligentiam cadit, tuendum, conservandumque est nobis, quam id, quod proprie dicitur, vereque est honestum sapientibus. Aliter enim 2) teneri non potest, si qua ad virtutem est facta progressio. Sed haec quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni.

XVIII. Qui autem omnia metiuntur emolumentis, et commodis, neque ea volunt praeponderari honestate, hi solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare: 3) boni viri non solent. Itaque existimo, Panaetium, quum dixerit, homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit, 4) solere modo, non etiam oportere. Etenim non modo pluris putare, quod utile videatur, quam quod honestum; sed haec etiam inter se comparare, et in his addubitare turpissimum est. Quid est ergo, quod nonnumquam dubitationem afferre soleat, considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, 5) quale sit id, de quo consideretur 6).

XIX. Saepe enim tempore fit, ut, quod plerumque turpe haberi soleat, inveniatur non esse turpe.

lores sapientiae. 1) quoniam non sumus perfecte sapientes, et intelligimus media quaedam honesta non perfecta. 2) actum est cum iis, qui sapientiae sunt studiosi, si quum iam profecerunt, proposita utilitatis et emolumenti spe a recte agendo, et officio colendo avocari se patiuntur. 3) qui versantur in mediis officiis. 4) quoniam non debet quis dubitare de hoc, nisi ab officio sit omnino alienus. 5) honestum, an turpe: utile an perniciosum. 6) ratio temporis, et status rerum, seu, ut vulgo loquuntur, circumstantiae rerum et hominum faciunt, ut res, quae alias turpis esset, non sit turpis.

Exempli caussa ponatur aliquid, 1) quod pateat latius. Quod potest esse maius scelus, quam non modo hominem, sed etiam 2) familiarem hominem occidere? 3) num igitur se adstrinxit scelere, si quis tyrannum occidit, quamvis familiarem? 4) Populo quidem romano non videtur, qui ex omnibus praeclaris factis illud 5 pulcherrimum existimat. 6) Vicit igitur utilitas honestatem: immo vero honestas utilitatem secuta est. Itaque ut sine ullo errore diiudicare possimus, si quando cum illo, quod honestum intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus utile; 7) formula quaedam constituenda est; quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio 8) numquam recedemus.

XX. Erit autem haec formula Stoicorum rationi disciplinaeque maxime consentanea. Quam quidem his libris propterea sequimur, quod, quamquam a veteribus Academicis et Peripateticis vestris, qui 9) quondam iidem erant Academici quae honesta sunt, anteponuntur iis, quae videntur utilia: tamen

1) Quod ad plura se extendat: nam uno hoc exemplo alia possumus intelligere. 2) amicum: quoniam Brutus non modo amicus, sed etiam filius Caesaris habebatur. 3) quasi diceret, non est reus sceleris tyrannicida, imo dignus laude. 4) qui laudavit necem Caesaris, et percussoribus praemia decrevit. 5) Tacitus lib. 1. Annal. 8) dicit, occisum Caesarem dictatorem aliis pessimum, aliis pulcherrimum facinus visum esse. 6) de praeterito loquitur: quia iam Caesaris necem latenter significat. 7) regula, modus et norma, quae sit consentanea disciplinae Stoicorum dicentium, nihil esse utile, quod non sit honestum. 8) omnia recte faciemus, omnem iustam reprehensionem cavebimus. 9) iidem fuerunt, vivente Platone, cuius discipuli, Aristoteles, Peripateticorum auctor, Xenocrates Academicorum parens fuit,

1) splendidius haec ab 2) eis disseruntur, quibus, quidquid honestum est, idem utile videtur, nec utile quidquam quod non honestum: quam ab 3) iis, quibus aut honestum aliquid non utile, aut utile non honestum. Nobis autem 4) nostra Academia magnam licentiam dat, ut quodcumque 5) maxime probabile occurrat, id 6) nostro iure liceat defendere.

CAPUT V.

ARGUMENTUM. *Quod nihil sit utile, nisi sit honestum, confirmat auctor primum argumento ab effectibus, similitudine a membris humanis sumpta illustrat: cui deinde alterum a turpi petitum iungit, nempe locupletari cum alterius detrimento, atque sic inferre alteri iniurias, et humanis et divinis legibus esse prohibitum. Inde caussas subnectit, quibus incitentur aliqui ad faciendas iniurias, quarum una ignorantia, altera hominis perversitas: easque refutat, primam quidem reiectione quod contra negantem aut non intelligentem principia naturae nota non sit disputandum: secundam vero collatione vitiorum animi cum malis externis sive corporis.*

XXI. Sed redeo ad formulam. Detrahere igitur aliquid alteri, et hominem hominis incommodo suum augere commodum, 7) magis est contra naturam, quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam cetera, quae possunt aut corpori accidere, aut rebus externis. Nam principio 8) tollit convictum

teste Cicerone III de Orat. 17. 1) maiori cum laude. 2) Stoicis. 3) Academicis. 4) profitetur Cicero se Academicum. Eloquentiam enim suam Academiae fert acceptam. 5) sequitur enim verisimilia, verum esse nihil affirmat., 6) libertate ab omnibus concessa nobis, quoniam hic est mos Academicorum. 7) Magis adversatur rectae rationi quia paupertas, dolor, mors ut plurimum sunt fortuita, illud vero semper culpam habet. 8) quia suspicionum et odio-

humanum, et societatem. Si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliet, aut violet alterum, disrumpi necesse est eam, quae maxime est 1) secundum naturam, humani generis societatem.

XXII. Ut si unumquodque membrum 2) sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset, debilitari, et 3) interire totum corpus necesse est: sic, si unusquisque nostrum rapiat ad se commoda aliorum, detrahatque, quod cuique possit, emolumenti sui gratia, societas hominum et 4) communitas evertatur necesse est. Nam 5) sibi ut quisque malit, quod ad usum vitae pertineat, quam alteri acquirere, concessum est 6) non repugnante natura. Illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus.

XXIII. Neque vero hoc solum natura, id est, 7) iure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus 8) in singulis civitatibus respublica continetur, eodem modo constitutum est, 9) ut non liceat sui commodi caussa nocere alteri. Hoc enim spectant leges, hoc volunt: incolumem esse civium coniunctionem: quam qui 10) dirimunt, eos 11) morte, exilio, 12) vinclis, damno coërcent. Atque hoc

rum caussa est, quae societatem dissolvunt. 1) quoniam homo est sociabilis naturaliter. 2) si ita sentiret, et opinaretur. 3) omnino dissolvi. 4) victus communis. 5) haec enim postulat nostri conservatio, et verum est, quod vulgo dicitur, proximus est quilibet sibi ipsi: hoc est, quisque se plus amat, quam ceteros, et sibi mavult esse bene, quam alii. 6) modo iuste acquiramus. 7) sic et Tuscul. 1. *Omni in re consensio omnium gentium lex naturae putanda est.* 8) quoniam unaquaeque respub. suas habet leges et ius civile. 9) fons enim legum, unde ceterae manant, est, *neminem laedere.* 10) violant furto aut homicidio. 11) supplicii genera quatuor. 12) vulgo, *vinculis.* Sed alibi quoque Ciceronem hoc nomen et alia eius

multo magis 1) exigit ipsa 2) naturae ratio, quae est lex 3) divina et 4) humana: cui parere qui velit, (omnes autem parebunt, qui 5) secundum naturam volent vivere) numquam committet, ut alienum appetat, et id, quod alteri detraxerit, sibi assumat.

XXIV. Etenim multo magis est secundum naturam excelsitas animi et magnitudo; itemque comitas, iustitia, liberalitas, quam voluptas, quam vita, quam divitiae; quae quidem 6) contemnere, et pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi et excelsi est. Detrahere autem alteri sui commodi caussa, magis est contra naturam, quam mors, quam dolor, quam cetera generis eiusdem.

XXV. Itemque magis est secundum naturam, pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis, aut iuvandis, maximos labores, molestiasque suscipere, imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, 7) in concilio caelestium collocavit: quam 8) vivere in solitudine, non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis: ut excellas etiam pulchritudine, et viribus. Quocirca

generis contraxisse libri veteres docent. 1) *exigit* maiorem vim habet, quam *postulat*: quum exigantur nostra, postulentur etiam aliena. 2) quum homines congregari consociarique vult, cui non obedire nefas est. 3) divinitus insita mentibus hominum. 4) consensu generis humani comprobata. 5) ita vivere, ut vult et docet natura rationis et socialis hominum omnes homines. 6) spernere, tamquam inferiora hominis praestantia et celsitudine animi, qui debet esse invictus. 7) vulgo: *in concilio*: sed, quum constet: Ciceronem dixisse, *esse in potestatem*: *quis collocare in concilium* in eo improbet, quum praesertim in hoc motus significatio insit? 8) vitam

1) optimo quisque et splendidissimo ingenio longe 2) illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem naturae obedientem homini nocere non posse.

XXVI. Deinde 3) qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur; aut 4) nihil se existimat contra naturam facere; aut 5) magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere cuipiam iniuriam. Si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis: 6) quid cum eo disseras, qui omnino 7) hominem ex homine tollat? Sin fugiendum id quidem censet, sed et multo illa peiora, mortem, paupertatem, dolorem: 8) errat in eo, quod ullum aut corporis, aut fortunae vitium animi vitiis gravius existimat.

umbrabilem et otiosam agere. 1) qui habet animum a natura bene institutum. 2) negotiosam et laboriosam. 3) argumentum contra eos, qui alieno incommodo suum augent commodum 4) quasi scil. natura unumquodque animal maxime conciliet sibi, et ideo qui sibi serviat ac prosit, utcumque cum alterius damno, nihil facere contra naturam. 5) hoc est genus modestioris malitiae in illis, qui non quidem commodi sui persequendi, sed incommodi vitandi caussa, nocere se iure posse alteri fas putant. 6) non est cum eo disputandum, quum sit omnino rudis, et nomine tantum homo. 7) neget, quod hominis proprium est: intelligere scil. quid natura humana postulet. 8) sed hic error oritur a vitiositate et improbitate, in bonum virum non cadit.

CAPUT VI.

ARGUMENTUM. *Conclusionem infert auctor, qua propositionem repetit: Iniuriam nemini inferendam, sed communi utilitati inserviendum; cui novum addit argumentum a contrariis. Beneficentia est secundum naturam. Ergo iniuria naturae repugnat. Post obiter duas confutat perversas opiniones a gradibus societatis humanae sumptas, easque quatuor argumentis, quorum duo ab effectu, tertium a religione, ultimum a comparatis petitum refellit. Sub finem quaestionem geminam circa officium κατὰ περίστασιν movet, nempe de spoliando inutili homine et tyranno: et ad priorem respondet per distinctionem, eripere aliquid homini inutili privati commodi caussa, nefas esse; propter rempublicam id facere, concessum: ad posteriorem vero tripliciter partim a comparatis, partim a disiunctis, partim denique a necessario.*

XXVII. Ergo unum debet esse omnibus propositum ut eadem sit utilitas uniuscuiusque, et universorum; quam si ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis humana 1) consortio. Atque etiam, si hoc natura praescribit, ut homo homini, quicumque sit, 2) ob eam ipsam caussam, quod is homo sit, consultum velit: necesse est, secundum eamdem naturam omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est, una continemur omnes et eadem lege naturae. Idque ipsum si ita est, certe violare alterum lege naturae prohibemur. Verum autem primum; verum igitur et extremum.

XXVIII. Nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt parenti se aut fratri nihil detracturos commodi sui caussa: 3) aliam rationem esse civium reliquorum. Hi sibi 4) nihil iuris, et nullam societatem, communis utilitatis caussa, sta-

1) Ita ex Msis, et Nonio restituit Manutius. Vulgo *consociatio* male. 2) propter cognationem illam a natura inter homines constitutam. 3) non idem debere servari adversus reliquos. 4) nullum

tuunt esse cum civibus. Quae sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant; hi dirimunt communem humani generis societatem; qua sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, iustitia funditus tollitur. Quae qui tollunt, etiam adversus deos immortales impii iudicandi sunt. Ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt; cuius societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere sui commodi caussa, quam omnia incommoda subire vel 1) externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, 2) quae non vacent iustitia.

XXIX. Haec enim una virtus omnium est domina et regina virtutum. Forsitan quispiam dixerit: Nonne igitur 3) sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili? Minime vero. Non enim mihi est vita mea utilior, quam 4) animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratia. Quid? si Phalarim crudelem tyrannum, et 5) immanem vir bonus, ne ipse frigori conficiatur, vestitu spoliare possit, nonne faciat?

XXX. Haec ad iudicandum sunt facillima. Nam 6) si quid ab homine ad nullam partem utili tuae utilitatis caussa detraxeris, inhumane feceris, contraque naturae legem: 7) sin autem is tu sis,

ius naturale. 1) ut paupertatem etc. 2) id est, quaevis incommoda potius subeunda esse, si nihil in illis sit iniusti 3) homo perfectae virtutis. 4) talis dispositio et opinio. 5) ab humanitate alienum. 6) comparat utilitatem propriam cum publica Propriam, vi et iniuria quaerendam non esse docet: publicam, vel si cum alterius damno coniungatur, non esse reprehendendam. 7) qui in Cicerone hanc distinctionem reprehendunt, non cogitant, illum loqui de perfecto sapiente,

qui 1) multam utilitatem reipublicae atque hominum societati, si in vita remaneas, afferre possis; si quid ob eam caussam alteri detraxeris, non sit reprehendendum: 2) sin autem id non sit eiusmodi, suum cuique incommodum ferendum est potius, quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus, aut egestas, aut quid huiusmodi, quam detractio, aut appetitio alieni.

XXXI. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam est: est enim iniusta. Itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat, et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili 3) ad sapientem, bonum, fortemque virum transferantur res ad vivendum necessariae: qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit; modo hoc ita faciat, ut 4) ne ipse de se bene existimans, seseque diligens, hanc caussam habeat ad iniuriam. Itaque semper officio fungentur, utilitati consulens hominum, et ei quam saepe commemoro, humanae societati.

XXXII. Nam quod ad Phalarim attinet, perfacile iudicium est. Nulla enim nobis societas cum tyrannis, sed potius summa distractio est: neque est contra naturam 5) spoliare eum, si possis, quem honestum est 6) necare: atque hoc omne genus pe-

quid cuique sit tribuendum. 1) communis utilitas privatae anteponenda 2) si tu reipubl. multum commodare non possis: si sis homo plebeius et unus de multis. 3) propter utilitatem reipublicae, quam quilibet bonus prae se fert 4) modo ne φιλαυτια ipsum decipiat, aliosque afficiat iniuria non propter se, sed propter utilitatem publicam. 5) argumentum a maiori ad minus. 6) haec constans fuit rerumpl. veterum sententia, quam magistri recentes acriter impugnant, ac si

stiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quaedam amputantur, si et ipsa sanguine, et tamquam spiritu carere coeperunt, et nocent reliquis partibus corporis: sic ista 1) in figura, hominis feritas, et immanitas belluae, a 2) communi tamquam humanitate corporis segreganda est. Huius generis sunt quaestiones omnes eae, in quibus 3) ex tempore officium exquiritur.

CAPUT VII.

ARGUMENTUM *Duo hic agit Cicero, et primo ex duobus unum sibi a filio dari postulat, vel ut Stoicum illud approbet, solum honestum propter se esse expetendum; vel saltem id concedat, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum Deinde defendit Panaetium, ac excusat, et caussas eius scriptionis ostendit.*

XXXIII. Eiusmodi igitur credo res Panaetium persecuturum fuisse, nisi aliquis casus, aut occupatio consilium eius praevenisset. Ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa praecepta sunt, quibus perspici possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum, quid sit id, quod idcirco fugiendum non sit, quia omnino turpe non est. Sed quoniam operi inchoato et prope iam absoluto, tamquam fastigium imponimus, ut geometrae solent non omnia docere, sed 4) postulare, ut quaedam sibi concedantur, 5) quo facilius, quae volunt, explicent: sic ego a te postulo, mi Cicero,

nullus hodie tyrannus inveniatur. 1) quoniam tyranni nihil habent hominis, nisi figuram: animus autem est ferinus et ingenium. 2) ex hominum communitate et commercio. 3) variam dubitationem consequuntur ex circumstantia temporum. 4) hinc postulata Geometrarum. 5) quo facilius auditor rudis, subtilium rationum nondum

ut mihi concedas, 1) si potes, nihil praeter id, quod honestum sit, esse propter se expetendum. Sin hoc non licet per 2) Cratippum; at illud certe dabis, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum. 3) Mihi utrumvis satis est: et 4) quum hoc, 5) tum illud probabilius videtur, 6) nec praeterea quidquam probabile.

XXXIV. Ac primum Panaetius in hoc defendendus est, quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit, (neque enim 7) ei fas erat) sed ea, quae viderentur utilia. Nihil vero utile, quod non idem honestum: nihil honestum, quod non idem utile sit: saepe testatur, negatque ullam pestem maiorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, 8) qui ista distraxerint. Itaque non ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore diiudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quae videretur esse, non quae esset, 9) repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus nullius adminiculis; sed (ut dicitur) 10) Marte nostro. Neque enim quidquam de hac parte post Panaetium explicatum est, quod quidem mihi probaretur de iis, quae 11) in manus meas venerunt.

capax, instituatur 1) quod vereor, ne non possis: quia repugnat Peripateticae doctrinae, cui tu operam das. 2) qui ex Peripateticorum sententia non putat, ut Stoici, solum honestum propter se expetendum, sed maxime propter se, non tamen solum. 3) et Peripatetica ratione et Stoica, semper honestas utilitati praeferenda 4) honestum Peripateticorum. 5) honestum Stoicorum. 6) hoc tamquam Academicus dicit, de omnibus dubitans. 7) nam in honesto sita esse bona omnia Stoici dicebant. 8) qui putarint, honestatem ab utilitate segregatam esse, et contra. 9) utilis et honesti: quae non revera esset; quoniam utile, si vere utile est, non potest cum honesto pugnare. 10) proprio ingenio et industria. 11) quoniam hunc locum breviter tractarunt Posidonius et Athenodorus.

CAPUT VIII.

Argumentum. *Nunc ipsam aggreditur tractationem Cicero, et quid faciendum sit, demonstrat, si forte allubescere coeperint commoda. Et ab initio probat nullam utilitatem aut posse, aut debere vel conferri, vel anteferri honestati: idque ostendit tum a repugnantibus, tum a fide hominis, tum a contrariis effectibus: posteriusque congerie incommodorum et vitiorum ex falsa sententia nascentium amplificat, conclusionem vehementem subiungens. Postea novam introducit propositionem: Omnino non esse deliberanda ea, in quibus turpis est ipsa deliberatio.*

XXXV. Quum igitur aliqua species utilitatis obiecta est, 1) commoveri necesse est. Sed si, quum animum attenderis, turpitudinem videas adiunctam ei rei, quae speciem 2) utilitatis attulerit, tunc non utilitas 3) relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam contra naturam, quam turpitudo; (4) recta enim, et 5) convenientia, et 6) constantia natura desiderat aspernaturque contraria) nihilque tam secundum naturam, quam utilitas; certe in eadem re utilitas et turpitudo esse non potest. Itemque, si ad 7) honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda est (ut et 8) Zenoni visum est) aut certe 9) omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet: necesse est, quod hone-

1) Non possumus eam rem non expetere, quae vel vires, vel voluptates corporis auctura sit, vel incrementa opum et dignitatis allatura. 2) propriae et imaginariae: quia utilitas esse non potest, ubi turpitudo est. 3) Non est ita statuendum, utilitatem propter illam turpitudinis adiunctionem relinquere, id est, repudiare atque aspernari oportere, sed intelligendum ac sciendum est, ubicumque insit aliqua turpitudo, ibi utilitatem esse non posse. 4) cum prudentia, et iustitia consentientia 5) excellentiae naturae humanae. 6) hoc refertur ad animi magnitudinem, et fortitudinem. 7) ad animi incolumitatem. 8) Stoicae disciplinae principi. 9) Alludit ad Critolai Peripatetici

stum sit, id esse aut solum, aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile. Itaque quidquid honestum, id utile.

XXXVI. Quare error hominum non proborum, quum aliquid quod utile visum est arripuit, id continuo 1) secernit ab honesto. Hinc sicae, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur; hinc furta, 2) peculatus, expilationes, direptionesque sociorum et civium: hinc opum nimiarum potentiae 3) non ferendae, postremo etiam in liberis civitatibus regnandi existunt cupiditates; quibus nihil nec tetrius, nec foedius excogitari potest. Emolumentum enim rerum 4) fallacibus iudiciis vident: poenam non dico legum, quas saepe 5) perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quae 6) acerbissima est, non vident.

XXXVII. Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio, (est enim totum 7) sceleratum, et 8) impium), qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se 9) scientes scelere contaminent. In ipsa enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non pervenerint: ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. Atque etiam ex omni deliberatione, celandi, et occultandi spes, opinioque removenda est. Satis enim nobis (si modo in Philosophia

libram. 1) nihil pensi habet, quamtumvis turpe et flagitiosum sit. 2) furta pecuniae publicae. 3) quoniam propter nimias opes aliqui tyrannice vivunt et aliorum inopiae insultant. 4) falso iudicant, hanc vel illam rem sibi utilem futuram quum non sit. 5) ut aranearum telas. Alludit ad Anacharsidis dictum de Solonis legibus. 6) mala scilicet conscientia. 7) quia nocet hominum societati. 8) quia offendit Deum. 9) quia sciunt, non esse honestum, quod cupiunt.

aliquid profecimus) persuasum esse debet, 1) si omnes deos hominesque celare possemus, nihil tamen avare, nihil iniuste, nihil libidinose, nihil incontinenter esse faciendum.

CAPUT IX.

ARGUMENTUM. *Nihil turpiter faciendum: etiamsi id clam Deo et hominibus fieri possit, ut exemplo Gygis fabuloso ostendit, idque ad quaestionem applicat, et ulterius probat. Postea respondit eorum obiectioni, qui negant, posse fieri talia, qualia a Platone in ista fabula conficta sunt, ipsamque fabulae de annulo Gygis addit interpretationem, ea monens, nihil iniuste faciendum, etiamsi occultari possit. Inserit etiam caussas impulsivas, quibus ad scelera plerique impelluntur, et tandem dilemmate eos, qui utilitatem ab honestate seiungunt, torquet.*

XXXVIII. Hinc ille Gyges inducitur a Platone, qui quum terra 2) discessisset magnis quibusdam imbribus, in illum hiatum descendit, aeneumque equum, 3) ut ferunt fabulae, animadvertit, cuius in lateribus fores essent; quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine inusitata, annulumque aureum in digito: quem ut detraxit, ipse induit: (erat autem 4) regius pastor) tum in concilium pastorum se recepit. Ibi quum 5) palam eius annuli ad palmam converterat a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat: Idem rursus videbatur, quum in 6) locum annulum inverterat. Itaque hac 7) opportunitate annuli usus, reginae stuprum in-

1) delictis igitur, etiam occultis abstinendum. 2) Non *decessisset*, ut vulgo, sed *discessisset*: id est divisa esset, dirupta esset. 3) haec tria verba a pugnatore quopiam addita censet Langius. 4) unus ex pastoribus Candauli regis Lydiae. 5) fundam, vacuum illud in annulo; quo gemma includitur. 6) in suum locum; qui est, ut pala extra palmam sit atque emineat. Vulgo male cum Manutio, *in lucem* legitur, contra omnes antiquos libros, ipso fatente. 7) occasione et vi annuli.

*

tulit; eaque adiutrice regem dominum interemit, sustulit quos obstare arbitrabatur: nec in his eum quisquam facinoribus potuit videre. Sic repente annuli beneficio rex exortus est Lydiae. Hunc igitur ipsum annulum si habeat sapiens, nihil plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet. Honesta enim bonis viris, non occulta, quaeruntur.

XXXIX. Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, 1) fictam et commentitiam fabulam dicunt prolatam a Platone: quasi ille aut factum id esse, aut fieri potuisse defendat. Haec est vis huius annuli, et huius exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, quum aliquid divitiarum, potentiae, dominationis, libidinis caussa feceris, si id Diis hominibusque futurum sit semper ignotum: sisne facturus. Negant id 2) fieri posse. Quamquam potest id quidem: sed quaero, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? Urgent 3) rustice sane. Negant enim posse, et in eo perstant: hoc 4) verbum quid valeat, non vident. Quum enim quaerimus, si possint celare, quid facturi sint: non quaerimus, possint ne celare. Sed tamquam 5) tormenta quaedam adhibemus, ut si responderint, se

1) Macrobius Platonem defendit contra Epicureos, quod fabulis sit usus. 2) quidam inserunt, *non potest.* Sed Cicero, ut Academicus, dubitanter de providentia et natura divina loquitur. 3) inerudite, ineleganter, et inepte, ut decet rusticum. 4) non considerant, quid significet haec interrogatio, quum quaerimus, si possint celare. 5) interrogationes et rationes, quibus disputantes coguntur aliquid affir-

impunitate proposita facturos, quod expediat, facinorosos se esse fateantur: si negent, omnia turpia 1) per se ipsa fugienda esse concedant.

CAPUT X.

ARGUMENTUM. *Quaerit hic Cicero, an accidere possit, ut aliquid, quod utile videtur, possit fieri non turpiter? Idque duobus exemplis Bruti et Romuli declarat. Postea obiectioni respondet: hac scilicet ratione plus ad proximorum respiciendum utilitatem, quam ad suam et suorum; nempe concedi, ut sibi unusquisque malit, quam alteri acquirere ad usum huius vitae pertinentia, modo id fiat sine incommodo et iniuria alterius, id quod Chrysippi similitudine declarat, et per certas facti species ostendit. Primum autem de amicitia dicit, atque hic propter utilitatem non esse violandam honestatem, neque amicis deneganda omnia, neque omnia illis tribuenda praecipit: idque praceptum simili de iudice illustrat, atque distinguendo officia, privatum commodum postponendum amicitiae, rempubl. et religionem eidem praeferendam censet. Idem mox a more rogandi iudicis confirmat, et ex definitione perfectae amicitiae amicos neque turpia et iniusta rogare, neque rogatos facere colligit, praeclarumque constantis ac verae amicitiae attexens exemplum, repetita initiali propositione, hunc discursum claudit.*

XL. Sed iam ad propositum revertamur. Incidunt saepe multae caussae, quae 2) conturbant animos utilitatis specie: non quum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem, (nam id quidem improbum est) sed illud, possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Quum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id iniuste: fuerat enim 3) in regibus expellendis socius Bruti, consiliorum etiam adiutor. Quum autem consilium hoc principes

mare aut negare, sunt tamquam tormenta. Metaphora. 1) non propter metum aliquem infamiae. 2) Ancipites agant. 3) unum regem expulit Brutus, sed in posterum omnem sustulit regnandi consuetudinem.

cepissent, cognationem Superbi, nomenque 1) Tarquiniorum, et memoriam regni esse tollendam; quod erat utile, patriae consulere id erat ita honestum, ut etiam 2) ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem, sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo 3) rege, qui urbem condidit, non ita.

XLI. Species enim utilitatis animum pepulit eius: cui quum visum esset utilius solum quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et 4) pietatem, et 5) humanitatem, ut id, quod utile videbatur neque erat, assequi posset. Et tamen 6) muri caussam opposuit speciem honestatis, neque probabilem, neque satis idoneam. Peccavit igitur, pace vel 7) Quirini, vel Romuli dixerim.

XLII. Nec tamen nostrae nobis utilitates omittendae sunt, aliisque tradendae, quum his ipsi egeamus: sed suae cuique utilitati, quod sine alterius iniuria fiat, serviendum est. Scite Chrysippus, ut multa: *Qui stadium,* inquit, *currit, eniti et contendere debet quam maxime possit, ut vincat:* 8) *supplantare eum, qui cum certet, aut manu depellere, nullo modo debet. Sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum non iniquum est; alteri* 9) *deripere ius non est.*

XLIII. Maxime autem pertubantur officia in amicitiis: quibus et non tribuere, quod recte possis, et

1) hinc Collatini nomen, quoniam ex familia Tarquiniorum erat, Romanis invisum. 2) Collatinus enim abdicavit se consulatu, rebusque suis omnibus Lavinum translatis Urbe cessit, utpote civis patriae studiosus. 3) Romulo. 4) quia fratrem. 5) quia hominem interfecit. 6) legem enim Romulus tulerat, ne quis moenia transiret. 7) ex ritu supplicantium; ne in nomine errarent, plura solent enunciare. 8) pedem supponere. 9) *deripere* est de aliquo rapere ac per vim auferre et detrahere: pro quo *diripere* in multis legitur mendose;

tribuere, quod non sit aequum, contra officium est. Sed huius generis totius breve, et non difficile praeceptum est. Quae enim videntur utilia, honores, divitiae, voluptates, cetera generis eiusdem, haec amicitiae numquam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam, neque contra iusiurandum ac fidem, amici caussa vir bonus faciet; ne si 1) iudex quidem erit de ipso amico. Ponit enim personam amici, quum induit iudicis. Tantum dabit amicitiae, ut veram amici caussam esse malit, et ut orandae liti tempus, quod per leges liceat, accommodet.

XLIV. Quum vero 2) iurato dicenda sententia sit, meminerit, 3) Deum se adhibere testem: id est (ut arbitror) 4) mentem suam, qua nihil homini dedit Deus ipse divinius. Itaque praeclarum a maioribus accepimus morem rogandi iudicis, si eum teneremus: *Quae salva fide facere possit.* Haec rogatio ad ea pertinet, quae paullo ante dixi honeste amico a iudice posse concedi. Nam si omnia facienda sint, quae amici velint, non amicitiae tales, sed coniurationes putandae sunt.

XLV. Loquor autem de communibus amicitiis. Nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Damonem 5) et Phintiam Pythagoreos,

quippe quod est in diversum rapere et quasi discerpere. 1) amicitiam et odium a iudice abesse debere ait Caesar apud Sallustium. 2) in singulis caussis apud Romanos iudices iurabant, se pronunciaturos ex animi sententia secundum legem. 3) hoc est sententiae suae, quam iuratus dicat, testem adiungere. 4) Hinc Horatius *mentem divinae aurae particulam* dixit ex Platonis et Stoicorum sententia. 5) vulgo *Pythias* appellatur. Sed *Phintiam* habent Plutarchus, Pausanias, ac

ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, quum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum 1) suorum caussa postulavisset, 2) vas factus sit alter eius sistendi; ut, si ille non revertisset, ad diem, moriendum esset ipsi. Qui quum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent. Quum igitur id, quod utile 3) videtur in amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur, iaceat utilitatis species, valeat honestas. Quum autem in amicitia, quae honesta non sunt postulabuntur, religio et fides anteponantur amicitiae; sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii.

CAPUT XI.

ARGUMENTUM. *Nunc agit de eo, quod in administratione reipubl. faciendum, et nihil utile putandum existimat, quod cum crudelitate coniunctum. Hoc illustrat exemplis, et praecipue crudelitatem in arcendis ab usu urbis peregrinis vitandam monet. Dein ostendit, longe melius esse, honestum utilitati publicae anteferre, idque declarat exemplis. Quibus Romanorum reprehensionem subiicit, utilitatem honesto in commercio cum piratis praeferentium.*

XLVI. Sed utilitatis specie in republica saepissime peccatur, ut in 4) Corinthi disturbatione nostri. Durius etiam Athenienses, qui sciverunt, ut Aeginetis, qui classe valebant, 5) pollices praeciderentur. Hoc visum est utile: nimis enim imminebat

vetus nummus. 1) id est, ut suos amicis commendaret. 2) sponsorem significat datum in re capitali. 3) sed vere non est. 4) Damnavit hoc excidium etiam superius lib. I. cap. 11, et recte quidem. 5) ne possent uti remis, nec hastam ferre

propter propinquitatem Aegina 1) Piraeo. Sed nihil, quod crudele, utile. Est enim hominum naturae, quam sequi debemus, 2) maxime inimica crudelitas.

XLVII. Male etiam, qui 3) peregrinos urbibus uti prohibent, eosque exterminant, ut 4) Pennus apud patres nostros, 5) Papius nuper. Nam esse pro cive, qui civis non sit, rectum est non licere: 6) quam tulerunt legem 7) sapientissimi consules, Crassus et Scaevola: usu vero urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa praeclara, in quibus publicae utilitatis species 8) prae honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica quum saepe, tum maxime bello Punico secundo; quae, 9) Cannensi calamitate accepta, maiores animos habuit, quam umquam rebus 10) secundis. Nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret.

1) Portui Athenarum, Hanc Aeginam Atticus quidam apud Plutarchum, Piraeo velut oculis mucum eximendum censebat. 2) quia homo natus est ad mutuam alterius opem et amorem. Quum vero saevit in hominem, exuit humanitatem et degenerat in feram bestiam. 3) semper enim in humanitatis officiis numeratum fuit, admittere et benigne habere peregrinos. 4) M. Iunius Pennus. A. V. C. 627. legem de peregrinis tulit. 5) biennio ante Ciceronem cos. iacente Iunia, lex alia a Q. Papio tr. pl. lata est, ne quis omnino peregrinus in urbe habitaret, exceptis iis, qui eam, quae dicitur Italia, incolerent. 6) L. Licinius Crassus et Q. Scaevola cos. legem rogarunt; ut quisqué in suae civitatis ius redigeretur: quae dicta est *Mucia Licinia*: multi enim, qui cives non essent, pro civibus se gerebant, quae lex indignantibus principibus populi Italici caussa fuit belli Italici. *Iunia* igitur Penni, et *Papia* haec, de urbe fuerunt: *Mucia Licinia* de civitate. 7) sic dicuntur, qui summi erant Icti, qui saepe *sapientes et prudentes* per excellentiam dicuntur. 8) respectu honestatis et comparatione. 9) vide Livium lib. XXII. et Florum lib. II. cap. 6. 10) prosperis et ad voluntatem nostram fluentibus.

XLVIII. Athenienses quum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, statuerentque, ut urbe relicta, coniugibus, et liberis 1) Troezene depositis, 2) naves conscenderent, libertatemque Graeciae classe defenderent; 3) Cyrsilum quemdam suadentem ut in urbe manerent, Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille sequi utilitatem videbatur: sed ea nulla erat repugnante honestate.

XLIX. Themistocles post victoriam eius belli, quod cum Persis fuit, dixit in concione, se habere consilium reipublicae salutare, sed id sciri opus non esse: postulavit, ut aliquem populus daret, quocum communicaret. Datus est Aristides. Huic ille, classem 4) Lacedaemoniorum, quae subducta esset ad 5) Gytheum, clam incendi posse: quo facto, 6) frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset. Quod Aristides quum audivisset, in concionem magna expectatione venit, dixitque, perutile esse consilium quod Themistocles afferret, sed minime honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putarunt, totamque eam rem, quam ne audiverant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi, quam nos qui 7) piratas immunes, 8) socios vectigales habemus.

1) Troezenios Pomponius Mela fide societatis Atticae illustres appellat. 2) Themistocle suadente. 3) vide Orationem Demosthenis pro Ctesiphonte. 4) qui socii fuerant Atheniensium in bello contra Barbaros 5) Livius Gytheum oppidum omnium maritimarum rerum Lacedaemoniis receptaculum dicit. 6) sic Athenienses totius Graeciae facile possent esse principes. 7) iniustum est, ut socii nostri pendant tributum, et piratae sint immunes, iusto potius gravissimoque supplicio afficiendi. 8) Gronovio videntur intelligi Massilienses, et Deiotarus rex Gallo-Graeciae, aliique qui cum Pompeio senserant, et a Caesare victore aut libertate privati, aut tributo onerati erant.

CAPUT XII.

ARGUMENTUM. *Docuit, et docet adhuc Cicero in genere numquam utilitatem ab honesto seiungendam: nunc disputat in specie primum de prudentia et iustitia, illustrans regulam casibus et exemplis, disserensque in utramque partem, quid in contradictione utilium et honestorum sit sequendum. Primum exemplum est de Rhodo mercatore, et agit de astutia in contractibus communibus opposita prudentiae, quae fit celando: ubi introducit Antipatrum, et Diogenem inter se disputantes, quorum ille ad Stoicam rationem omnia refert, defendens honestatem et ius naturae; hic vero ex hominum consuetudine, et iure civili singula decidit, et utilitatum rationem defendit. Admiscet autem responsioni Diogenis ad argumentum Antipatri distinctionem inter celare et tacere, horumque differentiam exemplo ostendit.*

Maneat ergo, quod turpe sit, id numquam esse utile; ne tum quidem, quum id, quod esse utile putes, adipiscare. Hoc enim ipsum utile putare, quod turpe sit, 1) calamitosum est.

L. Sed incidunt, ut supra dixi, saepe caussae, quum repugnare utilitas honestati videatur, ut 2) animadvertendum sit, repugnet ne plane, an possit cum honestate coniungi. Eius generis hae sunt quaestiones; 3) Si (exempli gratia) vir bonus 4) Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia, et fame, summaque annonae caritate: si idem sciat, complures mercatores ab Alexandria 5) solvisse, navesque in cursu frumento onustas, petentes Rhodum viderit, dicturus ne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plu-

1) Quum sit contra boni viri decorum et dignitatem. 2) secundum circumstantias temporum, locorum et personarum. 3) libenter utitur exemplis, quia rem illustrant, ubi ratio paullo videtur obscurior. 4) vulgo: *ubi Alexandria profectus Rhodum.* Sed praepositio et participium in plerisque libris antiquis non leguntur. 5) solutis anchoris navigationi se commisisse.

rimo venditurus? 1) Sapientem, et bonum virum fingimus; de eius deliberatione, et consultatione quaerimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe iudicet; sed dubitet, an turpe non sit.

LI. In huiusmodi caussis aliud 2) Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo eius homini acutissimo. Antipatro, omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret; Diogeni venditorem, quatenus 3) iure civili constitutum sit, dicere vitia oportere; cetera 4) sine insidiis agere: et, quoniam vendat, velle quam optime vendere. 5) Advexi, exposui; vendo meum non pluris quam ceteri: fortasse etiam minoris, quum maior est copia. Cui fit iniuria?

LII. Exoritur Antipatri 6) ratio ex altera parte. Quid ais? tu quum hominibus consulere debeas, et servire humanae societati, eaque lege natus sis, et ea habeas principia 7) naturae quibus parere, et quae sequi debeas, ut utilitas tua communis utilitas sit, vicissimque communis utilitas tua sit: celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae? 8) Respondebit Diogenes fortasse sic. Aliud est ce-

1) Perfectum, et qui scit iudicare, quid sit officium. 2) Diogenes imitabatur recentiores Stoicos, qui non nihil a veteribus dissentiebant: sed priscorum partes tuebatur Antipater. 3) quod non ita late patet, ut ius gentium, id est naturae, Leges XII. tabularum mirifice implicabat obscuritas, propterea multi ingenio et doctrina praestantes viri ad eas populo interpretandas se contulerunt, et inter se capita conferentes fori disputationem invexerunt: quae proprium iuris civilis nomen adepta est, ut cognovimus a Pomponio. 4) sine fraude et crimine. Cetera omnia posse celare citra crimen insidiarum. 5) haec sunt verba venditoris. 6) quae vult, bonum virum, lege naturae iubente, communi utilitati consulere debere. 7) quae docet, ut nihil putemus nobis utile, quod aliis noceat: aliter violari ius humanae societatis, ad quam colendam nati sumus. 8) Cicero controversiam Diogenis et Antipatri ita explicat, ut non tam, quod illi dixerint, quam qui

lare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natura Deorum sit, quis sit 1) finis bonorum: quae tibi 2) plus prodessent cognita, quam tritici 3) utilitas: sed non quidquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est.

LIII. Immo vero, 4) inquiet ille, necesse est: siquidem meministi esse inter homines natura coniunctam societatem. Memini, 5) inquiet ille, sed num ista societas talis est, ut nil suum cuiusque sit? quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum.

CAPUT XIII.

ARGUMENTUM. *Repetit summam disputationis inter Antipatrum et Diogenem, et decidit litem pro Antipatro. Postea secundum exemplum subiicit de venditore aedium sive pestilentium, sive alias vel in materia, vel in forma vitiosarum, et agit de astutia, quae fit reticendo. Quod argumentum ventilatur et deciditur.*

Vides in hac tota disceptatione non illud 6) dici: quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam; sed ita expedire: ut turpe non sit, non 7) ex altera autem parte, ea re, 8) quia turpe sit, non esse faciendum.

eos dicturos esse verisimile sit, persequatur, cui rei futurum tempus melius convenit. 1) summum bonum, ad quod omnia referuntur. 2) ad perfectionem et ad bene beateque vivendum. 3) alii habent: *vilitas*. 4) verba Antipatri; vide paullo ante Not. 13. 5) verba Diogenis. 6) Diogene non dicitur, venditor vendet id, quod vult, magno pretio; quamvis talis venditio turpis sit, sed dicitur, ita esse utilem, ut turpitudinem non habeat; et hoc est, quantum ad Diogenem, qui dicit, talem venditionem non esse turpem, quoniam non pluris, quam ceteri suum vendit. 7) ab Antipatro ostenditur, id non esse agendum, quod sit turpe. 8) nisi emptor noverit ea,

LIV. Vendat aedes vir bonus propter aliqua vitia, quae ipse norit, ceteri ignorent; pestilentes sint, et habeantur salubres: ignoretur, in omnibus cubiculis apparere serpentes; 1) male materiatae, ruinosae; sed hoc praeter dominum nemo sciat. Quaero, si hoc emptoribus venditor non dixerit, aedesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum putarit: num id iniuste an improbe fecerit?

LV. Ille vero, inquit Antipater. Quid enim est aliud, erranti viam non monstrare, (quod Athenis 2) execrationibus publicis sancitum est), si hoc non est, emptorem pati ruere, et per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam est, quam viam non monstrare. Nam est scientem in errorem alterum inducere. Diogenes contra: Num te emere coegit, qui ne hortatus quidem est: Ille quod non placebat, 3) proscripsit: tu, quod placebat, emisti. Quod si, qui proscribunt villam bonam, beneque aedificatam, non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est, nec aedificata 4) ratione: multo mi-

quae venditor. 1) composita ex mala materia: ut coemento, lignis, et tabulis tempore non opportuno caesis et sectis, et sic teredidi corruptionique obnoxiis: malis lapidibus, male iactis fundamentis, ut ob id aedes casurae sint. 2) lege sacrata praeceptum, quod ita iubetur in axonibus, ut qui id recuset, ei non quidem dicatur mulcta, sed eius caput omnibus diris devoveatur. 3) venalem exposuit cum inscriptione. 4) ut exposcit ratio aedificandi et architectura.

nus, qui domum non laudarunt. Ubi enim 1) iudicium emptoris est, ibi fraus venditoris quae potest esse? Sin autem 2) dictum non omne praestandum est, 3) quod dictum non est, id praestandum putas? Quid vero est stultius, quam venditorem eius rei, quam vendat, vitia narrare? quid autem tam 4) absurdum, quam, si domini iussu ita praeco 5) praedicet: Domum pestilentem vendo.

LVI. Sic ergo in quibusdam caussis dubiis, 6) ex altera parte defenditur honestas: 7) ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit, sed etiam non facere, turpe. Haec est illa, quae videtur utilium fieri cum honestis saepe dissensio. Quae diiudicanda sunt: non enim, ut 8) quaereremus, exposuimus; sed ut 9) explicaremus 10).

LVII. Non igitur videtur, nec 11) frumentarius ille 12) Rhodios, nec hic aedium venditor, celare emptores debuisse. Neque enim id est celare, quidquid reticeas: sed quum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui caussa velis eos quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit, et cuius hominis, quis non videt? certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non iu-

1) quoniam omnia illa, quae potest emptor iudicare, non tenetur praestare venditor. 2) dictum, inquit Ulpianus, accipimus, quod verbo tenus pronunciatum est, nudoque sermone finitur. 3) multo minus praestare debet id quod uno dixit. 4) minime consentaneum prudentiae venditoris. 5) palam dicat et clamet. 6) ab Antipatro. 7) a Diogene. 8) ut quaestionem in medio non explicatam relinqueremus. 9) ut rem dubiam et involutam dissolveremus, et sententiam afferremus nostram. 10) solum honestum, ut Stoici, Cicero sequitur: sentit igitur cum Antipatro: quamquam istum rigorem a communi vitae consuetudine alienum esse non uno loco iudicet. 11) frumentarius, qui exercet mercaturam frumentariam: frumentator, qui aliunde quaerit frumentum quoquo modo convehendum. 12) alii *Rhodius*: sed meliores: *Rhodios*, ut referatur ad verbum *celare*.

sti, non viri boni; versuti potius, 1) obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Haec tot, et alia plura, nonne inutile est, vitiorum subire nomina.

CAPUT XIV.

ARGUMENTUM. *Adducit tertium astutiae ac reticentiae exemplum, quae etiam fit mentiendo. Ac primo narrat factum Pythii, quam narrationem per circumstantias amplificat, et decidit, addens, quod omnis simulatio sit vitiosa.*

LVIII. Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt; quid de iis existimandum est, qui 2) orationis vanitatem adhibuerunt? C. 3) Canius eques romanus, homo nec infacetus et satis literatus; quum se Syracusas 4) otiandi caussa, non 5) negotiandi, ut ipse dicere solebat, contulisset, dictitabat, se hortulos aliquos velle emere, quo invitare amicos, et ubi se oblectare sine 6) interpellatoribus posset. Quod quum percrebuisset, Pythius ei quidam, qui 7) argentariam faceret Syracusis, dixit, venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis: et simul ad coenam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Quum ille promisisset, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, 8) apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se convocavit, et ab iis petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur, dixitque, quid eos facere vellet. Ad coenam 9) tempore venit Canius; opipare

1) qui suam voluntatem non facile ostenderet. 2) Falsum dixerunt. 3) permultae familiae Romanae nomen a bestiis sumpserunt, ut *Canii*, *Ovii*, *Gallii*, *Porcii*, *Asinii*. 4) ut illic animum relaxaret, et otio frueretur. 5) quoniam equites erant publicani. 6) impedientibus ipsius otium. 7) erat argentarius sive nummularius et trapezita. 8) apud homines cuiuscumque ordinis propter eius artem. 9) hora, qua ille coenam condixerat.

a Pythio apparatum convivium: 1) cymbarum ante oculos multitudo. 2) Pro se quisque quod ceperat, afferebat, ante pedes Pythii pisces abiiciebantur.

LIX. Tum Canius, quaeso, inquit, quid est hoc, Pythi, tantumne piscium? tantumne cymbarum? et ille. Quid mirum? inquit: hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium: haec aquatio: hac villa isti carere non possunt. Incensus Canius cupiditate contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus et locuples tanti quanti Pythius voluit, et emit 3) instructos: 4) nomina facit; 5) negotium conficit. Invitat Canius postera die familiares suos: venit ipse mature: 6) scalmum nullum videt: quaerit ex proximo vicino, num 7) feriae quaedam piscatorum essent, quod eos nullos videret. Nullae, (quod sciam) inquit ille: sed hic piscari nulli solent: itaque heri mirabar, quid accidisset. 8) Stomachari Canius.

LX. Sed quid faceret? nondum enim 9) Aquillius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo 10) formulas: in quibus ipsis, quum ex eo quaereretur, quid esset dolus malus, respondebat,

1) Naviculae sunt piscatoriae, a velocitate sic dictae. 2) pro virili. 3) quibus nihil, quod usui et ornamento sit, deesset. 4) Canius scribit, in tabula refert, se Pythio ex emptione hortorum certam pecuniam debere, atque ita scriptura se venditori obligat. 5) ipsam emptionem, constituens debitorem. 6) naviculam: sed scalmus proprie significat locum naviculae, in quo remus ponitur et innititur. 7) festus dies, in quo piscatoribus non liceret piscari. 8) indignari, quod Pythius sibi imposuisset. 9) C. Aquillius fuit Ciceronis collega in praetura, vir iurisprudentia insignis. 10) quibus succurritur illis,

quum esset aliud simulatum, aliud actum. Hoc quidem sane 1) luculenter, ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius, et omnes aliud agentes, aliud simulantes, perfidi, improbi malitiosi sunt. Nullum igitur factum eorum potest utile esse, quum sit tot 2) vitiis inquinatum.

CAPUT XV.

ARGUMENTUM. *Ad improbandas tres quaestiones praemissas etiam aliòrum affert sententiam, quae omnes tollunt dolum malum. Argumentatur autem ab etymologia et repugnantibus, atque sic hanc disputationem, aliis etiam emptionis exemplis declaratam, claudit. Post haec dissimili a superioribus exemplum addit, nempe Scaevolae, et repraehendit perniciosam illam vitae humanae opinionem, alios sapientes, alios bonos esse, quum nemo sit dicique possit sapiens, nisi idem bonus. Dehinc respondet ad obiectionem Hecatonis, eiusdem rationem de observanda utilitate, non neglecta tamen honestate, eamque refutat argumentis aliquibus, addita clausula, solum honestum esse utile.*

LXI. Quod si Aquilliana definitio vera est, ex omni vita 3) simulatio, dissimulatioque tollenda est. Ita nec, ut emat melius, nec, ut vendat, quidquam simulabit, aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus; ut 4) tutela XII. tabulis et 5) circumscriptio adolescentium

qui aliorum calliditate decipiuntur. 1) in aliis est, *luculente*. Ciceronem utroque uti in vulgus notum est. 2) perfidiis, improbitate, malitia. 3) Quae sit dolo malo alterius laedendi caussa. 4) lege XII. tabularum inventum est remedium tutelarum: ne pupillus sine tutore obligari possit: et coguntur tutores rationem reddere, ne dolo malo aliquid fecerint, quod tutori obsit. 5) Lex a Laetorio lata vetabat minorem XXV. annis stipulari, idest, stipulatione teneri: et talis in aliquo contractu laesus potest petere restitutionem in integrum.

lege Laetoria: et 1) sine lege, iudiciis, in quibus additur, 2) *Ex fide bona agitur*: reliquorum autem iudiciorum haec verba maxime 3) excellunt: in 4) arbitrio rei uxoriae, *Melius aequius*: 5) in fiducia, *Ut inter bonos* 6) *bene agier.* Quid ergo? aut in eo quod melius, aequius, potest ulla pars inesse fraudis: aut quum dicitur: inter bonos bene agier, quidquam agi dolose, aut malitiose potest? dolus autem malus simulatione et dissimulatione, ut ait Aquillius, continetur. Tollendum est igitur in rebus contrahendis omne mendacium. Non licitatorem venditor, nec, qui contra se liceatur, emptor 7) apponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam 8) semel, eloquetur.

LXII. Q. quidem Scaevola P. filius, quum postulasset, ut sibi fundus, cuius emptor erat, semel 9) indicaretur, idque venditor ita fecisset: dixit, se pluris aestimare: addidit 10) centum millia. Nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget; sapientis, negant:

1) *Sine lege iudicia* sunt, quae non descendunt ex XII. tabulis, aut lege per populum lata, sed in quibus praetor supplet, quod deest iuri civili. 2) convenientissime hanc formulam, *fide bona*, interpretatur Paullus, quando dicit; bonam fidem esse contrariam fraudi et dolo. 3) sunt in usu et laudantur: quoniam eo spectant, ut excludatur dolus. 4) actio rei uxoriae est, quoties post divortium de dote contentio est. Nam quum iudicatur inter virum et uxorem, suspicio est, uxorem a viro circumscribi dolo, et inde dicebatur, ut iudex animadverteret, quid esset melius, quid aequius. 5) quum aliquid agitur, in quo intervenit sola utriusque partis fiducia. 6) bonus quippe vir non decipit. 7) subornabit. Emptor quum apponit in auctione, qui rem a venditore indicatam vilissimo pretio licetur, is sane saepe caussa est, ut minore pretio quid vendatur, quum multi persuadeantur, non tanti rem esse, quia tum vile pro ea pretium offeratur. 8) venditor quam minimum rei pretium statuat, emptor in dictum pretium, ceteris paribus, consentiat. 9) aestimaretur. 10) scil. aeris, hoc est, mille philippeos, sive coronatus. Unciales argenteos. 2250.

*

ut si minoris, quam potuisset, 1) vendidisset. Haec igitur est illa pernicies, quod 2) alios bonos, alios sapientes existimant. Ex quo Ennius. 3) *Nequidquam sapere sapientem, qui sibi ipse prodesse non quiret.* Vere id quidem, si, quid esset prodesse, mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panaetii, video in iis libris, quos de officiis scripsit, Q. Tuberoni dicere.

LXIII. Sapientis esse nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris: 4) neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicae. Singulorum enim facultates et copiae, divitiae sunt civitatis. Huic Scaevolae factum, de quo paullo ante dixi, placere nullo modo potest. Etenim omnino tantum se 5) negat facturum 6) compendii sui caussa, quod non liceat. 7) Huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est.

LXIV. Sed sive simulatio, et dissimulatio, dolus malus est, perpaucae res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini, certe istum

1) Graevius mavult ex antiquis editionibus; *emisset*, ut sensus sit Negant sapientis emptoris esse plus dare, quam indicarat venditor: sed contra sapientis emptoris, hoc est, ad rem suam attenti, esse etiam minoris emere fundum, si possit, quam erat indicatus 2) quum revera distingui non possint: omnes enim sapientes boni sunt. 3) versus integer est apud Ciceronem epist. 6. lib. VII. ad Famil. *Qui ipse sibi sapiens prodesse non quit, nequicquam sapit.* 4) sententiam Hecatonis stoicae sanctitati minime consentaneam taxat Cicero: quum multa non sint prohibita legibus, quae si fiant, sunt contra officium boni viri. 5) Scaevola. 6) quasi dicat, eum dolum, quem leges non vindicant, licere interponere. 7) Hecatoni, qui discedit a lege naturae,

virum bonum, 1) non facile reperiemus. Numquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe: et quia semper est honestum, virum bonum esse, semper est utile.

CAPUT XVI.

ARGUMENTUM. *Transit Cicero ad legum auctoritatem, duas commemorans historias, unam de T. Claudio Centimalo, alteram de M. Mario Gratidiano. Sistit porro duos Ictos, M. Crassum, Gratidiani factum ex iure civili accusantem, et M Antonium, ex iure aequitatis defendentem. Sed non placuisse maioribus actus eiusmodi et imposturas, sub finem indicat.*

LXV. Ac de iure quidem praediorum sancitum est apud nos 2) iure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quae nota essent venditori. Nam quum ex duodecim tabulis satis esset ea praestari, 3) quae essent lingua nuncupata, quae qui inficiatus esset, 4) dupli poenam subiret: a iureconsultis etiam 5) reticentiae poena est constituta. Quidquid enim inest in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, 6) praestari oportere.

LXVI. Ut, quum in 7) arce augurium augures acturi essent, iussissentque T. Claudium Centimalum, qui aedes in Caelio monte habebat, demoliri 8) ea, quarum altitudo 9) officeret auspiciis; Claudius 10) proscripsit 11) insulam, vendidit;

ius civile tantum servat, idque satis esse putat: quum Scaevola legem etiam naturae, quae multo patet latius, quam ius civile, servandam in emendo censuerit. 1) qui scilicet prodest, quibus potest, nocet nemini.

2) Digestorum lib. XXI et XLIII. 3) verba legis sunt apud Festum: *Quum nexum facies mancipiumque, uti lingua nuncupasset, ita ius esto.* 4) idem statuit Plato de servis, morbo occulto laborantibus. 5) *actio redhibitoria* hodie appellatur D. de aedilitic edicto. 6) satisfieri. 7) Capitolina. 8) *eas quarum altitudo*: quod non placet, non enim aedes demoliri, sed altitudinem aedium submittere Claudium, ut Valerius scribit, augures iusserunt. 9) noceret, ne rite fierent. 10) scripsisse aedes venales in tabula, quae aedibus affigebatur. 11) aedes via seu circuitu publico

emit Publius Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius, quum demolitus esset, cognovissetque, Claudium aedes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri iussus 1) arbitrum illum adegit. 2) QUIDQUID SIBI DARE, FACERE OPORTERET 3) EX FIDE BONA. M. Cato sententiam dixit, huius nostri Catonis 4) pater. Ut enim ceteri ex patribus, sic hic, qui illud lumen progenuit, ex filio est nominandus. Is igitur iudex ita pronuntiavit; *Quum in venundando rem eam scisset, et non pronuntiasset,* 5) *emptori damnum praestari oportere.*

LXVII. Igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emptori vitium, quod nosset venditor. Quod si recte iudicavit; non recte frumentarius ille, non recte aedium pestilentium venditor tacuit. Sed huiusmodi reticentiae iure civili omnes comprehendi non possunt, quae autem possunt diligenter tenentur. 6) M. Marius Gratidianus, 7) propinquus noster, C. Sergio Oratae vendiderat aedes

aut privato cinctas, nam insula in urbe dicitur domus, quam via ambit. 1) Claudium coegit, iudicis arbitrio rem committere. *Arbiter* autem antique pro *praetore* capitur. 2) verba sunt Calpurnii, cum Claudio apud arbitrum stipulantis, ex antiqua formula de dolo malo. Nam qui sibi promitti volebat, ita stipulabatur: *Promittis ne, quidquid te dare, facere, oportet?* Respondebatur *promitto.* 3) quasi Claudius in aedibus vendendis non ex fide bona secum egisset, vitio, quod scivisset, occultato. 4) qui se Uticae sua manu occiderat, ne servientem patriam adspiceret. 5) Venditorem aestimatione facta emptori dare oportere, quanti eius intersit, ne altitudo aedium demoliretur. 6) fuit M. Gratidii filius naturalis, adoptatus a M. quodam Mario, C. Marii septies consulis fratre, et ita factus adoptione C. Marii frater patruelis, ostendente Perizonio, quem summe laudat Graevius. 7) Ciceronis enim avus Gratidiani sororem matrimonio coniunctam

eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Hae Sergio serviebant: sed hoc in 1) mancipio Marius non dixerat. Adducta res in iudicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Ius 2) Crassus urgebat: quod vitium, venditor non dixisset sciens, id oportere praestari: aequitatem Antonius; quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas aedes vendidisset, nihil fuisse necesse dici; nec 3) eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo iure esset, teneret. Quorsum haec? ut illud intelligas, non placuisse maioribus nostris 4) astutos.

CAPUT XVII.

ARGUMENTUM *Redit ad philosophiam, et discrimen ponens iurisprudentiae et philosophiae, illam externa dicta, et facta, hanc etiam animum et cogitationes, factorumque caussas impulsivas et finales respicere ait. Deinde similitudine ab aucupibus vel venatoribus sumpta callidorum imposturas depingit, et per concessionem honestum non tantum consuetudine hominum, neque semper legibus scriptis, sed iure etiam naturae gentiumque metiendum censet. Rationem addit a gradibus societatis inter homines* (*v. Lib.* 1. *C.* 16. *etc.*) *itemque aliam a distinctione iuris petitam. Post per digressiunculam partim iuris ideam, perfectamque imaginem in hac depravatione nos nullam habere conqueritur, suorumque temporum arguit corruptionem, partim bonae fidei formam interpretatur, eamque et eius usum probat. Tandem hunc locum concludens, discrimen inter prudentiam veram et malitiam faciendum monet, in aliis quoque rebus dolum malum prohibet, idque a difficili amplificat.*

LXVIII. Sed aliter leges, 5) aliter philosophi, tollunt astutias; leges, quatenus 6) manu tenere

habuit. 1) aedium dominio, transferendo cedendoque. 2) Crassus et Antonius, omnium consensu principes in eloquentia. 3) hoc ipsum Ulpianus dicit in Digestis: *non videtur esse celatus, qui scivit, neque certiorari debuit, qui non ignoravit.* 4) alii Codices habent *astus*, alii *astutos.* 5) *Quod non vetat lex, hoc vetat fieri pudor.* Seneca. 6) corrupte hic inserta erat dictio, *res.* Leges dicuntur manu

possunt: philosophi, quatenus ratione et intelligentia. Ratio igitur hoc postulat, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Sunt ne igitur insidiae, tendere 1) plagas, etiamsi 2) excitaturus non sit, nec agitaturus? ipsae enim ferae, nullo insequente, saepe incidunt. 3) Sic tu aedes proscribas, 4) tabulam tamquam plagam ponas, domum propter vitia vendas, in eam aliquis incurrat imprudens.

LXIX. Hoc quamquam video, propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri, aut iure civili; 5) naturae tamen lege sancitum est. Societas enim est (quod etsi saepe dictum est, dicendum tamen est saepius) latissime quidem quae pateat, hominum inter homines: interior eorum qui eiusdem gentis sunt, propior eorum, qui eiusdem civitatis. Itaque maiores aliud ius gentium, aliud ius civile esse voluerunt. 6) Quod civile, non idem continuo gentium: quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri iuris germanaeque iustitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus: umbra et imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim 7) ex optimis naturae principiis et veritatis exemplis.

tenere, ubi fraus nimis manifesta est, et ex factis a iudice possit convinci, aut eum modum excedit, nam minima non curat praetor. 1) retia, quibus ferae capiuntur in sylvis. 2) clamore sive canibus. 3) adaptat similitudinem, ostenditque illum insidiari, qui aedes proscribit, quamvis vanitate verborum non utatur. 4) in qua scribebatur, aliquid esse venale. 5) cuius illud est, quod tibi non vis fieri, alteri ne feceris. 6) ius gentium patet latius, quam ius civile. 7) natura omnem fraudem ac dolum detestatur, quia in re leges civiles, quidquid speciatim vetant, ex illius principiis derivatum omne est.

LXX. Nam quanti verba illa, 1) UTI NE PROPTER TE, FIDEMVE TUAM, CAPTUS FRAUDATUSVE SIEM? quam illa aurea: UT INTER BONOS BENE AGIER OPORTET, ET SINE FRAUDATIONE. Sed qui sint boni, et quid sit, bene 2) agi, magna quaestio est. Quintus quidem Scaevola pont. max. summam vim dicebat esse in omnibus iis 3) arbitriis, in quibus adderetur, EX FIDE BONA: fideique bonae nomen existimabat manare latissime, idque versari in tutelis, societatibus, 4) fiduciis, 5) mandatis, rebus emptis, venditis, conductis, locatis, quibus vitae societas continetur. In his magni esse iudicis statuere (praesertim quum 6) in plerisque essent iudicia contraria) quid quemque cuique 7) praestare oporteret.

LXXI. Quocirca astutiae tollendae sunt, eaque 8) malitia, quae vult illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab ea, distatque plurimum. Prudentia est enim locata in delectu bonorum et malorum: malitia (si omnia, quae turpia sunt, mala sunt) mala bonis 9) ponit ante. Nec vero in

1) est formula, qua utebantur, et sibi cavebant in stipulando. 2) alii habent, *agier*. 3) in actionibus illis arbitrariis, quae ex arbitrio et potestate iudicantis pendent, qui non ex natura rem aestimant. 4) pignoribus seu hypothecis. 5) *obligatio mandati in consensu contrahentium consistit* 6) in enumeratis contractibus utrinque praestationes saepe debentur Qui tamen non in omnibus, sed tantum in sex illis, quas Icti enumerant, in tutelis, commodato, mandato, deposito, negotiis gestis, et pignoratitia, seu fiducia, locum habet actio contraria, hinc bene Cicero addit, *in plerisque*. 7) *praestare* sensu Ictorum, quos Cicero sequitur, est, quid cuipiam alius obstrictus sit facere, suere, sarcire, si qua inaequalitas, aut laesio inique contigerit. 8) astutia cum malitia perpetuo cohaeret, opponiturque prudentiae. 9) vulgo, *anteponit*, sed Mssi *ponit ante*.

praediis solum ius civile ductum a natura, malitiam fraudemque vindicat; sed etiam in 1) mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur. Qui enim scire debuit de sanitate, de fuga, de furtis, 2) praestat edicto aedilium. 3) Haeredum alia caussa est.

LXXII. Ex quo intelligitur, quoniam iuris natura fons sit, hoc 4) secundum náturam esse, neminem id agere, ut ex alterius praedetur inscientia. Nec ulla pernicies vitae maior inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiae. Ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. 5) Quotus enim quisque reperietur, qui impunitate et ignoratione omnium proposita, abstinere possit iniuria?

CAPUT XVIII.

ARGUMENTUM. *Alia improbae et dolosae cupiditatis exempla recenset. Primum de M. Crasso et Q. Hortensio est: alterum haeredipetas tangit, et in genere omnes eos, qui amicitiae simulatione rem aliorum ad se pertrahere conantur: mox addit exemplum contrarium, cui proverbium de magna absurditate usurpari solitum inserit.*

LXXIII Periclitemur, 6) si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari 7) vulgus hominum fortasse non putat. Neque enim de sicariis, veneficis, 8) testamentariis, furibus, 9) peculatoribus hoc loco disserendum est, qui non verbis sunt,

1) an sana, fugitiva, furacia. 2) quae aediles praestari iubent. 3) haeredes in vendendis bonis defuncti non coguntur praestare, si quid vitiosi sit in mancipiis aut aliis rebus, quas vendunt, quia creduntur ignorare vitia. 4) quia natura dictitat proximo cuique idem faciendum esse, quod sibi quisque fieri velit. 5) quasi dicat, pauci reperientur. 6) Experiamur. 7) imperita multitudo, quae nescit iudicare, quid ex officio fiat, quid contra officium. 8) qui falsa testamenta scripserunt. 9) qui rempubl. furati sunt.

et disputatione philosophorum, sed vinculis et carcere 1) fatigandi; sed haec consideremus, quae faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii 2) Basili locupletis hominis falsum testamentum quidam e Graecia Romam attulerunt. Quod quo facilius obtinerent, scripserunt haeredes secum M. Crassum, et Q. Hortensium homines eiusdem 3) aetatis 4) potentissimos. Qui, quum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpae, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satin hoc est, ut non deliquisse videantur? 5) Mihi quidem non videtur. Quamquam 6) alterum amavi vivum, 7) alterum non odi mortuum.

LXXIV. Sed quum Basilus M. 8) Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset haeredem: 9) hunc, ait, dico 10) patronum agri Piceni et Sabini: (o 11) turpem notam temporum illorum) 12) num erat aequum, principes 13) civis rem habere, ad Satrium nihil prae-

1) Vulgo, *castigandi*: sed *fatigandi* legit quoque Nonius, explanatque, cohibendi, comprimendi. 2) vulgo male, *Basilii*. Est enim *Basilus* cognomen Minuciorum. 3) alii, *civitatis*, sed *aetatis* ex Mss praefert Langius. 4) Crassum divitiis, Hortensium eloquentia. 5) merito, nam ius naturae praecipit, ut rem alienam, quam quis in sua potestate habet, reddat domino, nec enim sine scelere retinere potest. 6) Hortensium aemulum, cuius mortem deplorat in libri proemio, qui inscribitur Brutus. 7) M. Crassum, quem vivum oderat, et in Paradoxis insectatur. 8) *Satria* familia romana est. Male igitur in aliis *Satirius* appellatur. 9) vulgo omittitur dictio, *ait*, sed sunt verba ex Minucii testamento. 10) quae honoris dumtaxat appellatio est ad clientelas pertinens 11) apparet igitur eos partem illius haereditatis accepisse, quod et superiora comprobant, *aliqui facinoris munusculum non repudiaverunt*. 12) vulgo, *non erat*, sed *num* ex libro veteri Flavius Ursinus restituit. 13) vulgati *civi-*

ter nomen pervenire? Etenim si is, qui non defendit iniuriam, neque propulsat a suis quum potest, iniuste facit, ut in primo libro disserui: qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed etiam adiuvat iniuriam? Mihi quidem, etiam 1) verae haereditates non honestae videntur, si sint 2) malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione quaesitae. Atque in tabulis rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet.

LXXV. Falso: nam eadem utilitatis, quae honestatis est regula. Qui hoc non perviderit, 3) ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans: EST ISTUD QUIDEM HONESTUM: VERUM HOC EXPEDIT: res a natura copulatas audebit errore divellere: qui fons est 4) fraudium, maleficiorum, scelerum omnium.

CAPUT XIX.

ARGUMENTUM. *Declarat adhuc naturam viri boni, repetens eius definitionem, eumque etiamsi habeat facultatem iniuste agendi, habere tamen neutiquam voluntatem, affirmans. Porro ex iure naturae agenda vel omittenda nota esse posse indicat, et virum bonum haereditatem iniuste affectare non debere concludit. Nunc etiam agit de malitia, quae cum iustitia et aequitate pugnat, idque exemplis illustrat. Primum de Fimbria consulari est: post Gygis et Crassi exempla ad regulam applicat: Nihil, quod turpe est, posse esse utile, etsi occultetur, quod tandem tamen revele tur.*

LXXVI. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut, si 5) digitis concrepuerit, possit in locupletium

tatis habent: sed *civis* Msa praeferunt, ut sit accusativus pluralis pro *cives*. 1) testamento legatae, quum illa, proxime nominata, vera non fuerit. 2) haeredipetas damnat, quos exagitant satyrici multis locis. 3) reciproce pro, ipse non aberit a nulla fraude. 4) *fraudium*, ut Philipp. II. *mearum laudium*, pro, laudum, fraudum 5) Nullo nego-

testamenta nomen eius irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem umquam suspicaturum. At 1) dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione haeres posset scriptus esse, qui re vera non esset haeres, in foro, mihi crede, 2) saltaret. Homo autem iustus, isque, quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se quis sit vir bonus, nescire fateatur. At vere, si quis voluerit animi 3) sui complicatam notionem evolvere, iam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit quibus possit, noceat nemini, 4 nisi lacessitus iniuria. Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros haeredes moveat, in eorum locum ipse succedat? Non igitur faciat (dixerit quis) quod utile sit, quod expediat? Immo intelligat, nihil expedire, nec utile esse, quod sit iniustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit.

LXXVII. Fimbriam 5) consularem audiebam de patre nostro puer, iudicem M. Lutatio Pinthiae fuisse, equiti Romano sane honesto, quum is 6) sponsionem fecisset. NI BONUS VIR ESSET: itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem numquam iudicaturum: ne aut spoliaret fama probatum hominem, si

tio, facillime, unde proverbium, *ad digituli crepitum*, id est, minimo momento. 1) *Dares* infinite usurpatur, pro *si quis daret*, ubi nihil opus est particula *si*, quae in vulgatis additur. 2) prae gaudio, utpote qui summum bonum non in honesto, sed in divitiis opibusque poneret. Saltationem autem apud Romanos turpem fuisse, veterum scripta abunde testantur. 3) eleganter dictum, pro id quod animo insitum est et innatum, et si obscurius et involutum, meditando acuere et penitus recognoscere, id respicere, quod mens ipsa, si excutiatur, et conscientia dictitat. 4) non ulciscendo, sed se defendendo et arcendo iniuriam. 5) Licinium Fimbriam Valerius lib. VII. cap. 2. nominat. 6) qui petere vult, litemque facit ante omnia

1) contra iudicasset, aut statuisse videretur, virum bonum aliquem esse, quum ea res innumerabilibus officiis, et laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem 2) Fimbriam etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest, quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat 3) praedicare. Haec nonne est turpe, dubitare philosophos, quae 4) ne rustici quidem dubitent? A quibus natum est id, quod iam tritum est vetustate proverbium. Quum enim fidem alicuius, bonitatemque laudant, dignum esse dicunt, quicum 5) in tenebris mices. Hoc quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiamsi id possis nullo refellente obtinere?

LXXVIII. Vides ne igitur, hoc proverbio neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paullo ante fingebam, digitorum percussione haereditates omnium posse ad sese 6) convertere? Ut enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest: sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante, et repugnante 7) natura.

sponsione provocat adversarium: is unde petitur, sic contendit, ex provocatione spondet, rursusque restipulatur a petitore, qui etiam vicissim respondere cogitur 1) quam ille spondens asseverabat 2) id est, vir in gerenda republ. versatus, non modo philosophus. 3) palam dicere sine pudore. 4) bonitas etiam apud rusticos laudem habet, quibus etiam proverbium, quod sequitur, originem debet, quo ostenditur, cum bono viro ubique bene agi. (5 cum quo etiam noctu amotis luminibus et arbitris possumus ludere manibus, nam micare est manus movere et digitos, quos explicando numerum petimus. Bonus vir, etiamsi manus videre non potest, tamen dicet, quot digitos explicuerit. 6) non patitur Gronovius corrigi lectionem pluribus codicibus custoditam. Nam hac phrasi saepe alias utitur Cicero, et Seneca *aversam haereditatem* dixit. Quamquam alii *convertere* praeferant. 7) quae omnia vivendi praecepta nobis tradit.

CAPUT XX.

ARGUMENTUM. *Proponit alia exempla de malitia pugnante cum iustitia et aequitate, quaeritque, an praemiorum magnitudo impellere ad fraudem debeat? ubi ad huius declarationem duas historias allegat: unam de C. Mario, alteram de M. Gratidiano, easque ad praetextum utilitatis contra honestatem applicans, regulam saepius traditam iterum repetit, et postea de facto utriusque disputans, tribus eadem argumentis reprehendit.*

LXXIX. At enim, quum permagna praemia sunt, est caussa peccandi. C. Marius, quum a spe consulatus longe abesset, et 1) septimum annum post praeturam iaceret, neque petiturus umquam consulatum videretur 2) Q. Metellum, cuius legatus erat, summum 3) virum et 4) civem, quum ab eo 5) imperatore suo Romam missus esset, apud populum romanum criminatus est, bellum 6) ducere, si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum, aut mortuum Iugurtham se in potestatem populi romani redacturum. Itaque factus est ille quidem consul, sed a fide iustitiaque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cuius legatus, et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit.

1) Quum consulatu biennio tantum praetura legibus distaret. 2) vide Sallustium bello Iugurthino cap. 63. et 64. 3) virtute. 4) dignitate. 5) haec duo verba, quae adulterina quibusdam videntur, omnino retinenda, et a Cicerone adscripta sunt, ut iniuriam Metello a Mario factam amplificaret. 6) vulgo. *producere.* Sed qui veterum codicum

LXXX. Ne 1) noster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, quum praetor esset, collegiumque praetorum tribuni plebis 2) adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia 3) constitueretur. 4) Iactabatur enim temporibus illis nummus, sic ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter 5) edictum cum poena atque iudicio, constitueruntque, ut omnes simul in 6) rostra post meridiem 7) descenderent: et ceteri quidem alius alio; Marius 8) a subselliis in rostra recta: idque, quod communiter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res, si quaeris, ei magno honori fuit: omnibus vicis statuae; ad eas thus et cerei. Quid multa? nemo umquam multitudini fuit carior.

LXXXI. Haec sunt, quae conturbant homines in deliberatione nonnumquam, quum id, in quo violatur aequitas, non ita magnum: illud autem, quod ex eo 9) paritur, permagnum videtur: ut Mario, praeripere collegis et tribunis pleb. popularem gratiam, non ita turpe: consulem ob eam rem fieri, quod sibi tunc proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne

scripturam interpolarunt, nesciverunt *ducere* Caesari et Ciceroni saepissime accipi pro producere, protrahere. 1) rationem, cur *nostrum* appellat, vide paullo ante cap. 16. 2) in consilium. 3) qui scil. nummi probi, qui adulterini, quantique quique essent. 4) pretium monetae neque aureae, neque argenteae consistebat. 5) quo erat constituta res nummaria, proposita poena, si quis contra fecisset. 6) forum. 7) quia plerique procerum habitabant in collibus, et fora essent humiliora, dicebantur Romae *descendere*, quum prodirent in publicum, licet non habitarent editioribus urbis locis. 8) a tribunis, quorum erant subsellia, ut et triumvirorum ac quaestorum; tribunalia vero praetorum et maiorum causarum. 9) acquiritur.

sit: aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumus ne aut illum Marium virum bonum iudicare, aut hunc? explica, atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quae sit in 1) ea species, forma, et notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum mentiri emolumenti sui caussa, criminari, praeripere, fallere? nihil profecto minus. Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem et nomen amittas? Quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quae dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem, iustitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se quis conferat in belluam, an in hominis figura immanitatem gerat belluae?

CAPUT XXI.

ARGUMENTUM. *Ob potentiae cupiditatem multos etiam honestatem negligere, Pompeii et C. Caesaris dictatoris exemplis probat, eorumque facta culpat, obiectionibus quibusdam respondens, tandemque atrocitatem tyrannidis I Caesaris graviter perstringit, concludens inde nihil, quod turpe et iniustum, utile esse.*

LXXXII. Quid, qui omnia recta et honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur; nonne idem faciunt, quod is, qui etiam 2) socerum habere voluit eum, cuius ipse audacia potens esset? utile

1) Intelligentia scilicet tua. 2) Pompeium taxat, qui Iuliam Caesaris filiam duxit uxorem, ut Caesaris audacia subnixus multa ad libidi-

ei videbatur plurimum posse alterius invidia; id quam iniustum in patriam, quam inutile, quam turpe esset, non videbat. Ipse autem 1) socer in ore semper graecos versus Euripidis 2) de Phoenissis habebat: quos dicam, ut potero; incondite fortasse, sed tamen ut res possit intelligi:

Nam si violandum est ius, regnandi gratia
Violandum est: aliis rebus pietatem colas.

3) Capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, 4) quod omnium sceleratissimum fuerat, exceperit.

LXXXIII. Quid igitur minuta colligimus, haereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, 5) rex populi romani, dominusque omnium gentium esse concupierit, idque perfecerit. Hanc cupiditatem, si quis honestam esse dicit, 6) amens est: probat enim legum, et libertatis interitum; earumque oppressionem tetram, et detestabilem, gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse, in ea civitate, quae libera fuit, quaeque esse debeat, 7) regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile: qua hunc obiurgatione, aut quo potius convicio a tanto errore coner 8) avellere? Potest enim, Dii immortales, cuiquam esse utile foedissimum, et teterrimum parricidium patriae, quamvis is, qui eo se

nem facere posset. 1) Iulius Caesar, vide Svetonium. 2) de tragoedia, quae inscribitur Phoenissae. 3) perniciosus et sceleratus. 4) nimirum tyrannis. 5) Svetonius in Iulio, cap. 79. *nec ex eo infamia affectati etiam regii nominis discutere valuit.* etc. 6) expers prudentiae, quoniam ignorat, quid sit honestum, quid utile 7) *Regis* et *regni* nomen in republ. romana fuit invidiosissimum, ut semper, quum de Romanis loquerentur, tyrannum et tyrannidem denotet. 8) vulgo, *avertere*, sed *avellere* habent plerique librorum antiquo-

obstrinxerit, ab oppressis civibus 1) parens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut haec duo 2) verbo inter se discrepare, re tamen unum 3) sonare videantur.

LXXXIV. Non habeo ad vulgi opinionem, quae maior utilitas, quam regnandi, esse possit. Nihil contra inutilius ei, qui id iniuste consequutus sit, invenio, quum ad veritatem coepi revocare rationem. Possunt enim cuiquam esse utiles 4) angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima? *Multi iniqui, atque infideles regno, pauci sunt boni* inquit 5) Accius. At cui regno? 6) Quod a Tantalo et Pelope proditum iure obtinebatur. Nam 7) quanto plures ei 8) regi putas, qui 9) exercitu populi romani populum ipsum romanum oppressit, civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem, servire sibi coegisset?

LXXXV. Hunc tu 10) quas conscientiae labes in animo censes habuisse? quae vulnera? Cuius au-

rum. 1) Svetonius cap. 79. inter *honores nimios* a Caesare *receptos* numerat *cognomen patris patriae*. 2) *verbo* et *re* sic apud Latinos opponuntur, ut apud Graecos λόγῳ καὶ ἔργῳ 3) significare. Vide metaphoram elegantem in *discrepare* et *sonare*. 4) exemplum superius attulit ipse non unum. Hic addatur insigne Tiberii, de cuius angoribus vide Svetonium in eius vita cap. 63. et seq. 5) in tragoedia, quae inscribebatur Thyestes. 6) legitima successione a patre ad filium Thyestem quasi per manus transmissum. 7) si hoc contingere potuit Thyesti, qui paternum avitumque regnum tenebat, quid debet putare Caesar? 8) Caesari, quem invidiose regem appellat. 9) *cum*, quod in vulgatis inseritur, non est in ullo vetere libro, et elegantius abest. 10) vide Tacitum Annal. cap. 6 de Tiberio ex Platonis sen-

*

tem vita ipsi potest utilis esse, quum eius vitae ea conditio sit, ut, qui illam eripuerit, in 1) maxima et gratia futurus sit et gloria? Quod si haec utilia non sunt, quae maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis: satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non honestum sit.

CAPUT XXII.

ARGUMENTUM. *Nihil, quod turpe, utile esse posse, etiam exemplis dissimilibus illustrat. Et primo quidem laudat C. Fabricium Q. F., deinde vero eos reprehendit, qui publico nomine, relicta honestate, utilitatem sunt sequuti, ut L. Philippus, Cato Uticensis et Curio.*

LXXXVI. Quamquam id quidem, quum saepe alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio, consule iterum, et a senatu nostro iudicatum est. Quum enim rex Pyrrhus populo romano bellum ultro intulisset; quumque 2) de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente: 3) perfuga ab eo venit in castra Fabricii, eique est pollicitus, si praemium ei proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, et eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum: Idque factum eius a senatu laudatum est. Atqui, si speciem utilitatis, opinionemque quaerimus, magnum illud bellum perfuga unus, et gravem adversarium imperii sustulisset; sed magnum dedecus et flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum.

tentia. 1) hoc dicit in laudem Bruti et ceterorum tyrannicidarum 2) Vide superius lib. I. cap 12. 3) medicus Pyrrhi, ut ab aliis traditum est.

LXXXVII. Utrum igitur utilius, vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit: vel senatui nostro, qui numquam utilitatem a dignitate seiunxit, 1) armis cum hoste certare, an venenis? Si gloriae caussa imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria. Sin ipsae opes expetuntur 2) quoquo modo, non poterunt esse utiles cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. filii, sententia: quas civitates L. Sulla, pecunia accepta, ex S. C. 3) liberavisset, ut hae rursus vectigales essent; neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Est ei senatus assensus. Turpe imperio. Piratarum enim melior fides, quam senatus. At aucta vectigalia; utile igitur. Quousque audebunt dicere, quidquam utile, quod non honestum?

LXXXVIII. Potest autem ulli imperio, quod gloria debet 4) fultum esse et benevolentia sociorum, utile esse odium et infamia? Ego etiam cum Catone meo saepe dissensi: nimis mihi 5) praefracte videbatur, aerarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa sociis: quum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum 6) colonis nostris soleremus: eoque magis, quod illa 7) ordinum coniunctio ad salutem reipu-

1) iure gentium iam pridem nefas fuit, hostem veneno interficere; ne pericula in bellis, quae crebra esse coeperunt, nimium intenderentur. 2) per fas et nefas. 3) immunes ac liberas esse iussisset. 4) subnixum, firmatum et stabilitum. 5) dure ac pertinaciter. 6) quibus, si calamitas quaedam fundum infestavit et proventum perdidit, remittimus aliquid de pacta mercede, aut vectigali annuo: sic et publicanis, si animose nimis vectigalia publica conduxerunt, et inopinata mala intercesserunt, per quae non possunt solvere, quantum ad reip. solvendum se obstrinxerunt, aequitas postulat, ut nonnihil pecuniae debitae remittatur. 7) illa Catonis durities ordinem equestrem

blicae pertinebat. Male etiam Curio, quum caussam 1) Transpadanorum aequam esse dicebat; semper autem addebat, 2) VINCAT UTILITAS. Potius diceret, non esse aequam, quia non esset utilis reipublicae, quam quum utilem esse diceret, non esse aequam fateretur.

CAPUT XXIII.

ARGUMENTUM. *Proponit hic Cicero varias quaestiones spinosas, in quibus utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, easque in utramque partem ventilat. In earum dijudicatione magis Antipatro, defendendi honestam iacturam contra turpem utilitatem, et iniquum lucrum, quam Diogeni, hoc potius spectandum contendenti, assentiri videtur.*

LXXXIX. Plenus est sextus liber de officiis Haecatonis talium quaestionum: sit ne boni viri, in maxima charitate 3) annonae 4) familiam non alere? 5) In utramque partem disputat: sed tamen ad extremum 6) utilitate putat officium dirigi magis, quam 7) humanitate. Quaerit, si in mari iactura facienda sit, equi ne pretiosi potius iacturam faciat, an 8) servuli vilis? Hic alio res familiaris, 9) alio ducit humanitas. Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebit

a senatu disiunxit, et fenestram aperuit Caesari et Pompeio rempublicam opprimendi. 1) qui petebant ius civitatis, quorum caussam egit Curio. 2) Clamabat Curio, *vincat utilitas*, quamvis adversaretur aequum: ius et fas. Cicero vero docet, Curioni potius dicendum fuisse, *vincat aequum*, licet aliud suadere videatur utilitas, sed quia ei repugnat aequitas, ideo utilitas est repudianda. 3) Non tantum frumenti, sed quidquid ad victum attinet. 4) mancipia. 5) cur et alenda, et deserenda videatur. 6) ut potius fame pereant servi et ancillae, quam ipse aut insigni detrimento afficiatur, aut cum suis liberis fame periclitetur. 7) ut familia conservetur propter naturalem societatem rationis et orationis, quae servis etiam cum dominis intercedit. 8) qui non magni vendi possit. 9) vincere

ne eam sapiens, si potuerit? 1) negat, quia sit 2) iniurium. Quid 3) dominus navis? eripietne suum? minime: non plus quam si navigantem in alto eiicere de navi velis, qui sua 4) sit. Quoad enim perventum sit eo, quo 5) sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium.

XC. Quid, si in una tabula sint duo naufragi aeque sapientes: sibine 6) uter rapiat, an alter cedat alteri? cedat vero: sed ei, cujus magis intersit, vel sua, vel reipublicae caussa vivere. Quid, si haec paria in utroque: nullum erit certamen; sed, quasi 7) sorte aut 8) micando victus, alteri cedet alter. Quid si pater fana exspilet, 9) cuniculos agat ad aerarium, indicetne id magistratibus filius? Nefas id quidem est. Quin etiam 10) defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria praestat omnibus officiis? imo vere: sed ipsi patriae conducit, pios habere cives in parentes. Quid si tyrannidem occuparet, si patriam prodere conabitur pater? silebitne filius? immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat. Si nihil proficiet, 11) accusabit, mi-

debet humanitas; etiamsi vilissimi pretii sit mancipium. 1) quum tamen praestet eum vivere, qui sit utilior reipublicae. 2) nam quamvis conservationi mei imprimis servire me docuerit natura, tamen non vult, ut cum iniuria alterius me servem. 3) navicularium et magistrum navis vocant Icti. 4) in vulgatis inseritur *non*, sed invitis veteribus, est enim ratio, quam affert dominus navis, quare navigantem in alto e navi eiiciat. 5) conducta. 6) pro *utervis*. 7) ut Ionas in sacris literis. 8) controversias micationibus decidi solere, aeque ut sortibus, ex Turci Aproniani Pr. urb. edicto, quod extat, clarum est. 9) subterraneos meatus, ut furetur pecuniam ex aerario. 10) id utique pietas liberorum in parentes requirit, si parentum crimina non ad interitum patriae spectant. 11) reprehendet: non enim

nabitur etiam; ad extremum, si ad perniciem patriae res spectabit, 1) patriae salutem anteponet saluti patris.

XCI. Quaerit etiam, si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis: quum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis. Diogenes ait: Antipater negat: cui potius 2) assentior. Qui 3) vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere. Non necesse putat Diogenes: Antipater viri boni existimat. Haec sunt quasi 4) controversa iura Stoicorum. In mancipio vendendo dicendane vitia? non ea, quae nisi dixeris, 5) redhibeatur mancipium iure civili: sed haec, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum. Alteri dicenda videntur, alteri non dicenda. Si quis aurum vendens, orichalcum se putat vendere, indicetne ei vir bonus, aurum illud esse, an emat denario, quod sit 6) mille denarium? Perspicuum iam est, et quid 7) mihi videatur, et quae sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia.

hoc loco est, accusare ad iudices. 1) quod libro pluribus declaravit, quia *omnium charitates patria una complexa sit.* 2) vera est Antipatri contra Diogenem sententia. Dolus alterius, quo ego deceptus sum, nullum mihi ius dat, vicissim decipiendi alterum etc. 3) quod durare et aetatem ferre nequit, et cuius vis exolescit brevi tempore. 4) alii *controversiae in iure Stoicorum.* Sed melius in Msis; *controversa iura*, id est, ambigua, de quibus Stoici inter se dissentiunt: quae translatio sumpta est a Ictis, de iuribus dubiis dissentientibus. 5) opus sit recipere mancipium venditum. 6) quod aestimetur, vendatur, mille denariis: 7) nimirum, indicandum hoc venditori ab emptore bono viro esse, quod minoris suum vendiderit.

CAPUT XXIV.

Argumentum. *Quaeritur hic: An etiam in promissis, pactis et conventionibus* το ῥητον *semper debeat servari? Sunt autem duplicia promissa. Hic de iis agit, quae nec vi, nec dolo malo facta sunt; atque hic duas quaestiones proponit: unam de pacto, utrum servari debeat, nec ne? alteram de promissis absurdis et ineptis. In priore praeter caussam dubitandi notanda ratio, cur liceat, uti medicamento? itemque responsio ad quaestionem: Vitae et saluti consulendum: in posteriore vero responsio triplex.*

XCII. Pacta et promissa semperne servanda sint, quae nec vi, nec dolo malo (ut praetores solent 1) facta sint? Si quis medicamentum cuipiam dederit ad 2) aquam intercutem; pepigeritque, ne illo medicamento umquam postea uteretur: si eo medicamento sanus factus fuerit, et annis aliquot post inciderit in eumdem morbum, nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut item eo liceat uti, quid faciendum sit. Quum sit is inhumanus, qui non concedat, nec ei quidquam fiat iniuriae, vitae et saluti consulendum.

XCIII. Quid? si quis sapiens rogatus sit ab eo, qui eum haeredem faciat, quum ei testamento 3) sestertium millies relinquatur, ut ante, quam haereditatem adeat, luce palam in foro saltet, idque se facturum promiserit, quod aliter eum haeredem scripturus ille non esset: faciat, quod promiserit, nec ne? 4) Promisisse nollem, et id arbitror fuisse gravitatis: sed quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, 5) honestius mentietur, si ex haere-

1) In nonnullis additur, *edicere*, sed alii vel hoc, vel *servare*, quod in praetoris edicto exprimitur, subintelligi malunt. 2) morbum hydropisin. 3) Miliones tres. 4) sapientis et gravis viri fuisset, non promittere. 5) maiori laude fidem promissis non praestabit, quoniam ostendit antiquiorem sibi esse virtutem et decorum omnibus aliis

ditate nihil ceperit, quam si ceperit; nisi forte eam pecuniam in reipub. 1) magnum aliquod tempus contulerit, ut vel saltare eum, quum patriae consulturus sit, turpe non sit.

CAPUT XXV.

ARGUMENTUM. *Ad alterum promissorum genus hic progreditur auctor, quae quia non sunt his, quibus promiseris, utilia, non esse servanda docet. Hic primo huius generis fabellas tres proponit: his deinde ζητηματα duo de depositis addit, quibus idem ostendit, quod in fabulis. Postremo finiens totam disputationem de comparatione utilis et honesti; se nunc deinceps discursum de eadem ad reliquos quoque duos officiorum fontes, fortitudinem nempe et temperantiam, quarum elegantes descriptiones ponit, reducturum pollicetur.*

XCIV. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quae non sunt 2) iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaetonti 3) filio (ut redeamus ad fabulas) facturum se esse 4) dixit, quidquid optasset. Optavit, ut in currum patris tolleretur. Sublatus est: atque 5) insanus 6) antequam constitit, ictu 7) fulminis deflagravit. Quando melius fuerat in hoc, promissum patris non esse servatum? Quid, quod Theseus exegit promissum a Neptuno? cui quum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti filii sui, quum is patri suspectus esset de 8) noverca: quo optato impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus.

rebus. 1) in aliquam difficultatem et necessitatem reip. cui adesse debemus, et quidquid pro illa faciamus, decet. 2) Inutile aut noxium promissum non servandum. 3) ex Clymene nympha Oceani et Thetyos filia. 4) imo iuravit per aquam Stygiam 5) ex scorpionis conspectu territus habenas remisit, ut equi sentirent, se non verum aurigam habere. 6) antequam se colligeret, et sic componeret, ut stare posset. 7) a Iove precibus mortalium, tanto incendio laborantium, auditis 8) Phaedra.

XCV. Quid? Agamemnon quum devovisset Dianae, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit 1) Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potius non faciendum, quam tam 2) tetrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda nonnumquam: neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te 3) sana mente deposuerit, repetat insaniens: reddere peccatum sit: non reddere, officium. Quid? si is qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae, reddesne depositum? non credo; facies enim contra rempublicam, quae debet esse carissima. Sic multa, quae honesta natura videntur esse, 4) temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutata utilitate fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quae videntur esse utilitates contra iustitiam simulatione prudentiae, satis arbitror dictum.

XCVI. Sed quoniam a quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem 5) versabimur, quum docebimus, ea, quae videntur esse utilia neque sunt, quam sint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia; itemque de iustitia, quae semper est utilis, disputatum est. Reliquae sunt duae partes honestatis:

1) fabula est apud Euripidem in tragoedia. 2) crudele et horrendum. 3) alii, *sanae mentis*, sed vetustiores, *sana mente*. 4) per temporis rationem, hoc est, ut nunc loquuntur in scholis philosophorum, propter circumstantias temporis. 5) tenebimus et exequemur

quarum altera in animi excellentis magnitudine, et praestantia cernitur: altera in conformatione, et moderatione 1) continentiae et temperantiae.

CAPUT XXVI.

ARGUMENTUM. *Collatione dissimilium exemplorum ostendit, quae vere fortis hominis officia sint, contemnere scilicet utilia. Primum exemplum fabulosum est et externum, de Ulysse. Eius factum comparatione utilitatis et honestatis pertractat, turpitudinemque duobus argumentis amplificat. Alterum est historicum et domesticum, de M. Attilio Regulo.* (*v. Lib.* 1. *C.* 13).

XCVII. Utile videbatur Ulyssi, ut quidem 2) poetae tragici prodiderunt: nam apud Homerum 2) optimum auctorem, talis de Ulysse nulla suspicio est: sed insimulant eum tragoediae, 4) simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium. At utile (ut aliquis fortasse dixerit) regnare, et 5) Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. 6) Ullum tu decus in quotidianis periculis et laboribus cum tranquillitate hac conferendum putas? ego vero 7) istam contemnendam et abiiciendam; quoniam, quae honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror.

XCVIII. Quid enim auditurum putas fuisse Ulyssem, si in illa simulatione perseverasset? qui quum maximas res gesserit in bello, tamen haec audivit ab 8) Aiace:

propositum et institutum ordinem. 1) φιλανθρωπια, cuius contrarium apud Terentium *homo perpaucorum nominum.* 2) Quorum nullus exstat. 3) fabularum et artificii poetici, non historiarum. 4) malitia quaedam, quae prudentiam videretur imitari, quum ab ea distet plurimum. 5) quae erat patria sua. 6) i. e. nulla tranquillitas et vita otiosa potest conferri cum decore et laude, quam meretur quis ex laboribus et periculis aditis pro decoro servando. 7) tranquillitatem. 8) quem Ulysses superavit in iudicio armorum.

1) *Cuiu' ipse princeps iuris iurandi fuit,*
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem:
Furere assimulavit: ne 2) *coiret, institit.*
Quod ni 3) *Palamedis perspicax prudentia*
Istius 4) *percepset malitiosam audaciam,*
Fide sacratum ius perpetuo falleret.

XCIX Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quam deserere consentientem Graeciam ad bellum 5) barbaris inferendum. Sed dimittamus et 6) fabulas, et externa; 7) ad rem factam nostraque veniamus. M. Attilius Regulus, quum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xantippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare, juratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is quum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut res declarat, 8) falsam iudicavit: quae erat talis, manere in patria, esse domi suae cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunae bellicae iudicantem, tenere consularis dignitatis gradum. Quis haec neget esse utilia? 9) quem censes? magnitudo animi et fortitudo negat.

1) Senarii iambici ex Pacuvii armorum iudicio. 2) cum reliquis Graecis in concilio Graecorum: ubi actum de bello Troianis publice inferendo. 3) quum enim Ulysses araret, et salem sereret, ut furens videretur, Palamedes obiecit aratro Telemachum filium Ulyssis: qui inde timens filio se aperuit 4) *percepset*, non *percepisset*, quod in quibusdam legitur. 5) Phrygibus. 6) non enim hoc de Ulysse verum putabat. 7) Codices plurimum variant. Sed plenior est **αντιθεσις** *ad rem factam nostraque*, ut opponatur iis, *dimittamus et fabulas et externa.* 8) quum utile esse non posset, quod honestum non esset. 9) elegans locutio, *quem censes?* scil. esse Attilium: quid

CAPUT XXVII.

ARGUMENUM. *Factum M. Attilii iterum comparatione utilitatis et honestatis dilatat, caussamque dubitandi per congeriem utilium amplificat, sed quaestionem, argumento h. l. a natura honestatis, et praecipue a proprietatibus fortitudinis, et cognatarum specierum petito decidens, honestatem utilitati recte praepositam dicit, Regulumque laudat, defendit, et commendat.*

C. Num 1) locupletiores quaeris auctores? Harum enim est virtutum proprium, 2) nil extimescere, omnia humana despicere, nihil, quod homini accidere possit, intollerandum putare. Itaque quid fecit? in senatum venit: mandata exposuit: sententiam ne diceret, recusavit: 3) quamdiu iureiurando hostium teneretur, non esse senatorem. Atque illud etiam, (o stultum hominem, dixerit quispiam, et repugnantem utilitati suae!) reddi captivos negavit esse utile: illos enim adolescentes esse et bonos duces: se iam confectum senectute. Cuius quum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt, ipse Carthaginem rediit: neque eum charitas patriae retinuit, nec suorum. Neque vero tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem, et ad 4) exsquisita supplicia proficisci: sed iusiurandum conservandum putabat. Itaque tum, quum vigilando necabatur, 5) erat in meliore caussa, quam si domi senex captivus, periurus, consularis remansisset.

dices de Attilio? quamquam aliae editiones habent: *quid censes?* 1) Quam animi magnitudinem et fortitudinem. 2) Magnificentius haec dicuntur, quam verius. 3) hoc etiam affirmant leti, aliudque exemplum docet apud Gellium lib. VII. Noct. Attic. c. 18. 4) vide Gellium lib. VI. cap 4. et Augustinum de Civitate Dei. 5) rectius fecit, meliorem caussam habuit, felicior erat, siquidem ex honesto felicitas pro-

CI. At stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit. Quo modo stulte? etiamne, si reipublicae conducebat? 1) potest autem, quod inutile reipublicae sit, id cuiquam civi utile esse?

CAPUT XXVIII.

ARGUMENTUM. *Eidem sententiae inhaerens, aliquot obiectiones contra factum Reguli pro utilitate insigni praeferenda honesto affert: quarum argumenta partim ab eventu et tuto, partim a collatione malorum, a personae conditione partim, itemque a qualitate et genere facti, tandemque ab utilitatis magnitudine desumpta sunt.*

Pervertunt homines ea, quae sunt 2) fundamenta naturae, quum utilitatem ab honestate seiungunt. Omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque 3) rapimur: nec facere aliter ullo modo possumus. Nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur: sed quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire; propterea 4) illa prima et summa habemus: utilitatis nomen non tam splendidum, 5) quam necessarium ducimus.

CII. Quid est igitur, dixerit quis, in iureiurando? num iratum timemus Iovem? at hoc quidem

venit. 1) sicut nemini potest esse utile, quod inutile generi est humano: sic nec civi potest prodesse, quod nocet civitati, quia pars est civitatis. 2) Quoniam honestum est secundum naturam, et nihil est utile, quod non sit honestum. 3) vi et imperio naturae; sed nos corrupti verum utile non perspicimus. Avaritiae nubilo aut alterius affectus caligine obducti, aestuque calamitatum inflammati. 4) laudem, decorem et honestatem, quibus datur primus et summus locus. 5) propter humanam indigentiam.

commune est omnium philosophorum, non 1) eorum modo, qui Deum nihil habere ipsum negotii dicunt, et nihil exhibere alteri: sed 2) eorum etiam, qui Deum semper agere aliquid, et moliri volunt, numquam nec irasci Deum, nec nocere. Quid autem iratus Iupiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, quae tantam utilitatem praeverteret. An, ne turpiter faceret? Primum, 3) MINIMA DE MALIS. Num igitur tantum mali turpitudo ista habeat, quantum ille cruciatus? Deinde illud etiam apud 4) Accium:

5) *Fregisti fidem? neque dedi, neque do infedeli cuiquam.*

Quamquam ab impio rege 6) dicitur, luculente tamen dicitur.

CIII. Addunt etiam, quemadmodum nos dicamus, videri quaedam utilia, quae non sint: sic se dicere, videri quaedam honesta, quae non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi iurisiurandi caussa ad cruciatum revertisse; sed sit non honestum, quia, 7) quod per vim hostium esset actum, ratum non esse debuit. Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. Haec fere contra Regulum.

1) Epicureorum. 2) Stoicorum, Peripateticorum et Academicorum. 3) debemus negligere. 4) *Accium* pro *Attium* restituit Graevius. 5) *ne*, quod in vulgatis additur, non est in Msis 6) Atreo, qui fratrem deceperat Thyestem. 7) Sic enim edicebat praetor; *quod vi metusque caussa gestum est, ratum non habebo.*

CAPUT XXIX.

Argumentum. *Respondet Cicero ad obiectiones contra Reguli factum prolatas. Prima responsio sumpta est ab obligatione, et vi iuramenti, et a distinctione; altera a definitione mali. Tertiam obiectionem de iuramentis, et iure erga hostes servando distinctione refellit. Mox addit, quando non necesse sit servare iuramentum, addito exemplo non latroni quidem aut piratae, hosti tamen legittimo ac iusto iuramentum servandum esse innuens.*

CIV. Sed prima videamus. Non fuit Iupiter metuendus, ne iratus noceret, quia 1) neque irasci solet, neque nocere. Haec quidem ratio non magis contra Regulum, quam contra omne iusiurandum valet. Sed in iureiurando, non qui metus, sed quae vis sit, debet intelligi. Est enim iusiurandum 2) affirmatio religiosa. Quod autem affirmate, quasi Deo teste, promiseris, id tenendum est. Iam enim non ad iram deorum, 3) quae nulla est, sed ad iustitiam et ad fidem pertinet. Nam praeclare Ennius:

O fides alma, 4) apta pinnis, et 5) iusiurandum Iovis!

Qui igitur iusiurandum violat, is fidem violat: quam in 6) Capitolio vicinam Iovis Optimi Maximi (ut in Catonis 7) oratione est) maiores nostri esse voluerunt.

CV. At enim ne iratus quidem Iupiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus. Certe,

1) Ut scilicet homines solent irasci: sed irascitur ut iudex, qui sine ira punit nocentes. 2) videtur hanc definitionem accepisse ab Aristotele in Rhetor., ad Alexandrum cap. 18. 3) ut philosophi omnes affirmant. 4) plerisque simulacris Deorum, ut Victoriae, Famae, etc. affingebant alas, ut Deos ubique praesto esse indicarent. *Apta* autem *pinnis* est πτεροεσσα. 5) Iovi tribuitur κατ' ἐξοχην, quia Iupiter credebatur vindex esse iurisiurandi. 6) Fidem in Capitolio primus consecravit Attilius Calatinus. 7) censorium intelligit.

1) si nihil malum esset, nisi dolere. Id autem non modo non summum malum, sed 2) ne malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant. Quorum quidem testem non mediocrem: sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quaeso, vituperare. Quem enim locupletiorem quaerimus, quam 3) principem populi romani, qui retinendi officii caussa cruciatum subiret voluntarium? Nam, quod aiunt, MINIMA DE MALIS, id est ut turpiter potius, quam calamitose: an est ullum maius malum turpitudine? Quae si in deformitate corporis habeat aliquid offensionis, quanta illa depravatio et foeditas turpificati animi debet videri.

CVI. Itaque 4) nervosius qui ista disserunt, solum audent malum dicere, id quod turpe sit: qui autem 5) remissius, hi tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem:

Neque dedi, neque do fidem infideli cuiquam:

idcirco recte a poeta dicitur, quia quum tractaretur Atreus, 6) personae serviendum fuit. Sed si hoc 7) sibi sumunt, nullam esse fidem, quae infideli data sit, videant, ne 8) quaeratur latebra periurio.

CVII. Est autem etiam ius bellicum, fidesque iurisiurandi saepe cum hoste servanda. Quod enim

1) iuxta Epicureos, quibus summum malum est dolor. 2) haec fuit opinio Stoicorum, statuentium, nihil esse numerandum in malis, praeter vitia. 3) erat enim consularis. In aliis edit. est *principem reipublicae*. 4) ut Stoici. 5) ut Peripatetici. 6) decoro personae. 7) huius defensionem suscipiunt. 8) servanda fides etiam in-

ita iuratum est, ut mens 1) conciperet fieri oportere, id observandum est. Quod aliter; id si non feceris, nullum periurium est: ut si 2) praedonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si iuratus quidem id non feceris. Nam pirata non est 3) perduellium numero definitus, sed communis hostis omnium. Cum hoc nec fides esse debet, nec iusiurandum commune.

CVIII. Non enim falsum iurare 4) periurare est, sed quod 5) ex animi tui sententia iuraveris, sicut verbis concipitur, more nostro, id non facere, periurium est. Scite enim Euripides;

Iuravi 6) lingua, mentem iniuratam gero.

Regulus vero non debuit conditiones, pactionesque bellicas et hostiles perturbare periurio. Cum iusto enim et legitimo hoste res gerebatur: adversus quem et totum 7) ius feciale, et multa sunt iura communia. Quod ni ita esset, numquam claros viros senatus vinctos hostibus dedisset.

fideli. 1) Vulgo, *mens, deferentis conciperet*. Sed *deferentis* non est in Mstis, et procul dubio et glossemate irrepsit. Etenim iurisiurandum debet ad mentem et sensum illius praestari, qui illud defert, et quicum iuranti negotium est. Nam dictis ipsis testem adhibens Deum, debet dicta facere vera, quomodo putat a deferente illa intelligi. 2) quum enim humano generi semper infesti sint, ius humanum eos iuvare non debet. 3) Vulgo: *est ex perduellium*, sed ea delet Graevius, et phrasin hanc exponit; non est relatus in certorum et iustorum hominum numerum. 4) Omnes libri Msi ita habent, non *peierare*, ut est in vulgatis. 5) solemnis Ciceroni aliisque locutio. 6) sunt verba Etheoclis apud Euripidem in Phaenissis, qui iuraverat, se peracto anno daturum sceptrum fratri suo Polynici; sed postea dixit se iurasse lingua, non mente. 7) de quo multa libro primo.

CAPUT XXX.

ARGUMENTUM. *Proponit auctor quatuor exempla romana, in quibus fides aut servata hostibus, aut pactionibus a senatu improbatis ipsi imperatores et consules iisdem dediti. Post obiectionem quartam examinat, et viro forti ex principio Stoico vim non posse inferri asserit: respondetur simul novae obiectioni. Tandem quinta obiectio solvitur, honestatem nempe esse caussam utilitatis: non enim, quia utile, ideo honestum: sed quia honestum, ideo utile: atque adeo haec duo nominibus quidem discrepare, sed re ipsa congruere, persuadere conatur.*

CIX. At vero T. Veturius et Spurius Posthumius, quum iterum consules essent, quia quum male pugnatum apud 1) Caudium esset, legionibus nostris 2) sub iugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his: 3) iniussu enim populi senatusque fecerant. Eodemque tempore 4) T. Numicius, Q. Maelius, qui 5) quum tribuni pleb. erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur: atque huius deditionis ipse Posthumius, qui dedebatur, 6) suasor et auctor fuit. Quod idem multis annis post C. 7) Mancinus; qui ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam L. Furius et Sex. Attilius ex S. C. ferebant: qua accepta, est hostibus deditus. 8) Honestius hic, quam Q. Pom-

1) Apuliae vicum. 2) Vide Livium lib. IX inermes milites cum singulis vestimentis extra vallum exire iussi. 3) Livius de hac eadem re: *Iniusso populo nego quidquam sanciri posse, quod populum teneat.* Hic a senatu magis pro sponsione habebatur, quam pro pactione aut foedere: ideoque sponsores non locupletes dederunt hostibus. 4) Mire in his nominibus variant codices atque interpretes. 5) quum actum est de Samnitium pace repudianda, non quum facta pax est; nam extra urbem esse, nisi per unum diem tribunis plebis non licebat. 6) lege apud Livium verba Posthumii, id suadentis. 7) qui auctore Plutarcho ignavissimus omnium romanorum ducum. 8) ma-

peius: quo, quum in 1) eadem caussa esset, deprecante, accepta 2) lex non est. 3) Hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas: 4) apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est.

CX. At 5) non 6) debuit ratum esse, quod erat actum per vim. Quasi vero 7) forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur quum praesertim de captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo iudicio stetit, sed suscepit caussam, ut esset iudicium senatus: cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Poenis redditi essent, ita incolumis in patria Regulus restitisset. Quod quia patriae non utile putavit, idcirco honestum sibi et sentire illa, et pati credidit. Nam, quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum; 8) immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile, quod idem non honestum; nec quia utile, honestum est: sed, quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis, haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius aut praestantius.

iori cum laude fortitudinis et magnanimitatis. 1) eadem ignominia premeretur, nam paullo ante cum iisdem Numantinis aeque infame foedus pepigerat. 2) hanc supra *rogationem* nominavit. 3) apud Pompeium, qui nolebat hostibus dedi. 4) apud Titum Veturium et Spurium Posthumium, consules; qui suaserunt propter honestatem, ut hostibus dederentur. 5) affert aliud, quod Regulo obiici potuisset. 6) sic sane sentiebant et philosophi et ICti. 7) haec non sunt inepta, nec Stoica, sed longe verissima et omnibus philosophis communia Non hic loquitur de perfecto sapiente, sed de viro forti, etiam ex vulgo, qui non potest cogi, si nolit. 8) Hoc quoque certissimum. Nihil enim turpe natura potest utilitate magna proposita fieri utile.

CAPUT XXXI.

ARGUMENTUM. *Laudatur Reguli factum: hinc maiorum in iureiurando observando religionem Cicero dilaudans, suorum temporum levitatem reprehendit. Probata maiorum observantia dicta Pompeii historia commemoratur. Tandem epiphonema de temporum priscorum moribus adiiciens, caput hoc T. Manlii encomio finit.*

CXI. Sed ex tota hac laude Reguli unum est illud admiratione dignum, quod captivos retinendos censuerit. Nam quod rediit, nobis nunc mirabile videtur, 1) illis quidem temporibus aliter facere non potuit. Itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad adstringendam fidem iureiurando maiores arctius esse voluerunt; id indicant leges in duodecim tabulis; indicant 2) sacratae; indicant foedera, quibus etiam cum hoste devincitur fides; indicant 3) notiones, animadversionesque censorum, qui nulla de re diligentius, quam de iureiurando iudicabant.

CXII. L. Manlio Auli filio, quum dictator fuisset, M. Pomponius tribunus pl. diem dixit, quod is 4) paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset. Criminabatur etiam, 5) quod Titum filium, qui Torquatus postea est appellatus, ab hominibus relegasset, et ruri habitare iussisset. Quod quum

1) Simile Africani exemplum laudat Cicero lib. II. cap. 12. ineunte. 2) sic in libris vetustis, et impressis plerisque: de legibus sacratis Cicero in Corneliana, *tanta*, inquit, *in illis virtus fuit, ut anno XVI. post reges exactos, propter nimiam dominationem potentium secederent, leges sacratas ipsi sibi rogarent* etc. in Manutianis editionibus legitur, *indicant sacra*, quod Marsus de sacrorum ritibus interpretatur. 3) iudicia et cognitiones. 4) quod, occasione bene faciendi belli ductus, obtinendi legitimum imperii tempus, sex mensium spatio definitum, evasisset. 5) *quod filium iuvenem extorrem urbe, domo, penatibus, foro, luce, congressu aequalium prohi-*

audivisset adolescens filius, negotium exhiberi patri; accurrisse Romam, et 1) cum prima luce Pomponii domum venisse dicitur. Cui quum esset nuntiatum: 2) qui illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit e lectulo, 3) remotisque arbitris ad se adolescentem iussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium 4) distrinxit, iuravitque, se illum statim interfecturum, nisi iusiurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum. Iuravit hoc coactus terrore Pomponius: rem ad populum detulit: docuit, cur sibi caussa desistere necesse esset; Manlium 5) missum fecit. Tantum temporibus illis iusiurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, 6) torque detracta, 7) cognomen invenit: cuius tertio consulatu Latini ad 8) Veserim fusi et fugati. Magnus vir in primis: et qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in 9) filium.

bitum, in onus servile, prope in carcerem atque in ergastulum dederit. Livius. 1) ita ad veterum morem melius, quam quod antea erat in vulgatis: *prima luce.* 2) *quod illum*, habetur in vulgatis. Sed *qui illum*, in optimis libris. Ciceroniane. 3) e cubiculo abire iussis. 4) quem tectum attulerat 5) non tantum patri caussae dictio remissa est, sed etiam adolescenti ea res honori fuit. Livius 6) ita in omnibus legitur editionibus. Sed quum Hieronymus annotavit, Ciceronem et Virgilium muliebri genere; Livium virili *torquem* dixisse, tum ex antiquo libro reddit Manutius, *torque detracta.* 7) *Torquatus* enim cognominatus est. 8) *pugnatum est cum Latinis haud procul radicibus Vesuvii montis, quae via ad Viserim ferebat.* Livius. 9) quem securi percuti iussit, quod iniussu suo cum hoste pugnaverat, et victor spolia retulerat.

CAPUT XXXII.

ARGUMENTUM. *Exemplis contrariis tractationem de iureiurando illustrat, atque sic concludens universam de fortitudine hoc loco institutam disputationem, nihil eorum, quae timido, humili, fracto etc. fiunt animo, propter utilitatem fortiter factum existimari debere, affirmat.*

CXIII. Sed ut laudandus Regulus in conservando iureiurando, sic 1) decem illi, quos post Cannensem pugnam iuratos ad senatum misit Annibal, se in castra redituros ea, quorum potiti erant Poeni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo. Nam Polybius, 2) bonus auctor in primis, scribit, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, a Senatu re non impetrata: unum ex decem, qui paullo post, quam egressus erat e castris, rediisset, quasi aliquid esset oblitus, Romae remansisse. Reditu enim in castra, liberatus se esse iureiurando interpretabatur; non recte: fraus enim 3) adstrigit, non dissolvit periurium. Fuit igitur stulta calliditas, perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus vinctus ad Annibalem duceretur.

CXIV. Sed illud maximum: octo hominum millia tenebat Annibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent a Paullo et Varrone consulibus. Eos senatus non censuit redimendos, quum id 4) parva pecunia fieri potuisset: ut esset insitum militibus nostris aut vincere, aut emori. Qua quidam re audita, fractum animum Annibalis scri-

1) Vide Livium lib XXXVII. cap. 58. et seqq. imprimis 61. 2) maxime dignus, cui, aliquid narranti, fides habeatur. 3) alii malunt: *destringit*, quod significet: aliquid resolutum aliter ligare. 4) poterant autem redimi tribus minis, vel HS CIↃCC teste Polybio

bit idem, quod 1) senatus populusque rom. rebus afflictis tam excelso animo fuisset. Sic honestatis comparatione ea, quae videntur utilia, vincuntur.

CXV. Acilius 2) autem ille, qui graece scripsit historiam, plures ait fuisse, qui in castra revertissent, eadem fraude, ut iureiurando liberarentur, eosque a censoribus omnibus ignominiis notatos. Sit iam huius 3) loci finis. Perspicuum est enim, quae timido animo, humili, demisso, fractoque fiant (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod ipsi opus esse videretur, non quod reipublicae, censuisset, aut domi remanere voluisset) non esse utilia, quia sunt flagitiosa, foeda, turpia.

CAPUT XXXIII.

ARGUMENTUM. *Ad quartam nunc et ultimam virtutum, in quas honestum primo libro divisit, digreditur: et iam de collatione temperantiae cum voluptatibus tractat. Proponit autem primo eiusdem rei varia vocabula: deinde tam Cyrenaicos et Annicerios, quam Epicureos reprehendit philosophos, omne bonum vel in voluptatibus ponentes, vel virtutem inde laudandam existimantes, quod voluptatibus efficiens esset: atque cum his decertandum ait. Tum vero probat, nec temperantiam, nec ullam quidem virtutem aliam, ex quibus omne honestum, officiumque manat, efficientem esse voluptatis, aut eidem servire posse Inde Epicureorum rationes in traducenda ad perfruitionem voluptatis virtute refutat, et contra Calliphonem et Dinomachum, honestatem cum voluptate non posse copulari, duplici ratione demonstrat. Tandem hanc disputationem ad libros de Finibus remittit, et voluptatem non habere aliquid in sese utilitatis, concludit. Sequitur tandem epilogus, partim huius oaperis, cum praedicatione, librorum Cratippi, commendationem, prt m affectus in filium significationem cum adhortatione ad colendam philosophiam continens.*

CXVI. Restat quarta pars, quae decore, mode-

lib. VI. 1) ut declararet, nec tanta clade se posse permoveri ad captos pretio liberandos, quos peccasse iudicaret, utque et fidem faceret hosti, se non laborare pecunia post tantas strages civium. 2) in aliis male: *Attilius*. Caius Acilius annales scripsit a Dionysio Halicarnasseo, Livio, Plutarcho memoratos. 3) disputationis, quae pertinet ad fortem animum et magnum.

ratione, modestia, continentia, temperantia continetur. Potest igitur quidquam esse utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo 1) Cyrenaici, atque 2) Annicerii philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt: virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis. Quibus 3) obsoletis, 4) floret Epicurus, eiusdem fere adiutor auctorque sententiae. Cum his 5) viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est.

CXVII. Nam si non modo utilitas, sed vita omnis beata, corporis 6) firma constitutione ejusque constitutionis spe exsplorata, ut a 7) Metrodoro scriptum est continetur: certe haec utilitas, et quidem summa, (sic enim censet) cum honestate pugnabit. Nam ubi primum prudentiae locus dabitur? an ut conquirat undique suavitates? Quam miser

1) Qui ab Aristippo Cyrenaico ortum habuerunt. 2) dicti ab Anniceride itidem Cyrenaico, qui sectam Cyrenaicam emendavit. 3) reiectis, quum iam in desuetudinem venerint. 4) habetur in pretio eius opinio, suasque habet sectatores. 5) vulgo *velis equisque*, quod exponunt, terra marique, sed absurdum censet Langius, vela equis coniungere, et primus restituit, *viris equisque*, observatque, ita Ciceronem aliosque saepe loquutos. 6) εὐεξία. 7) Atheniensi, Epicuri

virtutis famulatus 1) servientis voluptati! quod autem munus prudentiae? an 2) legere intelligenter voluptates? Fac nihil isto esse iucundius: quid cogitari potest turpius? Iam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quae est dolorum laborumque contemptio? Quamvis enim multis in locis dicat Epicurus, sicut hic dicit, 3) satis fortiter de dolore; tamen non id spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore. Ut si illum audiam de continentia, et temperantia: dicit ille quidem multa multis locis: sed 4) aqua haeret, ut aiunt. Nam qui potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? est enim temperantia libidinum inimica, libidines autem consectatrices voluptatis.

CXVIII. Atque in his tamen 5) tribus generibus quoquo modo possunt, non incallide 6) tergiversantur. Prudentiam introducunt scientiam, 7) suppeditantem voluptates, 8) depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo 9) expediunt, quum

discipulo. 1) de quo et Seneca lib. IV de benefic. 2 *apud Epicureos virtus voluptatum ministra est. Illis paret, illis deservit, illas supra se videt.* 2) ut salutares noxiis, honestae turpibus; (si tamen hoc tribuendum est Epicuro) magnae parvis, diuturnae brevibus anteponantur. 3) Tale est quod ex illo notavit Seneca epist. 67. *Epicurus ait, sapientem, si in Phalaridis tauro peruratur, exclamaturum: Dulce est, et ad me nil pertinet.* 4) non progreditur eius ratio, impedimentis retinetur, ut aqua; nam absurda sunt, quae dicit. 5) prudentia, fortitudine et temperantia. 6) fugiunt instam reprehensionem, alios fallunt verbis, quibus virtutes ipsas videntur efferre, tueri et expedire. 7) subministrantem corpori ipsas voluptates. 8) nam philosophia n ed tur consternatis animis, ut ait Cicero. 9) videntur introducere, et illi mu-

tradunt rationem negligendae mortis, perpetiendique doloris. Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt: dicunt enim voluptatis magnitudinem doloris detractione 1) finiri. Iustitia 2) vacillat, vel iacet potius; omnesque eae 3) virtutes, quae in communitate cernuntur et in societate generis humani. Neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus, quam amicitia, si haec non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur.

CXIX. Conferamus igitur in pauca. Nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quae honestati esset contraria; sic 4) omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphonem et Dinomachum iudico, qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tamquam cum homine pecudem, copulavissent. Non recipit istam coniuctionem honestas, aspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum et malorum, qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri et temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) 5) alio loco pluribus.

CXX. Nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando res ea, quae videretur utilitas,

nus assignare suum 1) vulgo male, *fieri.* Hoc enim dicebant Epicurei, ubi dolor detractus esset, finiri ac terminari voluptatem. 2) nutat, nec potest consistere aut esse apud ipsos; quum omnia referant ad propriam voluptatem, non ad communem: quod est contra iustitiam. 3) liberalitas, magnificentia, comitas, affabilitas. 4) non quod omnem damnet voluptatem, paullo enim post ipse dicit, voluptatem posse condimentum esse honestatis, sed cum honestate disputat, non vult illi voluptati locum esse. Nam voluptas honestatem non potest reddere honestiorem et meliorem, sed nonnumquam suaviorem. 5) in li-

honestati repugnat, diiudicanda res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate coniunctio. Nam ut tribuamus aliquid voluptati, 1) condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil habebit.

CXXI. Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia, magnum: sed 2) perinde erit, 3) ut acceperis. Quamquam tibi hi tres libri inter Cratippi commentarios, 4) tamquam hospites erunt recipiendi. Sed ut, si ipse venissem Athenas (quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset) aliquando me quoque audires; sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox mea est, tribues his temporibus quantum poteris; poteris autem quantum voles. Quum vero intellexero, te hoc scientiae genere gaudere, tum et praesens tecum propediem, 5) ut spero, et, dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibique persuade, esse te mihi quidem carissimum: sed multo fore cariorem, si talibus 6) monumentis praeceptisque laetabere.

bris de Finibus. 1) honestatem reddet suaviorem 2) sic et tanti pretii. 3) sicut acceperis: nam si illud magni facies, magnum erit. 4) plus igitur Cratippo quam sibi ipsi tribuere videtur. 5) auguratus scilicet, quod evenit. Nam proscriptus et interfectus est paullo post scriptos hos libros, M. Antonii Triumviri iussu. Neque igitur praesens, neque absens cum filio loquutus est. 6) libros suos vocat *monumenta*, paterni scil. amoris in filium, tamquam diu duraturos: in quibus quoniam praecipiuntur ea, quae ad honestatem veramque gloriam pertinent, propterea subiunxit, *praeceptisque*: quasi dicat, si meos libros leges, eorumque praecepta servabis: praecepta enim monumentis eiusmodi continentur, igitur ἐν διὰ δυοῖν.

M. T. CICERONIS

CATO MAIOR 1)

VEL DE SENECTUTE

AD T. POMPONIUM ATTICUM

DIALOGI PERSONAE SCIPIO, CATO, LAELIUS

CAPUT I.

ARGUMENTUM. *Praefamen auctoris ad Pomponium Atticum, huiusque elogium.*

I. *O Tite, si quid ego 2) adiuero curamve 3) levasso,*
Quae nunc te coquit, et versat 4) in pectore fixa,
Ecquid erit pretii?

Licet enim mihi versibus iisdem affari te, Attice, quibus affatur Flaminium

1) De huius Dialogi inscriptione ipse Cicero in Laelii prooemio. *Maior* autem addit, ad minoris differentiam; nam minoris quoque laudem scripsit. 2) alii *adiuvo*: parum interest, utro modo legatur, pro *adiuvero*. 3) futurum antiquum pro *levavero*. 4) L. Quinctius Flaminius a Catone senatu motus, quem Ennius his versibus alloquitur. Vide infra cap. 12.

Ille vir, 1) haud magna cum re, sed plenus fidei.
Quamquam certo scio, non, ut Flaminium,
Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.
Novi enim 2) moderationem animi tui et aequitatem; teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam intelligo. Et tamen te suspicor iisdem 3) rebus, quibus me ipsum, interdum gravius commoveri; quarum consolatio et maior est, et in 4) aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visum est, de senectute aliquid ad te conscribere.

II. Hoc enim onere, quod mihi commune tecum est, aut iam urgentis, aut certo adventantis senectutis, et te et me ipsum levari volo. Etsi te quidem id modice ac sapienter (sic ut omnia) et ferre, et laturum esse certe scio. Sed mihi quum de senectute vellem aliquid scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo 5) uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ita iucunda huius libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et iucundam senectutem. Numquam igitur satis laudari digne poterit philosophia; cui qui pareat, omne tempus aetatis sine molestia possit degere.

III. Sed de 6) ceteris et diximus multa, et 7) saepe dicimus. Hunc librum de senectute ad te misi-

1) Iocus, nam quum vellet dicere, locuples testis, ex consuetudine latini sermonis, recordatus eius (Ennii) inopiae, dixit, *haud magna cum re.* 2) qui neque secundis rebus, nec adversis deprimaris. 3) Reipub. perturbatione. 4) non enim licet ob tyrannum. 5) amicorum enim omnia communia. 6) Philosophiae laudibus. 7) propositum enim ei erat, totam philosophiam latinis literis illustrare.

mus. Omnem autem sermonem tribuimus non 1) Tithono, ut Aristo Chius, ne parum esset auctoritatis in fabula; sed M. Catoni seni: quo maiorem auctoritatem haberet oratio; apud quem 2) Laelium, et 3) Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris; attribuito Graecis literis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

CAPUT II.

ARGUMENTUM. *Catonis laus. Disputatio de senectute.*

IV. Scip. Saepenumero admirari soleo cum hoc C. Laelio, quum 4) ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime quod numquam senectutem tibi gravem esse senserim: quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se 5) Aetna gravius dicant sustinere. Cat. Rem haud sane difficilem, Scipio et Laeli, admirari videmini. Quibus enim 6) nihil est opis in ipsis ad bene, beateque vivendum, iis omnis gravis est aetas: qui autem omnia bona a se ipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturae necessitas afferat. Quo in genere in primis est senectus; quam ut

1) qui quum ab aurora adamatus esset, ab eaque in caelum sublatus, illius succo perunctus est. Atque ob id ad eam senectutem pervenit, ut petiverit se in cicadam converti: quod genus cantando mori ferunt 2) Sapientem dictum, prioris Laelii. 3) Africanum minorem. 4) Quas infra in Laelio enumerat Cicero Cap. II. 5) sumpsit hoc ex Euripidis Hercule furente. 6) qui omnes vitae rationes suspensas habent a muneribus fortunae rebusque aliis, quae non sunt nostri

adipiscantur, omnes optant, eamdem accusant adeptam: tanta est 1) inconstantia stultitiae atque perversitas. Obrepere aiunt eam citius, quam putassent. Primum quis coegit eos falsum putare? Qui enim citius adolescentiae senectus, quam pueritiae adolescentia, obrepit? Deinde, qui minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum? Praeterita enim aetas, quamvis longa, quum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem.

V. Quodcirca, si sapientiam meam admirari soletis, (quae utinam digna esset opinione vestra, nostroque cognomine) in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem, 2) tamquam deum, sequimur, eique paremus: a qua non verisimile est, quum ceterae partes aetatis bene descriptae sint, extremum actum tamquam ab inerti poeta esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquod extremum, et tamquam in arborum baccis, terraeque frugibus, maturitate tempestiva, quasi 3) vietum, et 4) caducum: quod ferendum est molliter sapienti. Quid enim est aliud gigantum modo bellare cum diis, nisi naturae repugnare?

VI. Lael. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam 5) speramus (volumus quidem certe) senes fieri, multo ante a te didicerimus, quibus facillime ratio-

iuris et potestatis. 1) vulgo, *inconstantia*, *stultitia*. Sed nostra praevalet lectio, *inconstantia stultitiae*. h. e. tam inconstantes sunt homines stulti atque perversi, quibus nihil opis est in seipsis ad bene beateque vivendum. 2) Stoici naturam dicebant Deum. 3) languidum, sine vi, naturalibus viribus privatum. 4) ad casum pronum. 5) haec clausula, *speramus*, *volumus quidem certe*; qua aliquoties alibi usus est Cicero, a sciolis inversa et corrupta erat.

nibus ingravescentem aetatem ferre possimus. Cat. Faciam vero, Laeli, praesertim si utrique vestrum, ut dicis, gratum futurum est. Lael. Volumus sane, nisi molestum est tibi, Cato, tamquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre quale sit.

CAPUT III.

Argumentum. *Inanes querelae nonnullorum de senectute. An opes senectutem tolerabilem reddant.*

VII. Cat. Faciam, ut potero, Laeli: saepe enim interfui querelis meorum aequalium, (pares autem cum paribus, veteri proverbio, facillime congregantur) quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant; tum, quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent; tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu evenirent, reliquisque omnibus maioribus natu: quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela; qui se a libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur. Sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in aetate. 1) Moderati enim et 2) nec difficiles, 3) nec inhumani senes tolerabilem agunt senectutem: importunitas autem, et inhumanitas omni 4) aetate molesta est.

1) Qui cupiditatibus, voluptatibus, et iracundiae moderentur. 2) apud quos et cognoscendi peccati locus sit. 3) benigni. comes, non importuni et morosi. 4) *aetate*, non *aetati*. Omni in aetate

VIII. Lael. Est, ut dicis, Cato. Sed fortasse dixerit quispiam, tibi propter opes, et copias, et dignitatem tuam, tollerabilem senectutem videri: id autem non posse multis contingere. Cat. Est istud quidem, Laeli, aliquid, sed nequaquam in isto sunt omnia; ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, quum ille dixisset, non eum sua, sed patriae gloria splendorem assequutum; Nec hercle, inquit, si ego Seriphius essem, 1) nobilis; nec tu, si Atheniensis esses, clarus umquam fuisses. Quod eodem modo de senectute potest dici. Neque enim in summa inopia non levis esse senectus potest, ne sapienti quidem; 2) nec insipienti, etiam in summa copia, non gravis.

IX. Aptissima omnino sunt, Scipio, et Laeli, arma senectutis, artes, exercitationesque virtutum: quae in omni aetate cultae, cum multum diuque vixeris, mirificos afferunt fructus; non solum, quia numquam deserunt, ne in extremo quidem tempore aetatis: (quamquam id maximum est) verum etiam, quia conscientia bene actae vitae multorumque benefactorum recordatio iucundissima est.

molesta est importunitas hominibus, non solum in senectute. 1) haec sumpta ex Platonis lib. I. de Repub. Voluit Themistocles non Seriphii modo ignobilitatem, sed totius gentis perstringere: quasi et ingenio et animo tam humiles sint, ut ne evadere quidem ex illis quis possit in virum clarum. Itaque nec Themistocles, si ei contigisset, ut in humili obscuraque insula Seriphio nasceretur; nec Seriphius ille, si Athenis, clarus umquam fuisset, nisi accesserint quaedam maiora, ut rebus gerendis eximia prudentia et fortitudo, aliaque huiusmodi. 2) Seriphius ille non conferendus est neque cum sene inopi sapiente, neque cum divite insipiente, quorum alteri senectutem ino-

CAPUT IV.

ARGUMENTUM. *Q. Fabii Maximi laus. Tarentum ab eo receptum.*

X. Ego Q. Maximum, 1) eum qui Tarentum recepit, adolescens ita dilexi senem, ut aequalem. Erat enim in illo viro comitate condita gravitas: nec senectus mores mutaverat. Quamquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen iam aetate provectum. 2) Anno enim post, consul primum fuerat, quam ego natus sum: cumque eo quartum consule adolescentulus miles profectus sum ad Capuam quintoque anno post ad Tarentum quaestor: deinde aedilis, quadriennio post factus sum praetor: quem magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego; quum quidem ille admodum senex, suasor 3) legis Cinciae de donis et muneribus fuit. Hic et bella gerebat, ut adolescens, quum plane grandis esset: et 4) Hannibalem iuveniliter exsultantem patientia sua molliebat. De quo praeclare familiaris noster Ennius:

Unus qui nobis cunctando restituit rem
Non ponebat enim rumores ante salutem.

pia, alteri insipientia gravem facit: sed ei seni simillimus, cuius ad miseriam addi nihil potest, quum neque res domestica subsidio est, neque sapientia solatio. Nam senectus inopi sapienti gravis est, diviti insipienti gravior, inopi simul et insipienti gravissima. Atque hoc tertium senectutis miserrimae genus indicat Cicero, quum ait: *ne sapienti quidem.* Nam seni sapienti quidem inopi levis esse senectus non potest: sequitur, insipienti inopi gravissima sit.

1) Hic est Q Fabius Maximus, Verrucosus, qui anno V. C. 544. Tarentum, Calabriae metropolim, proditione recepit. 2) multum laborant interpretes, ut Catonis Fabiique tempora componant: quos consule; si placet. Nostrum enim non est, tantas componere lites. 3) vide Fridericum Brummerum de lege Cincia. 4) Fabius Hannibalem facinora audaciae, et animi, et fervoris plena, qualia sunt iuvenum, edentem, patientia sua, quia locum praelii committenti numquam dabat, molliorem quietioremque reddebat, et eius conatus ina-

Ergo 1) *magisque magisque viri nunc gloria claret.*

XI. Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit? quum quidem, me audiente, Salinatori, qui 2) amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti, atque dicenti: *Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti: Certe,* inquit 3) ridens; *nam, nisi tu amisisses, ego numquam recepissem.* Nec vero in armis praestantior, quam in toga: qui consul iterum, Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio tribuno plebis, 4) quoad potuit, restitit, agrum Picentem et Gallicum, viritim contra senatus auctoritatem dividenti: augurque quum esset, dicere ausus est: *Optimis auspiciis ea geri, quae pro reipublicae salute gererentur: quae contra rempublicam ferrentur, contra auspicia ferri.*

XII. Multa in eo viro praeclara cognovi; sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem 5) M. filii tulit clari viri et consularis. 6) Est in manibus laudatio: quam quum legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo, atque in oculis civium magnus; sed intus, domique praestantior. Qui sermo? quae praecepta? quanta notitia antiquitatis? quae scientia iuris 7) au-

nes et irritos efficiebat. 1) *postque*, quod in vulgatis legitur ineptum est: *magis magisque* etiam Plautus dixit. 2) Tarentum ad Hannibalem defecerat, praesidium tamen Romanorum, cuius erat dux Livius Salinator, in arcem se receperat. 3) hoc autem dicit, ut Salinatorem, accuset, qui magno alieno labore partam gloriam verbis in se trasmovet. 4) nequidquam id quidem conatus. 5) *Q. filii* legitur in aliis, quod nomen illi fuerit *Quintus*. 6) laudavit enim filium in funere. 7) augurandi.

gurii? multae etiam, 1) ut in homine romano, literae; omnia memoria tenebat, non 2) domestica solum, sed etiam 3) externa bella: cuius sermone ita tum cupide fruebar, quasi iam divinarem id, quod evenit, illo extincto, fore, unde discerem, neminem.

CAPUT V.

ARGUMENTUM. *Senectus quieta.*

XIII. Quorsum igitur haec tam multa de Maximo? Quia profecto videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse 4) Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur: est etiam quiete, et pure atque eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus: qualem accepimus Platonis, 5) qui uno et octogesimo anno scribens mortuus est: qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse dicitur; vixitque quinquennium postea: cuius magister Leontinus Gorgias centum et septem complevit annos, neque umquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, quum ex eo quaereretur, cur tamdiu esse vellet in vita? *Nihil habeo*, inquit, *quod incusem senectutem.* Praeclarum responsum, et docto homine dignum.

XIV. Sua enim vitia insipientes, et suam culpam in senectutem conferunt: quod non faciebat is, cuius modo mentionem feci, Ennius;

1) Literarum enim laudem Romani Graecis concedebant, militarem sibi assumebant. 2) gesta Romanis. 3) exterarum nationum, Graecorum, Persarum, Assyriorum. 4) Maiorem Africanum significat. 5) non immoratus est studiis, sed mortuus. Vide Diogenem Laertium.

Sicut fortis equus spatio qui saepe supremo
1) *Vicit Olympia, nunc senio confectu' quiescit.*
Equi fortis, et victoris senectuti comparat suam; quem quidem probe meminisse potestis. Anno enim undevigesimo post eius mortem hi consules, T. Flaminius, et 2) M.' Acilius, facti sunt. Ille autem Coepione et Philippo iterum 3) consule, mortuus est, quum ego quinque et sexaginta annos natus 4) legem Voconiam voce magna et 5) bonis lateribus suasissem. Sed annos septuaginta natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quae maxima putantur onera, paupertatem et senectutem, ut eis pene delectari videretur.

XV. Etenim, quum 6) contemplor animo, reperio quatuor caussas, cur senectus misera videatur; unam, quod vacet a rebus gerendis: alteram, quod corpus faciat infirmius: tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus; quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, caussarum 7) quanta quamque sit iusta unaquaeque, videamus.

1) Synecdoche Attica. *Pugnare pugnam, certare certamen.* 2) Non *M. Attilius*, ut vulgo, sed M'. (id est, *Manius*) *Acilius*, cuius et infra cap. 10 meminit. 3) Non *consulibus*, ut vulgo, sed consule, ut referatur ad Philippum, qui solus secundum consul fuit, non Caepio. 4) de mulierum haereditatibus. 5) De Catonis validis suprema aetate lateribus vide Valer. Max. lib. VII. 6) vulgati *complector*. Sed melius, *contemplor*, verbum augurale eorum, qui, templo capto, qua visus patet, circumspiciunt, unde eleganter ad animum transfertur. 7) vulgati: *quantum quaeque valeat, quamque sit iusta, videamus.*

CAPUT VI.

ARGUMENTUM. *Senectus a rebus gerendis non abstrahit.*

XVI. A rebus gerendis senectus abstrahit? Quibus? an iis, 1) quae in iuventute geruntur, et viribus? nullae ne igitur res sunt seniles, quae vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paullus, pater tuus, Scipio, socer 2) optimi viri filii mei? ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii? quum rempublicam consilio et 3) auctoritate defendebant, nihil agebant? Ad App. Claudii senectutem accedebat etiam, ut caecus esset: tamen is, quum sententia senatus inclinaret ad pacem cum Pyrrho foedusque faciendum, non dubitavit dicere illa, quae versibus persequutus est Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
Antehac, dementes sese flexere 4) *via?*

Ceteraque gravissime; notum enim vobis carmen est: et tamen ipsius Appii extat oratio. Atque hanc ille egit septem et decem annos post alterum consulatum quum inter duos consulatus anni decem interfuissent, censorque ante consulatum superiorem fuisset. Ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse: et tamen sic a patribus accepimus.

1) Vulgati: *quae iuventute*, sed ista ellipsis est inusitata, *parere iuventute*, *senecta*, pro *in iuventute*, *in senecta*. 2) ideo laudat, qui perierat iam. 3) consilio gravi et prudenti. 4) magna in hac vocula interpretum codicumque differentia. Nos Graevium sequimur, potuit enim versus Ennii in monosyllabam exire, quam Cato, velut nihil ad sententiam spectantem, omisit.

XVII. Nihil igitur 1) afferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant: similesque sunt iis, qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, quum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant; ille autem clavum tenens, quietus sedeat in puppi. Non facit ea, quae iuvenes. At vero multo maiora, et meliora facit. Non enim viribus, aut velocitatibus, aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia, quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet.

XVIII. Nisi forte ego vobis, qui et miles, et tribunus, et legatus, et consul 2) versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, quum bella non gero. At senatui quae sunt gerenda praescribo, et quomodo; Carthagini, male iam diu cogitanti, bellum 3) multo ante denuncio: de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero.

XIX. Quam palmam utinam Dii immortales, Scipio, tibi reservent, ut 4) avi reliquias persequare: cuius a morte hic 5) tertius et tricesimus est annus. Sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, quum consul iterum, me consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum

1) Non *asserunt*, ut quidam linguae latinae ignari somniant, sed *afferunt*: i. e. nugas agunt, nulla firma ratione utuntur, ab ipsa exsperientia coarguntur. 1) praesertim in Hispania. 3) quod orationibus suis semper pro sententia subiiceret: *Haec censeo et Carthaginem delendam.* Auctor in eius vita Plutarchus 4) qui tributariam, Hannibale victo, Carthaginem fecerant. 5) ita plerique codices. Sed alii, *quartus*, *quintus* vel *sextus*.

suae poeniteret? Nec enim excursione, nec saltu, nec eminus hastis, aut cominus gladiis uteretur: sed consilio, ratione, sententia. Quae nisi essent in senibus, non summum consilium maiores nostri appellassent senatum.

XX. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere, aut audire voletis 1) externa, maximas respublicas ab adolescentibus labefactatas, a senibus sustentatas, et restitutas reperietis;

Cedo, qui vestram rempublicam tantam amisistis tam cito?

Sic enim 2) percontantur, ut est in Naevii 3) Ludo: respondentur et alia, et haec in primis:

Proveniebant oratores 4) *novi, stulti, adolescentuli*

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia 5) senescentis.

CAPUT VII.

Argumentum. *Senectus neque memoriam per se minuit, neque etiam ingenium.*

XXI. At memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas, aut si sis natura tardior. 6) Themistocles omnium civium nomina perceperat: num igitur censetis, eum quum aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non

1) exempla. 2) alii *percunctanti* sed *percöntantur* probant plerique codices; intellige **ἀπο του κοινου** homines. 3) quidam addunt, *poetae* Nevii **ερωτοπαιγνιων** libros, quos Gellius et Charisius advocant, intelligit. 4) rerum imperiti: sive novandarum rerum cupidi. 5) ita est in omnibus omnium Mss. pro *senectutis*, quod in editis legitur. Agit enim de iis, qui scribendis commentariis impediti per senectam non sunt. 6) Cui quum Simonides artem memoriae polliceretur, se artem oblivionis malle dixit; quod meminisset eo-

modo eos novi qui sunt, sed eorum patres etiam, et avos; nec sepulcra 1) legens, vereor (quod aiunt) ne memoriam perdam. His enim ipsis legendis redeo in memoriam mortuorum. Nec vero quemquam senum audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. Omnia, quae curant, meminerunt: vadimonia constituta: qui sibi, quibus ipsi debeant.

XXII. Quid iuris consulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quam multa meminerunt? manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria: nec ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit. Qui propter studium quum rem familiarem negligere videretur, 2) a filiis in iudicium vocatus est; ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus 3) patribus bonis interdici solet; sic illum, quasi desipientem, a re familiari removerent iudices; tum senex dicitur, eam fabulam, quam in manibus habebat, et proxime scripserat, 4) Oedipum Coloneum recitasse iudicibus, quaesisseque, num illud carmen desipientis videretur. Quo recitato, sententiis iudicum est liberatus.

rum, quae nollet, oblivisci non posset, quae vellet. 1) vulgo putabatur officere memoriae, si quis legeret inscriptiones sepulchrorum. 2) vide Lucianum in Macrobiis, qui lege talionis filium infamiae a iudicibus damnatum memorat. 3) ideoque iisdem actio rei uxoriae, in dote filiae nomine repetenda non dabatur, quod periculum esset, ne accepta consumerent. Equidem omnibus prodigis interdicebatur bonis, sed imprimis patribus, uti videre licet ex solemni carmine, quo bonis interdicebantur, qui ea dilapidabant, apud Paullum lib. III. Sent. 3. *Quando tua bona paterna, avitaque nequitia tua disperdis, liberosque tuos ad egestatem perducis ob eam rem, tibi ea re, commercioque interdico.* 4) qua sola fabula omnium eius-

XXIII. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romae vidistis, Diogenem Stoicum, coegit in suis studiis obmutescere senectus? an non in omnibus iis studiorum agitatio vitae aequalis fuit?

XXIV. Age, ut ista divina studia omittamus. Possum nominare ex agro Sabino 1) rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus, numquam fere ulla in agro maiora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in illis 2) minus hoc mirum. Nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere, sed iidem elaborant in eis, quae sciunt nihil omnino ad se pertinere.

3) *Serit arbores, quae alteri saeculo prosint,* ut ait Statius noster in Synephebis.

XXV. Nec vero dubitat agricola, quamvis senex, quaerenti, cui serat, respondere: Diis immortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed etiam 4) posteris prodere.

dem studii poetarum praeripere gloriam potuit. 1) olim proceres Romani in agris morabantur, et ubi consilium publicum desiderabatur, e villis arcessebantur in senatum. 2) minus habet admirationis quod in aliis omnibus rebus, quae ad ipsos pertinent, curam ponunt, in hoc vero, quod senex serit arbores, quae alteri saeculo prosint, id multo magis mirandum videtur. 3) *serit*, *non serunt*, ut est in vulgo; loquitur enim de sene, alteri saeculo prospiciente, quod sequentia indicant. 4) propagare ad posteros.

CAPUT VIII.

ARGUMENTUM. *Senectus iucundos potius quam odiosos reddit.*

XXVI. Melius 1) Caecilius de sene alteri saeculo prospiciente, quam illud idem:

Aedepol 2) senectus, si nihil quidquam aliud vitii
Apportes tecum, quum advenis: unum id sat est,
Quod diu vivendo, multa, quae non vult, videt:

et multa fortasse, quae vult: atque in ea quidem, quae non vult, saepe etiam adolescentia incurrit: illud vero idem 3) Caecilius vitiosius:

Tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum,
Sentire ea aetate esse se odiosum alteri.

Iucundum potius, quam odiosum. Ut enim adolescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur, leviorque fit eorum senectus, qui a iuventute 4) coluntur, et 5) diliguntur: sic adolescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur. Nec minus intelligo, me vobis, quam vos mihi esse iucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida, atque iners non sit,

1) Plotio. 2) et in Nonio et in vet. libris hi versus leguntur per allocutionem ad senectam, in quorum tertio figurato persona mutatur. Male igitur, in secundo habent vulgati: apportet secum, advenit. 3) Hephaestione. 4) propter virtutem, dignitatem, et aetatis reverentiam 5) propter facilitatem et morum suavitatem. Haec duo verba

verum etiam sit operosa, semper agens aliquid. et moliens: tale scilicet, quale cuiusqne studium in superiore vita fuit. Quid, quod etiam addiscunt aliquid? ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui se, quotidie aliquid addiscentem, senem fieri dicit; ut ego feci, qui 1) graecas literas senex didici, quas quidem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis, quod quum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem et illud: (discebant enim fidibus antiqui) sed in literis certe elaboravi.

CAPUT IX.

ARGUMENTUM. *Senectuti suae quoque sunt vires, est sermo, coliturque studiis iuventutis.*

XXVII. Ne nunc quidem vires desidero adolescentis, (is enim erat locus alter de vitiis senectutis) non plus, quam adolescens tauri, aut elephanti desiderabam. Quod est, eo decet uti, et quidquid agas, agere 2) pro viribus. Quae enim vox potest esse contemptior, quam 3) Milonis Crotoniatae? qui quum iam senex esset, athletasque se in curriculo exercentes videret, adspexisse lacertos suos dicitur 4) illacrymansque dixisse; *At hi quidem iam mortui sunt.* Non vero tam isti, quam tu ipse 5) nugator. Neque enim ex te umquam es no-

coniunxit et infra, et in Laelio. 1) Ennio poeta docente, quem secum in provinciam duxit Cato. 2) quas quaelibet aetas exigit. 3) maximis quondam viribus praediti, ut sublatum in humeros bovem per stadium ferret. 4) recordatione victoriae, et pristinae gloriae desiderio. 5) qui naturam, tamquam novercam, falso, male gratus, insimu-

bilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil 1) Sext. Aelius tale, nihil 2) multis annis ante 3) T. Coruncanius, nihil modo P. Crassus: a quibus iura civibus praescribebantur: quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia.

XXVIII. Orator, metuo, ne languescat senectute. Est enim munus eius non ingenii solum, sed laterum etiam et virium. Omnino 4) canorum illud in voce splendescit etiam nescio quo pacto in senectute, quod equidem adhuc non amisi: et videtis annos; sed tamen est decorus sermo senis, quietus et remissus: facitque persaepe ipsa sibi audientiam diserti senis compta et mitis oratio. Quod si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere, et Lelio. Quid enim iucundius senectute stipata studiis iuventutis.

XXIX. An ne eas quidem vires senectuti relinquemus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse praeclarius? Mihi vero 5) Cn. et P. Scipiones, et avi tui duo, 6) L. Aemilius, et P. Africanus, comitatu nobilium iuvenum fortunati videbantur. Nec ulli bonarum artium magistri non 7) beati putandi, quamvis consenuerint vires, atque defecerint. Etsi ista ipsa defectio virium, adolescentiae vitiis efficitur saepius, quam senectutis. 8) Libidinosa

Ias. 1) propter iuris civilis scientiam celebris. 2) circiter XC. 3) qui ius. primus profiteri coepit. 4) vocem claram. Clara enim tum fit, quum obtusa splendescit. Cicero III. de Orat. *Est autem in dicendo etiam quidam cantus obscurior, quem significat Demosthenes et Aeschines. quum alter alteri obiicit vocis flexiones.* 5) Duo fratres, qui in Hispania ceciderunt. Publius est maioris Africani et Asiatici pater: Cneus, eorum patruus, Scipionis Nasicae genitor. 6) Aemilius sanguinis, Africanus Publii filius adoptionis linea. 7) vulgo *boni*, quod Manutius *idonei* exponit. 8) sic contra temperantia iuventutis firmiorem et longiorem senectutem reddit. Vide Senecam epist.

enim et intemperans adolescentia effoetum corpus tradit senectuti.

XXX. Cyrus quidem apud 1) Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, quum admodum senex esset, negat se umquam sensisse senectutem suam imbecilliorem factam, quam adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer, (qui quum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio praefuit) ita bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere. Quamquam est id quidem senile, 2) aetatique nostrae 3) conceditur.

CAPUT X.

Argumentum. *Senectus non plane enervat. Cursus certus aetatis.*

XXXI. Videtisne, ut apud 4) Homerum saepissime Nestor de 5) virtutibus suis praedicet? iam enim tertiam aetatem hominum videbat, nec 6) erat ei verendum, ne vera de se praedicans nimis videretur aut insolens, aut loquax: etenim (ut ait Homerus) ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio: quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus; et tamen 7) dux ille Graeciae nusquam optat, ut Aiacis similes habeat decem, at ut Nestoris: quod si acciderit, non dubitat, quin brevi sit Troia peritura.

58. 1) lib. VIII. Cyropaediae. 2) propter auctoritatem, opinione prudentiae, et multi usus rerum partam. 3) non vitio vertitur, quamvis non laudetur. 4) Iliados lib. I. et XXIII. 5) id est, iis rebus, quas virtute sua gesserat. 6) tacite indicat, ne sibi quidem id verendum esse. 7) Agamemnon: significans, bellum magis consilio, quam vi geri debere. Interea tamen Cicero pulchre dissimulat quod Nestor ubique queritur, se inveniri robore destitutum.

XXXII. Sed redeo ad me. Quartum annum ago et octogesimum. Equidem posse vellem idem gloriari, quod Cyrus; sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quaestor eodem bello, aut consul in 1) Hispania fuerim, aut quadriennio post, quum tribunus 2) militum depugnavi apud Thermopylas, Man. Acilio Glabrione consule: sed tamen (ut vos videtis) non plane me 3) enervavit, nec afflixit senectus; non curia vires meas desiderat, non rostra, non amici, non clientes, non hospites. Nec enim unquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, 4) mature fieri senem, si diu velis esse senex. Ego vero me minus diu senem esse mallem, 5) quam esse senem ante, quam essem: itaque nemo adhuc convenire me voluit, 6) cui fuerim occupatus.

XXXIII. At minus habeo virium, quam vestrum utervis. Nec vos quidem T. Pontii 7) centurionis vires habetis. Num idcirco est ille praestan-

1) in qua plura oppida cepit, quam dies fuit. 2) Memoriae vitium in Cicerone deprehenditur. Cato enim non tribunus mil. sed legatus apud Thermopylas depugnavit, teste Livio Lib. XXXVI. certe neminem post consulatum tribunum mil. fuisse constat; at legatos ita multos, ut exemplis probare necesse non sit. 3) robore destituit. Nam robur est in nervis situm. 4) mature sibi parcere et iuvenilia opera intermittere, vel iuvenili aetate senilem sibi prudentiam, et affectuum cupiditatumque moderationem comparare. 5) ignavo otio torpescere, dum et animi et sensuum integritate valeam. 6) respexit ad illud Plauti in Mercatore: Non sum occupatus numquam amico operam dare. Vulgata lectio, *me maluit quin*, a sensu Catonis aliena, et certe falsa est. 7) ait Vegetius centuriones non nisi procero

tior? 1) moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest quisque, nitatur, nae ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur, quum humeris sustineret bovem vivum. Utrum igitur has corporis, an Pythagorae tibi malis vires ingenii dari? Denique isto 2) bono utare, dum adsit: quum absit, ne requiras. Nisi forte adolescentes pueritiam, 3) paullum aetate progressi adolescentiam debeant requirere. Cursus est certus aetati, et via una naturae, eaque simplex: suaque cuique parti aetatis 4) tempestivitas est data. Ut et infirmitas puerorum, et 5) ferocitas iuvenum, et 6) gravitas iam constantis aetatis, et senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat.

XXXIV. Arbitror te audire, Scipio, 7) hospes tuus avitus Masinissa quae faciat hodie, nonaginta annos natus: quum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non ascendere: quum equo, ex equo non descendere: nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto sit: summam in eo esse corporis siccitatem: itaque exsequi omnia regis officia, et munera. Potest igitur exercitatio et temperantia 8) etiam senectuti conservare aliquid pristini roboris.

et robusto corpore esse lectos. 1) hoc est, vires moderatae, quas *ingenuas* dixit Martialis. 2) corporis commoda vocat bona, communi loquendi modo, non Stoicorum dogmate. 3) ultra adolescentiam. 4) cuiuslibet aetatis naturalis proprietas. Sicut in ordine anni, veris tempestivitati flores; aestatis messes, autumni maturitas, hyemis frigus est datum et assignatum natura. 5) quae posita est magis in propulsanda, quam in inferenda iniuria. 6) quae omnium dicta et facta certo consilio gubernat. 7) Africani enim maioris hospes fuit, ut ex Scipionis somnio licet videre. 8) senectutis bono et commodo.

CAPUT XI.

ARGUMENTUM. *Senectutis defensio contra obiectiones de imbecillitate. Appii elogium. Cato senex graecas literas didicit.*

XXXV. Non sunt in senectute vires? ne postulantur quidem vires a senectute. Ergo et legibus et institutis, 1) vacat aetas nostra 2) muneribus iis, quae non possunt sine viribus sustineri. Itaque non modo, quod non possumus sed ne quantum possumus quidem, cogimur. At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii, aut omnino vitae munus exsequi possint. At id quidem non proprium senectutis est vitium; sed commune valetudinis. Quam fuit imbecillus P. Africani 3) filius is, qui te adoptavit? quam tenui, aut nulla potius valetudine? quod ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen civitatis. Ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, quum ne id quidem adolescentes effugere possint? Resistendum, Laeli et Scipio, senectuti est, eiusque vitia 4) diligentia compensanda sunt: pugnandum, tamquam contra morbum, sic contra senectutem.

XXXVI. Habenda ratio valetudinis: utendum exercitationibus modicis; tantum cibi et potionis

1) Hinc *vacatio et excusatio munerum* apud ICtos. Dicebantur hi emeriti. 2) belli et senatoria. 3) maioris. 4) diligenti cura valetudinis sunt compensanda et resarcienda illa vitia, quibus obnoxia

adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis. Nam 1) haec quoque, nisi tamquam lumini oleum instilles, extinguuntur senectute. Et corpora quidem 2) defatigatione et exercitatione ingravescunt, animi autem exercitando levantur. Nam, quos ait Caecilius 3) *comicos stultos senes*, hos significat credulos, obliviosos, 4) dissolutos. Quae vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavae, somniculosae senectutis: ut petulantia, ut libido magis est adolescentium, quam senum; nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum: sic ista senilis stultitia (quae 5) deliratio appellari solet) senum levium est, non omnium.

XXXVII. Quatuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat et senex, et caecus. Intentum enim animum, tamquam arcum, habebat: nec languescens succumbebat senectuti: tenebat non modo 6) auctoritatem, sed etiam 7) imperium in suos: metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant, vigebat in illa domo patrius mos et disciplina.

est senectus. 1) animus et mens. 2) vulgata lectio, *exercitationum defatigatione*, habet Sed si non est εν δια δυοιν, pro exercitatione defatigante, et omnino aliquid est delendum, procul dubio *defatigatione* delendum est. Nam et animus defatigari potest. *Exercitatione* autem retinendum, liquet ex oppositione *exercitatione corpora ingravescunt*, *exercitando animi levantur*. 3) quales introducuntur a poetis comicis crudeli, deliri, leves, amatores, stulti, qui facile decipiuntur a servis, ridiculi denique. 4) qui verecundiae fines transierint. 5) metaphora sumpta a re rustica, ubi deliratio est, crate dentata, vel tabula aratro adnexa, semina operire. 6) quam aut virtus, aut sapientia, aut potentia parit, saepe etiam amor: 7) auctoritas habere videtur aliquid voluntarium: imperium aliquid coactum

XXXVIII. Ita enim senectus 1) honesta est, si 2) se ipsa defendit, si 3) ius suum retinet, si nemini 4) mancipata est, si usque ad extremum spiritum 5) vindicet ius suum. Ut enim adolescentem, in quo senile aliquid; sic senem, 6) in quo est adolescentis aliquid, probo. Quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo nunquam erit. 7) Septimus mihi Originum liber est 8) in manibus; omnia antiquitatis monumenta colligo: caussarum illustrium, quascumque defendi, nunc quam maxime conficio orationes: ius augurum, pontificum, civile tracto; multum etiam graecis literis utor: 9) Pythagoraeorumque more, exercendae memoriae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hae sunt exercitationes ingenii, haec 10) curricula mentis: in his 11) desudans, at-

et violentum: ut, nisi quid ex praescripto fiat, poena sequatur. 1) honore digna et honorata. 2) anteacta vita parta auctoritate, et de diligentia nihil remittendo. 3) ne ex arbitrio liberorum pendeat, neve ad agnatos et gentiles, id est, in tutelam, et quasi mancipationem deducatur. 4) liber homo est suae potestatis: itaque quum se *emancipare* dicitur, intelligitur e potestate sua abire, non amplius suus esse, alienus fieri. 5) id est, ut paullo ante dixit, retineat ius suum, seu auctoritatem et imperium in suos, metuent servi, vereantur liberi, nulli sit emancipata. Quod autem vulgati habent, *dominatur in suos*, est verborum illorum, quae male eiecerunt intrepretationes, sed posteriorum temporum. Notum enim est, quam invisum fuerit vocabulum *dominari et dominus* in libertate. 6) alacritas et hilaritas iuvenilis. 7) nec plures citantur a veteribus, quorum nullus exstat, nam quae circumferuntur, Anni Viterbiensis esse, nemo nescit. 8) a me conscribitur. 9) de Pythagoraeorum vivendi ratione vide Gellius l. 1. c. 1. 10) proprie sunt spatia, intra quae se cursores exercent. 11) exercens manet in metaphora palaestrae.

que elaborans, corporis vires non magnopere desidero: 1) adsum amicis: venio in senatum frequens, ultroque affero res multum et diu cogitatas, easque 2) tueor animi, 3) non corporis viribus. Quae si exsequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipsa cogitantem, quae iam agere non possem: sed, ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat senectus. Ita 4) sensim sine sensu aetas senescit, nec subito frangitur; sed diuturnitate exstinguitur.

CAPUT XII.

ARGUMENTUM. *Senectus laudanda quod careat voluptatibus. Flaminius cur e senatu a Catone eiectus fuerit.*

XXXIX. Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. O praeclarum munus aetatis, si quidem id aufert a nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem 5) Archytae Tarentini, magni imprimis et praeclari viri, quae mihi 6) tradita est, quum essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem pestem quam corporis voluptatem hominibus dicebat a natura datam: cuius voluptatis avidae libidines temere, et effrenate 7) ad potiundum incitarentur.

XL. Hinc patriae proditiones, hinc rerump. eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia

1) Patrocinor. 2) contra eos, qui a me dissentiunt. 3) verbis enim, non pugnis, in senatu disceptamus. 4) παρομοιον etiam vocabulum allusione insigne, in quo decorum Cicero servat in Catonis persona. Nam saeculum illud figuris huius modi delectabatur. 5) Vide Diogenem Laertium lib. VIII 6) in manus, nimirum scripta. 7) impense cupiunt, consulunt parum, ut ait Comicus.

nasci: nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret; stupra vero et adulteria, et omne tale flagitium nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis. Quumque homini sive natura, sive quis Deus nihil mente praestabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quam voluptatem.

XLI. Nec enim, libidine dominante, temperantiae locum esse, neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quo magis intelligi posset, fingere animo iubebat, tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima. Nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Quocirca nihil esse tam detestabile, tamque pestiferum, quam voluptatem, siquidem ea, quum maior esset atque longinquior, omne animi lumen extingueret. Haec quum 1) C. Pontio Samnite, patre eius, a quo, Caudino praelio, Sp. Posthumius, T. Veturius consules, 2) superati sunt, loquutum Archytam Nearchus Tarentinus hospes noster, qui in 3) amicitia populi romani permanserat, se a maioribus natu accepisse dicebat, quum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis, quem Tarentum venisse, L. Camillo, 4) Appio Claudio consulibus, reperio.

1) Hic est, qui optabat in ea tempora se reservatum, quum Romani dona accepissent. Vide lib. II. offic. cap. 21. 2) sub iugum missi. 3) antiqua formula, quae etiam in fragmento Thoriae legis: et in vetustissimo Mss. Graece scripto, quod M. Lepido Q. Catulo coss. in aes incisum fuit, legitur. 4) reposuit Gruterus Appium: eiecitque Publium, qui in posterioribus editionibus irrepserat, contra fastos Ca-

XLII. Quorsum haec? Ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quae efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica est, ac mentis (ut ita dicam) praestringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium. 1) Invitus quidem feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem L. Flamininum e senatu eiicerem, septem annis postquam consul fuisset: sed notandam putavi libidinem. Ille enim, quum esset consul in Gallia, exoratus in 2) convivio a 3) scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent, damnati rei capitalis. Hic, Tito fratre suo censore, qui proximus ante me fuerat) elapsus est. Mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa, et tam perdita libido, quae cum probro privato coniungeret 4) imperii dedecus.

CAPUT XIII.

ARGUMENTUM. *Man. Curii laus. Convivia senibus non plane interdicta.*

XLIII. Saepe audivi a maioribus natu, qui se porro pueros a senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod quum apud Pyrrhum regem legatus esset, audisset a Thessalo 5) Cynea,

pitolinos, contra Mss. plerosque et primae aetatis excusos. 1) nam omnis animadversio et castigatio contumelia vacare debet, neque ad eius, qui punit aliquem, sed ad reip. utilitatem referri. 2) quum vino incaluisset. 3) Philippo Poeno, caro et nobili scorto, quem ubique secum habebat. 4) quum id flagitii consul admisisset. 5) Demosthenis auditore, tantae eloquentiae viro, ut plures civitates sua facundia, quam

esse 1) quemdam Athenis, qui se sapientem profiteretur, eumque dicere, omnia, quae faceremus, ad voluptatem esse referenda. Quod ex eo audientes Man. Curium et 2) Ti. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur: quo facilius vinci possent, quum se voluptatibus dedissent. Vixerat Man. Curius cum Publ. 3) Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro republica quarto consulatu 4) devoverat. Norat eumdem Fabricius, norat Coruncanius, qui quum ex sua vita, tum ex eius, quem dico, Publ. Decii facto iudicabant, esse profecto aliquid natura pulchrum atque praeclarum, quod 5) sua sponte peteretur, quodque spreta et contempta voluptate, optimus quisque sequeretur.

XLIV. Quorsum igitur tam multa de voluptate? Quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magnopere desiderat: caret epulis, exstructisque mensis, et frequentibus poculis; caret etiam vinolentia, et 6) cruditate, et 7) insomniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam eius blanditiis 8) non facile obsistimus: (divine enim Plato escam malorum voluptatem appellat, quod ea videlicet homines 9) capiantur, ut hamo pisces) quamquam immoderatis epulis careat senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duilium, M. filium, qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a coena senem saepe videbam puer: delectabatur 10) cereo

Pyrrhus armis, superasse creditus sit. 1) Epicurum. 2) vide Epit. Liv. XIII. 3) Filio. 4) Gallico praelio. 5) sine ullo alio praemio. 6) quae ex ciborum copia oritur. 7) quae multa gignuntur ex crapula 8) cum labore, difficultate, molestia. 9) per imprudentiam. 10) quotiescumque epulatus erat, ad funalem cereum, praeeunte tibicine a coena domum

funali, et tibicine; quae sibi nullo exemplo privatus sumpserat. Tantum licentiae dabat gloria.

XLV. Sed quid ego alios? ad me ipsum revertar. Primum habui semper sodales. 1) Sodalitates autem me quaestore costitutae sunt, sacris 2) Idaeis 3) Magnae Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino modice: sed erat quidam fervor aetatis: qua progrediente, omnia fiunt in dies 4) mitiora. Neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam coetu amicorum et sermonibus metiebar. Bene enim maiores nostri accubitionem epularem amicorum, quia vitae coniunctionem haberet, convivium nominarunt; melius quam Graeci, qui hoc idem tum compotationem, tum concoenationem vocant. Ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur.

CAPUT XIV.

ARGUMENTUM. *Cato conviviis delectatus. Senes studia excolentes.*

XLVI. Ego vero, propter sermonis delectationem, 5) tempestivis quoque conviviis delector, nec cum aequalibus solum, (qui pauci admodum restant) sed cum vestra etiam aetate, atque vobiscum: 6) habeoque senectuti magnam gratiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustu-

reverti solitus est. 1) vocabantur Graecis *sodales* θιασουται. Collegium enim seu societas instituta in honorem alicuius Dei, ad sacra eius celebranda, vocabatur θιασος, et θιασωται societatis eius consortes. 2) ab Ida, Phrygiae monte. 3) quomodo magnae Matris idolum Romam advectum sit, Livius lib. XXIX. aliique docent. 4) ut poma. 5) Quae nec ante inciperent, nec serius desinerent, quam opus erat, laeta quidem, sed moderata. 6) tantum abest, ut accusem.

lit. Quod si quem etiam ista delectant, (ne omnino 1) bellum indixisse videar voluptati, cuius est etiam fortasse quidam naturalis modus) non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis, carere sensu senectutem. Me vero et 2) magisteria delectant a maioribus instituta; et is sermo, qui more maiorum a summo 3) adhibetur in poculis: et pocula, sicut in Symposio Xenophontis, minuta atque 4) rorantia: et refrigeratio aestate, et vicissim aut sol, aut ignis hibernus: quae quidem 5) in sabinis etiam persequi soleo, conviviumque vicinorum quotidie compleo; quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario sermone producimus.

XLVII. At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo: sed ne desideratio quidem: nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, quum ex eo quidam iam 6) affecto aetate quaereret, utereturne rebus venereis: 7) Dii meliora, inquit: libenter vero instinc, sicut a domino agresti, ac furioso, profugi. Cupidis enim

1) Renuntiasse. 2) in omni convivio legebatur plerumque sorte magister convivii, qui conviviis ceteris leges ferebat bibendi. 3) vulgo additum, *magistro*, delendum est, alius enim est, qui magister dicitur, alius, qui summus accumbit: *a summo bibere* Graecis, est εν κυκλῳ πινειν, ab eo conviva videlicet, qui summus accumbit ad imum, quod Romanis solemne fuit. 4) quae vini parum capiunt: non ut impleant convivas ad satietatem, et plane sitim exstinguant, sed ut leviter tamquam irrorare videantur. Quod fit parvis poculis, quae *minuta* dixit. 5) ubi villam habuit Cato simpliciter et rudi forma aedificatam. 6) male alii, *affecta aetate*. Quod hic est *affectus aetate*, aliis est, *confectus aetate*, Phaedro, *defectus annis*. Melius tamen *affecto*, quam *confecto*, ut extrema senectus non ostendatur: quum de media loquatur. 7) alii malunt: *Die meliora*; sed verior et elegantior est vulgata

rerum talium odiosum et molestum est fortasse carere: satiatis vero et expletis iucundius est carere, quam frui. Quamquam non caret is, qui non desiderat. Ego hoc non desiderare, dico esse iucundius.

XLVIII. Quod si istis ipsis voluptatibus 1) bona aetas fruitur libentius; primum parvulis fruitur rebus, ut diximus: deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. Ut 2) Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima 3) cavea spectat: delectatur tamen etiam, qui in ultima: sic adolescentia, voluptates prope intuens, magis fortasse laetatur, sed delectatur etiam senectus, procul eas spectans tantum, quantum sat est.

XLIX. At illa quanti sunt, animum, tamquam emeritis stipendiis 4) libidinis, 5) ambitionis, 6) contentionis, inimicitiarum, 7) cupiditatum omnium, 8) secum esse, secumque, ut dicitur, vivere? Si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute iucundius. Mori videbamus in studio dimetiendi pene caeli atque terrae 9) C. Gallum, familiarem 10) patris tui, Scipio. Quoties illum lux noctu aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit, quum mane coepisset? Quam delectabat eum, defectiones solis et lunae multo ante nobis praedicere!

lectio. 1) adolescentia. Contra mala aetas, senectus. 2) nominatur a Tacito in Dialogo de Oratoribus. 3) temporaneo theatro. 4) in adolescentia. 5) in virili aetate. 6) in reip. administratione. 7) in tota vita. 8) se et suam mentem curare, neglectis inanibus studiis et voluptatibus populi. *Tecum habita, noris, quam sit tibi curta supellex.* Persius Sat IV. 9) Sulpitium Gallum. 10) Paulli: cuius, in exerci-

L. Quid in 1) levioribus studiis, sed tamen acutis? Quam gaudebat bello suo Punico Naevius! quam Truculento Plautus! quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium: qui quum sex annos ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centhone Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit aetate. Quid de P. Licinii Crassi et pontificii et civilis iuris studio loquar? aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte Suadae medullam dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus, etiam senem? Quae sunt igitur epularum, aut ludorum, aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? Atque haec quidem studia doctrinae; quae quidem prudentibus et bene institutis pariter cum aetate crescunt; ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi; SENESCERE SE MULTA IN DIES ADDISCENTEM; qua voluptate animi nulla certe potest esse maior.

CAPUT XV.

ARGUMENTUM. *Voluptates agricolarum.*

LI. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector: quae nec ulla impediuntur senectute, et mihi ad 2) sapientis vitam proxime videntur accedere. 3) Habent enim ra-

tu, bello Macedonico, tribunus militum fuit. 1) Poeticam mathematicis posthabet. 2) Columella rem rusticam ceteris vivendi rationibus praeferens proxime sapientiam locat, eiusque quasi consanguineam facit. 3) est illis negotium cum terra; id est, a terra pendent.

tionem cum terra, quae numquam recusat 1) imperium, nec umquam sine usura reddit, quod accepit: sed alias minore, plerumque maiore cum foenore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat: quae quum gremio mollito ac subacto semen sparsum excepit, primum id 2) occaecatum cohibet: ex quo occatio, quae hoc efficit, nominata est: deinde tepefactum vapore, et 3) compressu suo diffindit, et 4) elicit herbescentem ex eo viriditatem: quae nixa fibris stirpium sensim adolescit, culmoque erecta 5) geniculato, vaginis iam quasi pubescens includitur: e quibus quum emerserit, fundit frugem 6) spici, ordine structam, et contra avium minorum morsum munitur vallo aristarum.

LII. Quid ego vitium satus, ortus, incrementa commemorem? Satiari delectatione non possum: ut meae senectutis 7) requietem, 8) oblectamentaque pernoscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quae generantur e terra, quae ex fici tantulo grano, aut 9) ex acino vinaceo, aut ex ceterarum frugum, ac stirpium minutissimis seminibus tantos truncos, ra-

1) Dicuntur *imperare terrae*, qui eam exercent, et in illa serunt ac plantant, quae volunt, ut fructum ex illis capiant. 2) Cicero origiuem vocis *occare* aperire, ac docere voluit, factum esse per sincopem ab *occaecare*. 3) ita ex veteribus libris restituit Langius: pro quo vulgo *complexu* 4) vide, quam eleganter ea, quae ad agriculturam pertinent, explicet: quum latinae orationis facultatem, quocumque vellet, ingenii praestantia traduceret. 5) *genicula sunt nodi in caulibus et culmis quibus destinguuntur.* 6) Vulgo *spicae*: sed *spici* est in optimis libris. Spici ordo gluma est, quam structam fruge ait compleri. 7) vulgo, *requiem*, sed *requietem* ex Prisciano et vet. libris reposuit Langius. 8) ut omnia senectutis meae oblectamenta sciatis. 9) *ex acini vinaceo* legendum esse iam dudum Iobus Ludolfus

mosque procreat. 1) Malleoli, plantae, sarmenta, 2) viviradices, propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quae natura caduca est, et nisi fulta sit, ad terram fertur, eadem, ut se erigat claviculis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplici lapsu et erratico, ferro amputans coercet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis, et in omnes partes nimia fundatur.

LIII. Itaque ineunte vere, in iis, quae relicta sunt, existit tamquam ad articulos sarmentorum ea, quae gemma dicitur; a qua oriens uva se ostendit: quae et succo terrae et calore solis augescens, primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit: vestitaque pampinis, nec modico tepore caret, et nimios solis 3) defendit ardores: qua quid potest esse tum fructu laetius, quum adspectu pulchrius? cuius quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura, et ipsa natura delectat, adminiculorum ordines, capitum 4) iugatio, religatio et propagatio vitium, sarmentorumque ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum 5) immissio. Quid ego irrigationes? quid 6) fossiones agri, repastinationesque proferam, quibus fit multo terra foecundior?

observavit, referente Christoph. Cellario in novissima Lexici Fabri editione pag. 2514. atque ita etiam Aldus Manutius edidit, et res, atque contextus iubent. Vulgo; *ex acino vinaceo.* 1) novelli palmites innati prioris anni flagello. 2) plantulae cum sua radice in aliud solum translatae. 3) propulsat, arcet 4) vulgo male *coniugatio*, Rectius *iugatio*. Hinc *iugata vinea*, *iugatae vites*. i. e. in iugo erectae. Iugum enim in vineis dicebantur perticae humi defixae, quibus aliae imponebantur superius transversae, ad instar iugi militaris. 5) haec fit, quando virga edita a matre sulco committitur 6) scrobes et ablaqueationes.

LIV. Quid de utilitate loquar stercorandi? Dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi; de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, quum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur ante saeculis fuit, Laertem lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum, et eum 1) stercorantem facit. Nec vero segetibus solum, et pratis, et vineis, et arbustis res rusticae laetae sunt, sed hortis etiam atque pomariis: tum pecudum pastu, apum examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones: quibus nihil invenit agricultura sollertius.

CAPUT XVI.

ARGUMENTUM. *Man. Curii elogium, eiusdemque studium agriculturae. Agri culti commoda.*

LV. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum; sed ea ipsa, quae dixi, fuisse sentio longiora. Ignoscetis autem. Nam et studio rerum rusticarum provectus sum, et senectus est natura loquacior, ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita Man. Curius, quum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus aetatis: cuius quidem villam ego contemplans, (abest enim non longe a me) admirari satis non possum vel hominis ipsius 2) con-

1) Purgantem et ablaqueantem arbores Homerus inducit Laertem. 2) Quum senatus, exactis regibus, plebi septena iugera, Curio quinquaginta assignasset, noluit popularis assignationis modum excedere.

tinentiam, vel 1) temporum disciplinam. Curio ad focum sedenti magnum auri pondus Samnites quum attulissent, repudiati ab eo sunt. *Non enim aurum habere, praeclarum sibi videri*, dixit, *sed iis, qui haberent aurum, imperare.*

LVI. Poteratne tantus animus non iucundam efficere senectutem? Sed venio ad agricolas, ne a me ipso recedam. In agris erant tum senatores, et iidem senes. Siquidem aranti L. Quinctio Cincinnato nunciatum est, eum dictatorem esse factum, cuius dictatoris iussu, magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium, regnum appetentem, 2) occupatum interemit. A villa in senatum arcessebantur et Curius et ceteri senes: ex quo, qui eos arcessebant, viatores nominati sunt. Num igitur horum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? mea quidem sententia, haud scio, an ulla vita beatior esse possit; neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris; sed et delectatione, quam dixi, et saturitate, copiaque omnium rerum, quae ad victum hominum, ad cultum etiam Deorum pertinent: ut, quoniam haec quidam desiderant, in gratiam iam cum voluptate redeamus. Semper enim boni, assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque tota locuples est: abundat porco, haedo, agno, gallina, lacte, caseo,

1) Temporum illorum rationem, consuetudinem et quasi legem, quae ab omnibus servabatur. 2) oppressum antea, quam perficeret id,

melle. Iam hortum ipsi agricolae 1) succidiam alteram appellant. Conditiora facit haec 2) supervacanei operis aucupium atque venatio.

LVII. Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum, olivetorumque specie dicam? 3) Brevi praecidam. Agro bene culto nil potest esse nec usu uberius, nec specie ornatius; ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque allectat senectus. Ubi enim potest illa aetas aut calescere vel apricatione melius, vel igni; aut vicissim umbris aquisque refrigerari salubrius?

LVIII. Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam, sibi 4) pilam, sibi natationes, et cursus: nobis senibus ex lusionibus multis talos relinquant et tesseras: id ipsum, utrum lubebit: quoniam sine his beata esse senectus potest.

CAPUT XVII.

ARGUMENTUM. *Xenophontis liber Oeconomicus commendatur. Cyrus agri colendi studiosus. Senectutis honoratae auctoritas.*

LIX. Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt: quos legite, quaeso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari, qui Oeconomicus inscribitur? atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem regem

quod cogitabat. 1) suillae carnis frustum, ut perna, petaso. 2) cui servimus tempore quasi subsecivo, quum iusto et legitimo sumus defuncti opere, seu labore, quem agricultura poscit, nam *opus* per excellentiam notat laborem rusticum, quem agrestes impendunt exercendae terrae. 3) longiorem sermonem amputabo. 4) sive militarem, sive lusoriam.

Persarum praestantem ingenio atque imperii gloria, quum Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset ad eum 1) Sardis, eique dona a sociis attulisset: et ceteris in rebus 2) comem erga Lysandrum atque humanum fuisse, et ei quemdam conseptum agrum, diligenter consitum, ostendisse. Quum autem admiraretur Lysander et proceritates arborum, et directos in 3) quincuncem ordines, et humum subactam atque puram, et suavitatem odorum, qui afflarentur e floribus: tum eum dixisse, mirari se non modo diligentiam, sed etiam solertiam eius, a quo essent illa dimensa atque descripta: et ei Cyrum respondisse: Atqui ego omnia ista sum dimensus; mei sunt ordines, mea descriptio: multae etiam istarum arborum mea manu sunt satae. Tum Lysandrum, intuentem eius purpuram et 4) nitorem corporis ornatumque persicum multo auro, multisque gemmis, dixisse: Recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna coniuncta est.

LX. Hac igitur fortuna frui licet senibus; nec aetas impedit, quo minus et ceterarum rerum, et imprimis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. Marcum quidem Valerium Corvinum accepimus ad centesimum annum perduxisse; quum esset acta iam aetate in agris, eosque coleret; cuius inter primum et sextum consulatum 5) sex et quadraginta anni interfuerunt.

1) Asiae oppido quod Cyrus maior victo Croeso intravit. 2) vulgati *comem*. Sed *communem* habent antiquissimi libri, idemque significat comem, benignum, facilem erga se inferiores. 3) cum arbores quincuncialis notae, V. figuram, quacumque parte spectaveris, decussatim positae referunt. Vide Schema apud Manutium. 4) elegantiam cultu. 5) plurimum hoc in numero variant et codices et alii scriptores.

Itaque quantum spatium aetatis 1) maiores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit. Atque eius extrema aetas hoc beatior quam media, quod auctoritatis plus habebat, laboris vero minus. 2) Apex autem senectutis est auctoritas.

LXI. Quanta fuit in L. Caecilio Metello! quanta in Attilio Calatino! in quem illud 3) elogium unicum. PLURIMAE CONSENTIUNT GENTES, POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM. Notum est carmen incisum in sepulcro. Jure igitur gravis, cuius de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum P. Crassum, nuper pontificem maximum; quem 4) postea M. Lepidum eodem sacerdotio praeditum vidimus? Quid de 5) Paullo aut 6) Africano loquar: aut, ut iam ante, de 7) Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus, honorata praesertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam omnes adolescentiae voluptates.

CAPUT XVIII.

ARGUMENTUM. *Senectus honesta tantum laudari meretur. Senum morositas excusatur.*

LXII. Sed in omni oratione mementote, eam me laudare senectutem, quae fundamentis adolescentiae constituta sit. Ex quo id efficitur, quod ego magno

1) Varro apud Censorinum de natali die: *In tertio gradu, qui erant usque ad 45 annos, iuvenes appellatos, eo quod remp. in re militari possent iuvare. In quarto autem ad usque 60 annum, seniores esse vocitatos: quod tunc primum senescere corpus incipiat.* 2) senectus nihil sublimius habet, nihil magnificentius auctoritate. 3) singularis inscriptio: *elogium* est quaevis inscriptio, sive tabulae, sive statuae, titulus sepulcralis, epigramma. 4) triennium. 5) Patre tuo, o Scipio. 6) Avo tuo adoptivo. 7) Fabio, cum quo se militasse iam dixit.

quondam cum assensu omnium dixi; miseram esse senectutem, quae se oratione defenderet. Non cani, non rugae repente auctoritatem 1) arripere possunt; sed honeste acta superior aetas fructus capit auctoritatis extremos.

LXIII. Haec enim ipsa sunt honorabilia, quae videntur levia atque communia, salutari, appeti, decedi, assurgi, 2) deduci, reduci, 3) consuli; quae et apud nos, et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium, cuius modo mentionem feci, dicere aiunt solitum, Lacedaemonem esse honestissimum domicilium senectutis. Nusquam enim tantum tribuitur aetati; nusquam est senectus honoratior. Quin etiam memoriae proditum est, quum Athenis, ludis, quidam 4) in theatrum grandis natu venisset, in magno consessu locum a suis civibus ei nusquam datum; quum autem ad Lacedaemonios accessisset; qui, quum legati essent, certo in loco consederant, consurrexisse omnes et senem illum sessum recepisse.

LXIV. Quibus quum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quemdam, Athenienses scire, quae recta essent, sed facere nolle. Multa in nostro collegio praeclara; sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque aetate antecedit, ita 5) sententiae principatum tenet; neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, maiores natu augures antepo-

1) Vulgo *afferre*: sed *arripere* est vehementius, et in omnibus antiquis libris. 2) nam iuvenes deducebant ad curiam aliquem senatorem, quem expectabant, ut domum reducerent. 3) multis de rebus, quas ob aetatem experti sunt. 4) augurum. 5) primus ante alios senten-

nuntur. Quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis peregisse, nec, tamquam inexercitati histriones, in extremo actu corruisse.

LXV. At sunt morosi, et 1) anxii, et 2) iracundi, et 3) difficiles senes; si quaerimus, etiam avari. Sed haec morum vitia sunt, non senectutis. At morositas tamen, et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem iustae, sed quae probari posse videatur. 4) Contemni se putant, despici, illudi. Praeterea in 5) fragili corpore odiosa omnis offensio est. Quae tamen omnia 6) dulciora sunt et moribus bonis et artibus; idque tum in vita, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic se res habet. Ut enim non omne vinum, sic non omnis aetas vetustate 7) coacescit. Severitatem in senectute probo, sed eam (sicut alia) modicam; acerbitatem nullo modo; avaritia vero senilis quid sibi velit, non intelligo. Potest enim quidquam esse absurdius, quam, quo minus viae restat, eo plus viatici quaerere?

CAPUT XIX.

ARGUMENTUM. *Miser senex, qui mortem non cogitat, aut metuit. Adolescentibus mors etiam impendet. Eorum aetas veri comparatur.*

LXVI. Quarta restat caussa, quae maxime angere, atque sollicitam habere nostram aetatem vide-

tiam dicit. 1) suis diffidunt. 2) si quid cessatum peccatumve fuerit. 3) duri ad ignoscendum. 4) sunt enim senes suspiciosi. 5) cuius imbecillitatem animi quoque imbecillitas fere comitatur. 6) mitigantur, 7) non bene aetatem fert.

tur, appropinquatio mortis, quae certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui mortem contemnendam esse in tam longa aetate non viderit! quae aut plane negligenda est, si omnino extinguit animum; aut etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeternus. Atqui tertium certe nihil inveniri potest.

LXVII. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem, aut beatus etiam futurus sum? quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se 1) ad vesperum esse victurum? Quin etiam aetas illa multo plures, quam nostra, mortis casus habet? facilius in morbos incidunt adolescentes: 2) gravius aegrotant: 3) tristius curantur; itaque 4) pauci veniunt ad senectutem. Quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim, et ratio, et consilium in 5) senibus est: qui si nulli fuissent, 6) nullae omnino 7) civitates essent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod illud est crimen senectutis, quum illud videatis cum adolescentia esse commune?

LXVIII. Sensi ego cum in optimo filio meo, tum in 8) expectatis ad amplissimam dignitatem 9) fratribus tuis, Scipio, omni aetati mortem esse communem. At sperat adolescens diu se victurum; quod sperare idem senex non potest. Insipienter spe-

1) Hinc illud Varronis. *Nescis, quid serus vesper vehat.* 2) periculosius. 3) difficilius: ob morbi vehementiam, et maiori cum molestia aegrotantis, quam domesticorum. 4) alii, *perpauci*: propter casus mortis plures, morborumque vehementiam. 5) iis, qui cum naturae bonitate temperantiam coniunxere. 6) nam adolescentes, viribus freti, vim potius, quam ius spectant, invitique se legibus adstringunt. 7) hominum consociationes. 8) magnam spem de se praebentibus pueris etiamnum. 9) Pauli filiis, qui adhuc pueri sunt exstincti.

rat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex ne quod speret quidem habet. At est eo meliore conditione, quam adolescens, quum id, quod ille sperat, hic iam consequutus est. Ille vult diu vivere: hic diu vixit.

LXIX. Quamquam, o Dii boni! quid est in hominis vita diu? Da enim supremum tempus: expectemus Tartessiorum regis aetatem. Fuit enim (ut scriptum video) Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit. Sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. Quum enim id advenit: tunc illud, quod praeteriit, effluxit: tantum remanet, quod 1) virtute, et recte factis sis consequutus. Horae quidem cedunt, et dies, et menses, et anni: nec praeteritum tempus umquam revertitur, nec quid sequatur, sciri potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus.

LXX. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda est fabula, modo, in quocumque fuerit actu, probetur: neque sapienti usque ad PLAUDITE, 2) vivendum. Breve enim tempus aetatis satis est longum ad bene honesteque vivendum. 3) Sin processeris longius: non magis dolendum est, quam agricolae dolent, praeterita verni temporis suavitate, aestatem autumnumque venisse. Ver enim, tamquam adolescentiam significat, ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus et percipiendis accomodata sunt.

LXXI. Fructus autem senectutis est (ut saepe dixi) ante partorum bonorum memoria, et copia.

1) Seneca de brevitate vitae scribit, eum male vixisse, qui nescit bene mori. 2) in aliis est; *veniendum*. 3) sin diutius vixeris.

Omnia vero, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? Quod idem contingit adolescentibus, adversante et repugnante natura. Itaque adolescentes sic mihi mori videntur, ut quum aquae multitudine vis flammae opprimitur; senes autem, sicut sua sponte, nulla adhibita vi, consumptus ignis extinguitur. Et quasi poma ex arboribus, cruda si sint, vi avelluntur, si matura et cocta, decidunt: sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas. Quae mihi quidem tam iucunda est, ut quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus.

CAPUT XX.

ARGUMENTUM. *Senectus animosa. Mortem multi contempserunt.*

LXVII. Omnium 1) aetatum certus est terminus: 2) senectutis autem nullus certus est terminus: recteque in ea vivitur, quoad munus officii exequi, et tueri possis, et tamen mortem contemnere. Ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia et fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est: quum illi quaerenti: *Qua tandem spe fretus, sibi tam audaciter obsisteret:* respondisse dicitur: *Senectute.* Sed vivendi finis est optimus, quum integra mente, 3) ceterisque sensibus, opus ipsa suum eadem, quae coagmentavit, natura dissolvit.

1) Aetatum terminos alii aliter constituunt. Vide Censorinum de die natali cap. 14. 2) Terminus vitae humanae longissimus 80. annis definitur in Psalmis, cum quo fatales apud Etruscos libri, et Plato ac Staseas Peripateticus fere consentiunt. Multi tamen hunc terminum longe sunt supergressi, ut verum sit, quod Cicero dixit. 3) alii

LXXIII. Ut navem, ut aedificium idem destruit facillime, qui construxit: sic hominem eadem optime, quae conglutinavit, natura dissolvit. Iam omnis conglutinatio recens aegre, inveterata facile divellitur. Ita fit, ut illud breve vitae reliquum nec avide appetendum senibus, 1) nec sine caussa deserendum sit. Vetatque 2) Pythagoras iniussu imperatoris, id est Dei, de praesidio et statione vitae decedere. Solonis quidem sapientis elogium est, quo se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare. Vult, credo se esse carum suis. Sed haud scio, an melius Ennius.

Nemo me lacrymis decoret, neque funera fletu
Faxit.

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur.

LXXIV. Iam sensus moriendi 3) aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus, praesertim seni. Post mortem quidem 4) sensus aut optandus, aut nullus est. Sed hoc 5) meditatum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus: sine qua meditatione, tranquillo esse animo nemo potest Moriendum enim certe esse, et id incertum, an eo ipso die.

LXXV. Mortem igitur, omnibus horis impendentem timens, qui poterit animo consistere? De qua non ita longa disputatione opus esse videtur, quum recorder non solum Brutum, qui in liberanda

habent, *certisque*, sed melius, *ceterisque*. 1) ultimam diem nec metuendam, nec optandam, nec temere arcessendam esse, sapientes omnium sectarum sciverunt. 2) a quo, ut alia multa, accepit Plato in Phaedone. 3) vulgati: *si quis potest esse, is ad exiguum tempus durat.* Sed *durat* a bonis libris abest. 4) quia aut vivit animus, aut moritur cum corpore. Si vivit, optandus est sensus, quia ad locum proficiscitur, ubi aevo fruitur sempiterno: si moritur, non est miser, quia non sentit dolorem post mortem 5) hoc fiet, si consideremus, quid mors sit, et quod certa mors sit, tempus vero mortis incertum.

patria est interfectus, non duos Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt: non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret; non duos Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt: non avum tuum L. Paullum, qui morte sua luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem: non M. Marcellum, cuius interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturae carere passus est: sed legiones nostras (quod scripsi in Originibus) in eum saepe locum profectas alacri animo et erecto, unde se numquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes, et ii quidem non solum indocti, sed etiam 1) rustici contemnunt, id docti senes extimescent?

LXXVI. Omnino (ut mihi quidem videtur) rerum omnium 2) satietas vitae facit satietatem. Sunt pueritiae certa studia: num igitur ea desiderant adolescentes? Sunt et ineuntis adolescentiae: num ea constans iam requirit aetas, quae media dicitur? Sunt etiam huius aetatis, ne ea quidem a senectute quaeruntur. Sunt extrema quaedam studia senectutis. Ergo ut superiorum aetatum studia occidunt, sic 3) occidunt etiam senectutis. Quod quum evenit, satietas vitae tempus maturum mortis affert.

Seneca dolet, magnam vitae partem nihil agentibus, maiorem male agentibus totam aliud agentibus elabi. 1) ex agris enim in militiam proficiscebantur. 2) nam senes sapientes rerum plerarumque satietas tenet. 3) Solis instar.

CAPUT XXI.

ARGUMENTUM. *Mortui demum veram vitam vivunt. Animorum immortalitas.*

LXXVII. Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam 1) vobis dicere. Quod eo melius mihi cernere videor, quod ab ea 2) propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque C. Laeli, viros clarissimos, mihique amicissimos, vivere arbitror: et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda. Nam, dum sumus in bis inclusi compagibus corporis munere quodam necessitatis, et gravi opere perfungimur. 3) Est enim animus caelestis 4) ex altissimo domicilio depressus, et quasi dermersus in terram: locum divinae naturae aeternitatique contrarium. Sed credo, Deos immortales sparsisse animos in 5) corpora humana, ut essent, qui terras 6) tuerentur, quique caelestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitae modo atque constantia. Nec me solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem, sed nobilitas etiam summorum philosophorum, et auctoritas.

LXXVIII. Audiebam Pythagoram Pythagoraeosque, incolas pene nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse, quin ex universa mente divina 7) delibatos animos haberemus. Demonstrabantur mihi praeterea, quae Socrates supremo vitae die de immortalitate animorum disseruisset, is, qui esset 8) omnium sapientissimus

1) *Vobis*, addunt omnes libri scripti. *Vobis*, adolescentibus generosis, liberaliter institutis, praeclare de me sentientibus, quique nihil in malam partem sitis accepturi. 2) minus disto. 3) probat sex argumentis animorum immortalitem. 4) ex primo orbe, qui continet ceteros, qui summus ipse Deus est. 5) ex humo orta. 6) excolerent, gubernarent. 7) decerptos et detractos. 8) haec vox in vulgatis deest, et

oraculo Apollinis iudicatus. Quid multa? sic mihi persuasi, sic sentio: 1) quum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria praeteritorum futurorumque prudentia, tot artes, tot scientiae, tot inventa, non posse eam naturam, quae res ea contineat, esse mortalem: quumque semper agitetur animus, nec principium motus habeat, quia se ipse moveat, nec finem quidem habiturum esse motus, qui numquam se ipse sit relicturus: et quum simplex animi natura esset, neque haberet in se quidquam admistum, dispar sui, atque dissimile, non posse eum dividi: quod si non possit, non posse interire: magnoque esse argumento, homines scire pleraque, ante quam nati sint, quod iam pueri, quum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci, et recordari. Haec 2) Plato noster.

CAPUT XXII.

ARGUMENTUM. *Cyri morientis verba. Morti somnus similis.*

LXXIX. Apud 3) Xenophontem autem moriens Cyrus maior haec dicit: Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, quum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis: sed eum esse in hoc corpore, ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis. Eumdem igitur esse creditote, etiamsi nullum videbitis.

tamen necessaria, si modo graeca oraculi verba expressit Cicero. 1) argumenta quatuor, ad probandam animorum immortalitatem, ex Platone sumpta. 2) Optime, quia Platonem admirabatur, et magni faciebat Cicero. Locum hunc corruptum esse varietas arguit scripturae, quae in antiquis codicibus reperitur. 3) Argumenta sex Xenophontis pro animorum aeternitate.

LXXX. Nec vere clarorum virorum post mortem honores permanerent, 1) si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui tuerentur. Mihi quidem numquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere; quum exissent ex iis, emori: nec vero, tum animum esse insipientem, quum ex insipienti corpore evasisset: sed quum omni admixtione corporis liberatus, purus et integer esse coepisset, tum esse sapientem. Atque etiam, quum hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum est, quo quaeque discedant. Abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt: animus autem solus nec quum adest, nec quum discedit, apparet. Iam vero videtis, nihil esse morti tam simile, quam somnum.

LXXXI. Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam. Multa enim, quum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, quum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare si haec ita sunt, sic me colitote, 2) ut Deum; si una interiturus est animus cum corpore, vos tamen Deos verentes, qui 3) hanc omnem pulchritudinem tuentur, et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis. Cyrus quidem haec moriens.

1) Ob eorum merita: nec enim diu memoria manet, nisi caussa sit, cur diu maneat. 2) Graeca Xenophontis, ita habent. την ἐμην ψυχην καταιδουμενοι ποιειτε, α ἐγω δεομαι hoc est ad verbum: *et vos animam meam colentes facite, quae rogo*: nam si extincti parentis studiis liberi obsequentur, eiusque imperata facient, nonne eius animum venerabuntur? Nisi forte hic Cicero ita loquutus sit, ut in Somnio Scipionis: *Deum igitur te scito esse*, hoc est, *immortalem*. 3) mundum hunc universum.

CAPUT XXIII.

ARGUMENTUM. *Animorum immortalitas defenditur. Levis Catoni senectus est, et cur?*

LXXXII. Nos (si placet) nostra videamus. Nemo umquam mihi, Scipio, persuadebit, aut patrem tuum Paullum, aut duos avos Paullum et Africanum: aut Africani patrem, aut patruum, aut multos praestantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quae ad posteritatis memoriam pertinerent: nisi animo cernerent, 1) posteritatem ad se pertinere. An censes (ut de me ipso aliquid more senum glorier) me tantos labores, diurnos nocturnosque, domi militiaeque suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset otiosam aetatem et quietam, sine ullo labore, aut contentione traducere? Sed nescio quomodo animus erigens se posteritatem semper ita prospiciebat, quasi quum excessisset e vita, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cuiusque animus maxime ad immortalitatis gloriam niteretur.

LXXXIII. Quid, quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat et longius, videre se ad meliora proficisci: ille autem cuius obtusior sit acies, non videre? Equidem ef-

1) Vulgati: *posteritatem ad se posse pertinere.* Quod nonnulli praeferunt, quia ethnici semper de immortalitate animae haesitanter loquantur. Nostram tamen lectionem plurimi firmant codices, et Cato hic de immortalitate animae non dubitare videtur.

feror studio patres vestros, quos colui, et dilexi, videndi. Neque vere eos solos convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audivi, et legi, et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem, 1) haud sane quis facile retraxerit, neque 2) tamquam Peliam recoxerit. Et si quis Deus mihi largiatur, ut ex hac aetate 3) repueriscam, et in cunis vagiam, valde recusem. Nec vero velim, quasi decurso spatio, 4) ad carceres a 5) calce revocari.

LXXXIV. Quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? Sed habeat sane: habet certe tamen aut satietatem, aut modum: non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti, saepe fecerunt. Neque me vixisse poenitet, quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem, et ex hac vita ita discedo, tamquam ex hospitio, non tamquam ex domo: commorandi enim natura 6) diversorium nobis, non habitandi 7) dedit.

LXXXV. O praeclarum diem, quum ad illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar;

1) Hoc vult Cato dicere: non facile passurum se, ubi de vita migrandum sit, ut eum quisquam de via reprehendat atque reducat, etiamsi iuventutem redditum iri caverit, sed si etiam ad infantiam revocare quis velit, valde repugnaturum. 2) quemadmodum Pelias fuit recoctus. Fabulam refert Diodorus lib IV. 3) alii *repuerascam*. 4) ad principium curriculi et cursus. *Carceres* enim in plurali dicuntur repagula et funes, qui ante equorum pectora sunt, quum volunt currere. 5) a fine, quantus labor esset cursoribus potissimum victori, si bravio adepto, et decurso semel spatio iterum currere ad idem oporteret. Sic est per similitudinem in vita nostra. 6) Quum natura nobis dederit usuram vitae, quasi diversorium: cur velimus esse perpetuum, quod ad tempus datum est? Commoramur enim, non habitamus, in diversoriis. 7) vulgati addunt, *locum*, quod ut glossam Langius expungit.

quumque ex hac turba et colluvione discedam? Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi; sed etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior: cuius a me corpus crematum est; quod contra decuit ab illo meum: 1) animus vero, non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum 2) fortiter ferre visus sum: non quod aequo animo ferrem, sed me ipse consolabar, existimans non longinquum inter nos digressum et discessum fore.

LXXXVI. His mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Laelio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam 3) iucunda. Quod si in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, lubenter erro: nec mihi hunc errorem, quo delector dum vivo, extorqueri volo. Sin mortuus (ut quidam 4) minuti philosophi censent) nihil sentiam; non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quod si non sumus immortales futuri; tamen extingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem peractio aetatis est, 5) tamquam fabulae: cuius defatigationem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate. Haec habui, de senectute quae dicerem: ad quam utinam perveniatis: ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

1) Catonis filii e vita discedentis. 2) hoc Laelius de amicitia, de Catone praedicat. 3) propter conscientiam recte factorum, bene actae vitae, et immortalitatis spem. 4) Cyrenaici, Epicurei, minorum gentium. 5) Plurimi philosophi vitam fabulae compararunt.

M. T. CICERONIS
LAELIUS
SIVE DE AMICITIA
DIALOGUS
AD T. POMPONIUM ATTICUM.

LOQUUNTUR FANNIUS, SCAEVOLA, LAELIUS.

CAPUT I.

ARGUMENTUM. *Praeloquium auctoris de occasione scribendi huius dialogi.*

I. Quintus Mucius 1) augur multa narrare de C. Laelio 2) socero suo memoriter et iucunde solebat, nec dubitare illum in 3) omni sermone appellare 4) sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam, sumpta virili toga, ut quoad 5) possem et 6) liceret, a senis latere numquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta, memoriae mandabam: fierique studebam eius prudentia doctior.

1) Non solum augur, sed etiam consul fuit. A. V. C. 637. 2) duxerat enim eius filiam Laeliam, quam patris tinctam elegantia fuisse Cicero auctor est. 3) quotiescumque mentio eius incidisset. 4) sapiens Laelius habitus est, quod, videns se res novas sine turbatione reip. moliri non posse, ab incoepto destiterit. 5) per mea negotia, 6) per

Quo mortuo, me ad 1) pontificem Scaevolam contuli: quem unum nostrae civitatis et ingenio et iustitia praestantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias. Nunc redeo ad augurem.

II. Quum saepe multa, tum memini, domi in 2) hemicyclio sedentem, ut solebat, quum ego essem una et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere omnibus erat in ore. Meministi enim, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio 3) utebare multum, quum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul dissideret, quocum coniunctissime et amantissime vixerat, quanta hominum esset vel 4) admiratio, vel 5) querela.

III. Itaque tum Scaevola, quum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Laelii de amicitia, habitum ab illo secum, et cum altero genero C. Fannio M. filio, paucis diebus post mortem Africani. Eius disputationis sententias memoriae mandavi: quas in hoc libro exposui meo arbitratu. Quasi enim ipsos induxi loquentes, 6) ne inquam, et inquit saepius interponeretur: atque ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo videretur.

IV. Quum enim saepe mecum ageres ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res quum

eius occupationes. 1) fuit is ICtus, pontifex max., et consul A. V. C. 659. 2) ita dicebantur mensae semicirculares, aut etiam sedes semirotundae, plurium sellarum capaces, in quibus solebant sedere confabulantes, in primis seniores. 3) multum fuisti familiaris Vide Corn. Nepotem in Attici vita cap. 2. 4) quod inter eos tantum odii intercesserat, inter quos putabatur vera amicitia. 5) propter mala, quae ex illo odio in rempubl. derivabantur. 6) sumpsit hoc,

*

omnium cognitione, tum nostra familiaritate visa est. Itaque feci non invitus, ut 1) prodessem multis tuo rogatu. Sed, ut in Catone maiore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem; quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam eius, qui et diutissime senex fuisset, et in ipsa senectute prae ceteris floruisset: sic, quum accepissemus a patribus, maxime memorabilem C. Laelii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Laelii persona visa est, quae de amicitia ea ipsa dissereret, quae disputata ab eo meminisset 2) Scaevola. Genus autem hoc sermonum positum in hominum veterum auctoritate, et eorum illustrium, plus, nescio quo pacto, videtur habere gravitatis. Itaque ipsa mea legens sic afficior interdum, ut Catonem, non me loqui existimem.

V. Sed, ut tum ad senem senex de senectute, sic in hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. Tum est Cato loquutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Laelius, et sapiens, (sic enim est habitus) et amicitiae gloria excellens, de amicitia loquitur. Tu velim animum a me parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fannius, et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani: ab iis sermo oritur: respondet Laelius: cuius tota disputatio est de amicitia: quam legens 3) tute ipse cognosces.

ut alia in hoc exordio, ex Platonis praefatione in Theaetetum. 1) nihil enim utilius, quam ea cognoscere, quae tum ad instituendam, tum ad consevandam amicitiam pertinent. 2) in vulg. additur, *magister meus*, scil. in iure civili. 3) *tute ipse cognosces*. Hoc recipit Graevius ex optimis codicibus. Alii aliter, sed inepte et nullo sensu.

CAPUT II.

ARGUMENTUM. *Africani, Laelii, et Catonis laudes.*

VI. FAN. 1) Sunt ista, Laelii, nec enim melior vir fuit Africano quisquam, nec 2) clarior. Sed 3) existimare debes, omnium oculos in te esse coniectos; unum te sapientem et appellant, et existimant. Tribuebatur hoc modo M. Catoni. Scimus, L. 4) Atilium apud patres nostros appellatum esse sapientem: sed uterque alio quodam modo: Atilius, quia prudens esse in iure civili putabatur; Cato, quia multarum rerum usum habebat: multaque eius et in senatu et in foro vel 5) provisa prudenter, vel 6) acta constanter, vel 7) responsa acute ferebantur: propterea quasi 8) cognomen iam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo dicunt non solum 9) natura et 10) moribus, verum etiam 11) studio et doctrina esse sapientem. nec sicut 12) vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in 13 tota Graecia neminem. Nam qui septem ap-

1) Vulgo: *sunt ista vera*. Sed vera est glossema. Nam verbum *est* asserendi vim habere, nemo latine doctus ignorat. 2) rebus gestis illustrior. 3) in omnibus huius Dialogi et Catonis maioris exemplaribus antiquioribus scriptum est *existumo*, *optumus*, *maxumus*, et alia huiusmodi: quae veteres ita enunciasse constat. Sed Quintiliano teste, C. Caesar primus scripsit, *optimus maximus*, cuius auctoritatem ceteri sequuti sunt. 4) in aliis perperam appellatur. *Acilius* 5) ne vel rei caussa caderent, vel respubl. aliquid detrimenti caperet. 6) quum invidiae non cederet, neque periculis ab honesta sententia depelleretur. 7 ingeniose et ad rem propositam accommodate. 8) ut si quis *Sapiens* diceret, Catonem intelligeret κατ' ἐξοχήν. 9) ingenii bonitate. 10 quotidiana vitae consuetudine. 11) φιλοσοφίᾳ καὶ λόγῳ. 12) quod calliditatem et ostentationem pro sapientia celebret. 13 alii Codices habent: *in reliqua Graecia*: alii aliter. Optime Graevius, quem sequuti sumus. Nam quamvis Platoni aliisque saepe Homerus, Sappho, Anacreon, dicantur σοφοί nulli tamen consensu totius populi hoc nomen peculiariter fuit datum, uti Laelio apud Romanos, ut

pellantur: eos 1) qui ista subtilius quaerunt, in numero sapientium non habent.

VII. Athenis 2) unum accepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum iudicatum. 3) Hanc esse in te sapientiam existimant, 4) ut omnia tua in te posita ducas, humanosque casus 5) virtute inferiores putes. Itaque ex me quaerunt, credo item ex te, Scaevola, quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod his proximis 6) Nonis, quum in hortos D. Bruti auguris, commentandi caussa, ut assolet, venissemus, tu non affuisti, qui diligentissime semper illum diem, et illud munus solitus esses obire.

VIII. Scaev. Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut est a Fannio dictum. Sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis quum summi viri, tum amicissimi morte, ferre moderate: nec potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuae. Quod autem his Nonis in 7) collegio nostro non affuisses, invalitudinem caussae, non moestitiam fuisse. Lael. Recte tu quidem, Scaevola, et vere. Nec enim ab isto officio, quod semper 8) usurpavi, quum valerem, abduci incommodo meo debui, nec

nomen Iusti Aristidi apud Graecos. 1) Stoici: qui eam sapientis ideam fingunt, quae inter homines non reperitur. 2) Socratem. 3) Socraticam. 4) despicientiam rerum humanarum significat, ut nihil admireris, praeter virtutem; nihil tuum esse putes, praeter animi bona. 5) ut semper animi constantiam retineas. 6) Cicero lib. I. de Divinatione ait: Augures Romae commentandi, atque inter se colloquendi caussa Nonis quondam congregari solitos. 7) ex antiqua formula, quam incriptionibus illustrat Aldus. 8) obire solitus sum.

ullo casu arbitror, hoc 1) constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii.

IX. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego 2) nec agnosco 3) nec postulo, facis 4) amice. Sed ut mihi videris, non recte iudicas de Catone. Aut enim 5) nemo, quod quidem magis credo, 6) aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quo modo enim (ut alia omittam) mortem filii tulit? memineram 7) Paullum, videram 8) Gallum, sed hi 9) in pueris; Cato in perfecto et spectato viro. Quamobrem cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum iudicavit. Huius enim facta, illius dicta laudantur. De me autem (ut iam cum utroque loquar) sic habetote.

CAPUT III.

ARGUMENTUM. *Amicus verus alterius desiderio movetur. Scipionis elogium.*

X. Ego si Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam, viderint sapientes; sed certe mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit; et ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicina; me ipse consolor, et maxime illo solatio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu ple-

Nam hoc verbum consuetudinem significat. 1) iusto et tenaci propositi viro 2) tantam in me esse sapientiam. 3) nam arrogans essem, si plus mihi tribui vellem, quam mererer. 4) qui hoc amori potius des, quam iudicium sequare. 5) ex sententia Stoicorum. 6) ex communi doctorum iudicio. 7) Aemilium quatuor filiis orbatum. 8) C. Sulpicium Gallum. Hinc est, quod alii *Caium* habent. 9) Mire discrepant codices: sententia autem plana est. Sed hi, inquit, quos commemoravi, Paullus et Gallus, amiserunt filios praetextatos, et puerorum mortem moderate tulerunt. Cato vero in perfecto viro, et praetore disegnato mortuo moderatus fuit, quod longe maius et laudabilius est.

rique angi solent. Nihil enim mali accidisse Scipioni puto. Mihi accidit, si quid accidit: suis autem incommodis graviter angi, non amicum, sed se ipsum amantis est.

XI. Cum illo vero quis neget actum esse praeclare? nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? Qui summam spem civium, quam de eo iam puero habuerant, continuo adolescens incredibili virtute superavit: qui consulatum petiit nunquam, factus est consul bis, primum 1) ante tempus; iterum 2) sibi suo tempore, 3) reipublicae pene sero; qui, 4) duabus urbibus eversis, inimicissimis huic imperio, non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis, de pietate in 5) matrem, liberalitate in 6) sorores, benignitate in suos, iustitia in omnes? Haec nota sunt vobis. Quam autem civitati carus fuerit, moerore funeris indica-

1) Bello Punico tertio, annum agens XXXVI. aedilitatem petens suo quidem tempore, consul factus est non suo. Nam curulem magistratum cum ante annum XXXVI. aetati gerere lege annali non liceret, et gradatim magistratus peterentur, essetque necesse biennium inter singulos intercedere: etiamsi tum aedilis factus esset, et triennio post praetor, non poterat ante annum XLII. consulatum petere. 2) hoc est, sine ullo privilegio, interiectis plus XII. annis a priore consulatu, nam cautum lege Cornelia erat, ne quis eumdem magistratum ante annos X. caperet. 3) ortis iam seditionibus tribunitiis, quae remp. pene perdiderunt. 4) Carthagine et Numantia. 5) Papiriam, a patre, ob latentem caussam, repudiatam, cui totam haereditatem, apparatumque Aemiliae, quae Scipionis Africani Maioris coniux fuerat, donavit. 6) quibus, mortua matre, universam illius haeredi-

tum est. Quid igitur hunc 1) paucorum annorum accessio iuvare potuisset? Senectus enim, quamvis non sit gravis, ut memini, Catonem, anno antequam mortuus est, mecum et cum Scipione disserere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiam tunc erat Scipio.

XII. Quamobrem vita quidem talis fuit vel fortuna, vel gloria, ut nihil posset accedere. Moriendi autem sensum celeritas abstulit, quo de genere mortis difficile dictu est. Quid homines 2) suspicentur, videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, quo senatu dimisso, domum reductus ad vesperum est a patribus conscriptis, a populi romani 3) sociis, et Latinis, pridie quam excessit e vita: ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur Deos potius, quam ad inferos pervenisse. Neque enim assentior 4) iis, qui haec nuper disserere coeperunt, cum corporibus simul animos interire, atque omnia morte deleri.

CAPUT IV.

ARGUMENTUM. *Mortuorum status, animorum immortalitas.*

XIII. Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum maiorum, qui mortuis tam 5) religiosa iura tribuerunt: quod non fecissent profecto,

tatem remisit. 1) mortuus est enim anno aetatis LVI. 2) suspicabantur veneno sublatum. 3) Socii et Latini, veteres dicebant, pro, Socii Latini. 4) Epicureis. Fortasse Caesarem notat, cuius hoc est apud Sallustium, in oratione de coniuratis. 5) Ut sepulcra violare nefas esset, et similia, quae tradit Gutherius de iure manium.

si nihil ad eos pertinere arbitrarentur: vel eorum, qui 1) in hac terra fuerunt, magnamque Graeciam (quae nunc quidem deleta est, tum florebat) institutis, et praeceptis suis erudierunt: vel eius, qui Apollinis oraculo sapientissimus est iudicatus: qui non tum hoc, tum illud, 2) ut in plerisque, sed idem dicebat semper, animos hominum esse divinos, iisque, quum e corpore excessissent, reditum in caelum patere, optimoque et iustissimo cuique expeditissimum.

XIV. Quod idem Scipioni videbatur, qui quidem quasi praesagiret, perpaucis ante mortem diebus, quum et Philus et Manilius adessent, et alii plures, tuque etiam Scaevola 3) mecum venisses, triduum disseruit de republica; cuius disputationis fuit 4) extremum fere de immortalitate animorum; quae se in quiete 5) per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cuiusque animus in morte facillime evolet, tamquam e custodia vinculisque corporis; cui censemus cursum ad Deos faciliorem fuisse, quam Scipioni? Quocirca moerere hoc eius eventu, vereor, ne invidi magis, quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum, nec ullus sensus maneat: ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali. Sensu enim amisso, fit idem, quasi natus non esset omnino: quem tamen esse natum, et nos gaudemus, et haec civitas, dum erit, laetabitur.

1) Italiam intelligit. Pythagoram et Pythagoraeos significat 2) referenda haec ad Socratem, cuius ironia propria fuit: nec affirmabat quidquam, sed quasi dubitans disputabat. 3) Scaevola socerum suum Laelium, foris repertum, officii caussa, domum comitatus est, ibi loquentem de republ. Scipionem audivit. Laelius enim in eadem domo cum Scipione habitavit. 4) in somnio Scipionis, quae pars fuit extrema libri VI. de republ. 5) id est, per somnium, visus enim est Africanus ea narrare nepoti suo Scipioni, quae in eius

XV. Quamobrem cum illo quidem (ut supra dixi) actum optime est; mecum autem 1) incommodius; quem fuerat aequius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. Sed tamen recordatione nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim: quocum mihi coniuncta cura de re publica et de privata fuit: quocum et domus, et militia communis: et id, in quo est omnis vis amicitiae, 2) voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, 3) falsa praesertim; quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore: idque mihi eo magis est cordi, quod ex omnibus saeculis vix tria, aut quatuor nominantur paria amicorum. Quo in genere sperare videor, Scipionis et Laelii amicitiam notam posteritati fore.

XVI. Fan. Istud quidem, Laeli, ita necesse est; sed, quoniam amicitiae mentionem fecisti, et sumus otiosi, pergratum mihi feceris, (spero item Scaevolae) si, quemadmodum soles, de ceteris rebus, quum ex te quaeruntur: sic de amicitia 4) disputabis, 5) quid sentias, qualem existimes, 6) quae

somnio explicantur. 1) quod eius iucundissimae consuetudinis fructu careo. 2) Aristoteles amicum esse dixit unam animam in duobus corporibus habitantem. 3) non delenda haec sunt, *falsa praesertim*, contra librorum omnium fidem. Est certe Laelianae modestiae, vivum detrectare *sapientiae* famam, sicut et Pythagoras eam detrectavit. 4) rem ordine ac methodo certa explicabis, vera confirmando, contraria refutando 5) quam rationem putes eius esse oportere: cuiusmodi personae ad eam sint idoneae. 6) quomodo colendam censeas et quatenus.

praecepta des. Scaev. Mihi vero pergratum erit. Atque id ipsum quum tecum agere conarer, Fannius antevertit. Quamobrem utrique nostrum gratum admodum feceris.

CAPUT V.

Argumentum. *Grave aliquid est de amicitia disputare. Quinam viri boni sint. Amicitiae fundamentum benevolentia.*

XVII. Lael. Ego vero non gravarer, si mihi ipse confiderem. Nam et praeclara visa res est, et sumus, ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum? aut quae in me est facultas? 1) Doctorum est ista consuetudo, eaque Graecorum, ut iis 2) ponatur, de quo disputent, quamvis subito. 3) Magnum opus est, egetque exercitatione non parva. Quamobrem, quae disputari de amicitia possunt, ab eis, censeo, petatis, qui ista profitentur. Ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis. Nihil est enim tam naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas, vel adversas.

XVIII. Sed hoc primum sentio, nisi 4) in bonis, amicitiam esse non posse. Neque id ad vivum reseco, ut 5) illi, qui haec subtilius disserunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum. Negant enim, quemquam virum bonum esse, nisi sapientem. Sit ita sane: sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecu-

1) Academicorum, quorum patrium et peculiarem hunc morem fuisse, alibi Cicero testatur. 2) vulgo, *proponatur*. Sed simplici magis gaudet Cicero Tusc 1. *Ponere iubebam, de quo quis audire vellet*, etc. Hinc *positiones*, *theses*. 3) requirit magnum ingenium, multiplicem doctrinam, exquisitam methodum. 4) pro *inter bonos*. Graeco more. 5) Stoici.

tus. Nos autem ea, quae sunt in usu, vitaque communi, non ea, quae 1) finguntur aut optantur, spectare debemus. Nunquam ego dicam, C. Fabricium, Man. Curium, T. Coruncanium, quos sapientes nostri maiores iudicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiae nomen et 2) invidiosum et obscurum: concedantque, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient: negabunt id, nisi sapienti, 3) posse concedi.

XIX. Agamus igitur 4) pingui Minerva, ut aiunt. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, 5) integritas, 6) aequalitas, liberalitas: nec sit in illis ulla 7) cupiditas, vel 8) libido, vel 9) audacia; sintque magna constantia, ut ii fuerunt, quos modo nominavi; hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus; quia sequantur (quantum homines possunt) naturam optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quaedam, maior autem 10) ut quisque proxime accederet. Itaque cives potiores, quam 11) peregrini; et 12) propinqui, quam 13) alieni. Cum his enim amicitiam natura ipsa peperit; sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia

1) Docendi et acuendi studii caussa. 2) Pythagorae, Democriti, et aliorum. 3) cuius nulla exempla extant. 4) non exquisitis argumentis, rudius, planius 5) quum quis se corrumpi non sinit. 6) quum quis aequo iure cum ceteris civibus et amicis vivit, nec se supra illos, aut leges effert; sibique in omni vita semper similis est. 7) avaritia. 8) amores impudici. 9) impetus animi a rebus iniustis perpetrandis non abhorrens. 10) ut quisque cuique proximus et coniunctissimus esset. 11) alterius nationis. 12) ex eadem oriundi familia. 13) nulla necessitudine naturali coniuncti, non cognati.

tolli potest, ex amicitia non potest. Sublata enim benevolentia, amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitiae sit, ex hoc intelligi maxime potest, quod ex infinita societate generis humani quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est, et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos, aut inter paucos iungeretur.

CAPUT VI.

ARGUMENTUM. *Amicitiae definitio et praestantia.*

XX. Est autem amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum, humanarumque rerum cum 1) benevolentia et caritate summa consensio; qua quidem haud scio, an, excepta 2) sapientia, quidquam melius homini sit a Diis immortalibus datum. Divitias alii praeponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. 3) Belluarum hoc quidem extremum est: illa autem superiora caduca et incerta, posita non tam in nostris consiliis, quam in fortunae temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem; 4) sed haec ipsa virtus amicitiam et gignit, et continet; nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest.

XXI. Iam virtutem ex consuetudine vitae, sermonisque nostri interpretemur; nec eam, ut quidam 5) docti, verborum magnificentia metiamur; virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paullos, Catones, 6) Gallos, Scipiones, Philos. His communis

1) Mutuo amore. 2) quae virtutem omnem in se complectitur, nec ab ea separari potest. 3) Epicureorum. 4) inde patet Ciceronem cum iis sensisse, qui statuebant, amicitiam non esse virtutem, sed ex virtute provenire. 5) Stoicorum imaginariam perfectionem intelligit. 6) C. Sulpicium Gallum, de quo paullo ante.

vita contenta est. Eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere.

XXII. Principio, *cui potest esse vita vitalis*, *ut* ait Ennius, *qui non in amici mutua benevolentia conquiescat?* Quid dulcius quam habere, quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis aeque ac tu ipse gauderet? Adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. 1) Denique ceterae res, quae expetuntur, opportunae sunt singulae rebus fere singulis; divitiae, ut utare; opes, ut colare; honores, ut laudere, voluptates, ut gaudeas; valetudo ut dolore careas, et muneribus fungare corporis. Amicitia res plurimas continet; quoquo te verteris, praesto est, nullo loco excluditur; numquam intempestiva, numquam molesta est: itaque 2) non aqua, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur, quam amicitia. Neque ego nunc de 3) vulgari, aut de mediocri, (quae tamen ipsa et delectat, et prodest) sed de 4) vera et perfecta loquor; qualis eorum qui pauci nominantur, fuit. Nam, et secundas res 5) splendidiores facit amicitia, et adversas partiens, communicansque, leviores.

1) Earum utilitas non ita late patet, non habent usum tam multiplicem, quam amicitia. 2) vetus proverbium : *ignis* superiora, *aqua* inferiora elementa complectitur, unde quidam duo dumtaxat constituerunt principia rerum. 3) quam ex utilitate tantum et iucunditate metimur. 4) quae ex mutuo bonorum consensu constat : cuiusque caussa efficiens est mera virtutis admiratio. 5) ut in nuptiarum apparatu.

CAPUT VII.

ARGUMENTUM. *Amicitiae commoditates.*

XXIII. Quumque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod 1) bonam spem praelucet 2) in posterum; nec debilitari animos, aut cadere patitur. Verum etiam amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quo circa et 3) absentes adsunt, et 4) egentes abundant, et 5) imbecilles valent, et quod difficilius dictu est, 6) mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. Ex quo illorum 7) beata mors videtur: horum 8) vita laudabilis. Quod si exemeris ex natura rerum benevolentiae iunctionem; nec domus ulla, nec urbs stare poterit: ne 9) agri quidem cultus permanebit. Id si minus intelligitur: quanta vis amicitiae concordiaeque sit, ex dissentionibus atque discordiis percipi potest. Quae enim domus tam stabilis, quae tam firma civitas est, quae non odiis atque dissidiis funditus possit everti? Ex quo, quantum boni sit in amicitia, iudicari potest.

1) Pereleganter dictum, pro eo, quod est, spem ostendit tamquam lucem quamdam praeferens, translatum ab iis, qui lucem quamdam praeferunt. 2) non modo praesentibus malis medetur, sed etiam veluti occidentis solis rubescentes nubes futuram amicorum serenitatem pollicetur. 3) hinc illud in *oculis ferre*. Hoc nomine Isocrates veros amicos a fictis distare testatur. 4) *amicorum enim omnia communia*. 5) nam amici id praestant, quod illi ipsi per valetudinem non possunt. 6) quia ab amicis superstitibus honorantur et desiderantur 7) quorum felicitas etiam post obitum duret. 8) propter constantem amicorum culturam, dempta omni spe utilitatis. 9) sine hominum studiis.

XXIV. Agrigentinum 1) quidem, doctum quemdam virum, carminibus graecis vaticinatum ferunt, quae in rerum natura totoque mundo constarent, quaeque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt, et reprobant. Itaque si quando aliquod officium extitit amici in periculis aut adeundis, aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? qui clamores tota 2) cavea nuper in hospitis et amici mei, M. Pacuvii, nova fabula? quum, ignorante rege, uter eorum esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur; Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret? Stantes plaudebant in re ficta: 3) quid arbitramur in vera fuisse facturos? 4) Facile indicabat ipsa natura vim suam; quum homines, quod facere ipsi 5) non possent, id recte fieri in altero iudicarent. Hactenus mihi videor de amicitia quid sentirem, 6) potuisse dicere. Si qua praeterea sunt (credo autem esse multa) ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote.

XXV. Fan. Nos autem a te potius: quamquam etiam ab istis saepe quaesivi, et audivi, non invitus equidem: sed aliud quoddam expetimus 7) filum orationis tuae. Scae. Tum magis id diceres

1) Empedoclem, cuius versus affert, et explicat Sextus Empiricus adversus mathematicos lib. VIII. 2) area in theatro. 3) a minori ad maius. 4) significat, naturam conciliatricem esse amicitiae: quae si negligatur, id depravata consuetudine fieri. 5) propter φιλαυτιαν pravam, et animi imbecillitatem. 6) ita omnes libri veteres, pro quo vulgati: *potissime dixisse*. Sententia plana est: quae dixi de amicitia, potui dicere sine illius reprehensione, tamquam senator romanus. Argute et subtiliter de his disputare graecorum est, qui scholas habent, ad quos suos ablegat amicos. 7) phrasin, sive corpus eloquentiae, nam

Fanni, si nuper in hortis Scipionis, quum est de republica disputatum, affuisses. Qualis tum patronus iustitiae fuit contra 1) accuratam orationem Phili! FAN. Facile id quidem fuit, iustitiam iustissimo viro defendere. SCAE. Quid amicitiam? Nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia, iustitiaque servatam, maximam 2) gloriam ceperit?

CAPUT VIII.

ARGUMENTUM. *Amicitiae quid proprium sit.*

XXVI. LAEL. Vim hoc quidem est afferre. Quid enim refert, qua me ratione cogatis? Cogitis certe. 3) Studiis enim generorum, praesertim in re bona, quum difficile est, tum ne aequum quidem, obsistere. Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti, maxime illud considerandum videri solet, num propter 4) imbecillitatem atque inopiam, desiderata sit amicitia, ut in dandis, recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet? an esset hoc quidem proprium amicitiae; sed antiquior, et pulchrior, et magis a natura ipsa profecta alia caussa. Amor enim, ex quo amicitia nominata, 5) princeps est ad benevolentiam coniungendam. Nam 6) utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur, et observantur caussa temporis: in amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum, et quidquid in ea est, id est verum, et voluntarium.

inventio est anima. Metaphora sumpta a re textoria. 1) ingeniose cogitatam. 2) gloria est virtutis umbra, quae etiam invitos sequitur. 3) Vehementi cupiditati. 4) utilitatem et indigentiam. 5) principatum obtinet in amicitia concilianda. 6) ex quibus vulgus amicitias probat.

XXVII. Quapropter a natura mihi videtur potius, quam ab indigentia orta amicitia, et applicatione magis animi cum quodam 1) sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest, quae 2) ex se natos ita amant 3) ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod in homine multo est evidentius. Primum ex ea caritate, quae est inter natos et parentes, quae dirimi nisi 4) detestabili scelere non potest. Deinde, quum similis sensus extitit amoris, si aliquem nacti sumus cuius cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur.

XXVIII. Nihil est enim amabilius 5) virtute: nihil quod magis alliciat homines ad diligendum: quippe quum propter virtutem et probitatem eos etiam, quos numquam vidimus, quodammodo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, M. Curii, cum caritate aliqua benevola memoriam non usurpet, quos numquam viderit? Quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Maelium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum est, Pyrrho et Annibale. Ab altero propter probitatem eius non nimis alienos animos habemus: alterum, propter crudelitatem eius, semper haec civitas oderit.

1) Ut uterque mutuum amorem sentiat. 2) hoc omnibus animantibus naturae lex dedit. 3) nam adultos negligunt: quod toto die videmus. 4) perduellionis, maiestatis. 5) virtus maxime omnium rerum benevolentiam conciliat.

*

CAPUT IX.

ARGUMENTUM· *Amicitiae confirmatio probitas. Quinam amicitiam maxime appetant.*

XXIX. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in iis, quos numquam vidimus, vel, quod maius est, in hoste etiam diligamus: quid mirum, si animi hominum 1) moveantur, quum eorum, quibuscum usu coniuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? Quamquam confirmatur amor et beneficio accepto, et 2) studio perspecto, et 3) consuetudine adiuncta. Quibus rebus ad illum primum motum animi, et amoris adhibitis admirabilis quaedam exardescit benevolentiae magnitudo: quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit per quem quisque assequatur quod desideret; humilem sane relinquunt et minime generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae: quam ex inopia atque indigentia natam volunt. Quod si ita esset, ut quisque 4) minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus. Quod longe secus est.

XXX. Ut enim quisque sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat, suaque omnia in se ipso posita iudicet; ita in amicitiis expetendis, colendisque maxime excellit. Quid enim Africanus indigens mei? minime Hercule. At ne ego quidem illius; sed ego admiratione quadam virtutis eius, ille vicissim opinione fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit. Auxit benevo-

1) Incitentur ad mutuum amorem. 2) bene merendi de nobis. 3) quae, si congruunt ingenia, amicitiam confirmat: si discrepant, dirimit. 4) virtutis, et probitatis, id est, quo quisque egentior esset: eo etiam aptior foret ad amicitiam.

lentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates multae et magnae consequutae sunt, non sunt tamen ab earum spe caussae diligendi profectae.

XXXI. Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam, (neque enim beneficium foeneramur) sed natura propensi ad liberalitatem sumus: sic amicitiam, non spe mercedis adducti, sed quod omnis eius fructus in ipso amore inest, expetendam putamus.

XXXII. Ab iis vero qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe 1) dissentiunt. Nec mirum: nihil enim altum, nihil magnificum, ac divinum suspicere possunt, qui omnes suas cogitationes abiecerunt in rem tam humilem, tamque contemptam. Quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus; ipsi autem intelligamus, natura gigni sensum diligendi, et benevolentiae caritatem, facta significatione probitatis: quam qui appetiverunt, applicant sese, et proprius admovent, ut et usu eius, quem diligere coeperunt, fruantur, et moribus; 2) sintque pares in amore, et aequales; propensioresque ad bene merendum, quam ad reposcendum. Atque haec inter eos sit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitia maximae capientur, et erit eius ortus a natura, quam ab imbecillitate, et gravior et verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret: sed quia natura mutari non potest, idcirco 3) verae amicitiae sempiternae sunt. Ortum quidem amicitiae videtis: nisi quid ad haec forte vultis. FAN. Tu vero perge Laeli: pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo. SCAE. Recte tu quidem. Quamobrem audiamus.

1) dissentiunt, scil. Epicurei. 2) nam omnis amicitia in aequalitate sita est. 3) nam natura pulchri desiderio capitur.

CAPUT X.

ARGUMENTUM. *Dissertatio inter Laelium et Scipionem de amicitia.*

XXXIII. LAEL. Audite ergo, optimi viri, ea, quae saepissime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur. Quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitae 1) permanere: nam, vel ut non idem expediret utrique, incidere saepe; vel ut de republica non idem sentirent. Mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias 2) aetate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe una cum 3) praetexta ponerentur.

XXXIV. Sin autem ad adolescentiam perduxissent, dirimi tamen interdum 4) contentione vel uxoriae conditionis, vel 5) commodi alicuius, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe labefactari, si in 6) honoris contentionem incidissent: pestem enim maiorem esse nullam in amicitiis, quam in plerisque pecuniae cupiditatem: in optimis quibusque honoris certamen et gloriae: ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos extitisse.

1) In quibusdam additur, *diem*: in aliis *tempus*, quod indicio est, pannum esse interpretis male adsutum. 2) qua morosi plerumque senes efficiuntur, sic autem ad amicitiam non sunt apti, nisi ad utilem. 3) toga praetexta ad differentiam civilis et purae, quae sumebatur anno XVII. circiter aetatis. Mira codicum interpretumque discrepantia est, Graevio placet Lambini et Turnebi correctio. 4) Conditio autem uxoria est, in qua res uxoria agitur, seu res, quae ad uxorem ducendam pertinet, et contentio rei uxoriae est, quum duo eamdem uxorem poscunt. Distrahuntur enim amicitiae adolescentium interdum, quum eamdem vel virginem, vel mulierem uxorem proci petunt. 5) ut postea inter Caepionem et Drusum trib. pl ex annulo in auctione inimicitiae coepere. 6) ut inter Scaurum et Rutilium, inter Pompeium et

XXXV. Magna etiam dissidia, et pleramque iusta nasci, quum aliquid ab amicis, 1) quod rectum non esset, postularetur: ut aut 2) libidinis ministri, aut 3) adiutores essent ad iniuriam: quod qui recusarent, 4) quamvis honeste id facerent, ius tamen amicitiae deserere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent, illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri, omnia se amici caussa esse facturos: eorum 5) querela inveterata non modo familiaritates extingui solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Haec ita multa, quasi 6) fata, impendere amicitiis, ut omnia subterfugere, non modo sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

CAPUT XI.

ARGUMENTUM. *Amor in amicitia quantum progredi debeat.*

XXXVI. Quamobrem id primum videamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuere? Num 7) Viscellinum amici regnum appetentem, num Sp. Melium debuerunt iuvare?

Caesarem. 1) quod esset contra officium. 2) in prodenda suorum, vel violanda aliorum pudicitia. 3) vel ad opprimendos insontes, vel ad opes et honores per fas et nefas consequendos. 4) nam quod iniuste petitur, iure negatur. 5) vulgo sine sensu: *querela inveterata.* Melius *inveteratas familiaritates*, hoc est, longo usu firmatas et stabilitas 6) incommoda et calamitates. 7) Sp. Cassius Viscellinus post tertium consulatum affectati regni damnatus, de saxo Tarpeio datus

XXXVII. Tib. quidem Gracchum, rempublicam vexantem, a 1) Q. Tuberone aequalibusque amicis derelictum videamus. At 2) C. Blosius Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, quum ad me, qui 3) aderam Laenati et 4) Rupilio consulibus in 5) consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, caussam afferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego: Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet? Numquam, inquit, voluisset id quidem: sed, 6) si voluisset, paruissem. Videtis, quam nefaria vox! et hercle ita fecit, vel plus etiam, quam dixit: non enim paruit ille T. Gracchi temeritati, sed praefuit: nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit: itaque hac amentia, quaestione nova perterritus, in Asiam profugit; ad hostes se contulit; 7) poenas reipublicae graves, iustasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici caussa peccaveris. Nam quum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit; 8) difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris.

XXXVIII. Quod si rectum statuerimus, vel concedere amicis, quidquid velint, vel impetrare ab iis,

est. 1) Hic fuit Stoicus: in Bruto etiam Ciceroni memoratus. 2) Blosius Antipatri Tharsensis philosophi discipulus, elapsus quaestiones de Tib. Gracchi amicis habitas, ad Aristonicum Pergami regem fugit. 3) cuius consilio praecipue consules hi utebantur. 4) non, ut vulgo *Rutilio*, P. Popilius Laenas, et Rupilius consules fuerunt A.V.C. 621. 5) in quo, quid agendum contra socios Tib. Gracchi, deliberabatur. 6) Gruterus merito immisit interrogationem, ut priora sint Laelii, ultima Blosii: hunc enim verosimile fit, ultro tale nihil dixisse, sed interrogatione coactum. 7) quia vitam amisit, et seditionis supplicium luit, sibi ipsi mortem consciscendo, rebus Aristonici profligatis 8) quia

quidquid velimus: 1) perfecta quidem sapientia sumus, si nihil habeat res vitii: sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos videmus, aut de quibus memoriam accepimus, aut quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt, et eorum quidem maxime, 2) qui ad sapientiam proxime accedunt.

XXXIX. Videmus 3) Papum Aemilium C. Luscinio familiarem fuisse, (sic a patribus accepimus) 4) bis una consules, et collegas in censura. Tum et cum iis, et inter se, coniunctissimos fuisse, Man. Curium et T. Coruncanium, memoriae proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra iusiurandum, contra rempublicam esset. Nam hoc quidem, in talibus viris quid attinet dicere? si contendisset, scio impetraturum non fuisse: quum illi sanctissimi viri fuerint: aeque autem nefas sit tale aliquid et facere rogatum, et rogare. At vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et 5) minimus tum quidem Caius frater, 6) nunc idem acerrimus hostis.

cessante caussa, cessat effectus. 1) Canterus mavult legere, *perfecta quidem si sapientia simus*, *nihil habeat res vitii*, quam emendationem probat Graevius, sed invitis omnibus libris non recepit. 2) qui pravis affectibus nimium indulserunt, et omnis officii summum studium habuerant: etiamsi alicubi errarent, et laberentur, quod humanum est. 3) non *vidimus*, quod vulgati praeseferunt. Cicero enim *vidimus* dicit de tempore, in quo vixerunt sermocinantes, *videmus*, de longe remotis a nostra aetate temporibus. 4) Q. Aemilius Papus et C. Fabricius Luscinus Consules fuerunt A. V. C. 471 iterum 475. postea Censores una. A. 478. 5) Caius fratrem Tib. Gracchum minime sequebatur tum quum occideretur, ideoque in voculas populi incurrebat; sed nunc idem Caius est acerrimus partium fratris oppugnator. 6) in tribunatu pl. quem gerebat hoc anno, quo dialogus hic a Laelio habitus fingitur.

CAPUT XII.

ARGUMENTUM. *Amicitiae lex est neque rogare res turpes, neque facere.*

XL. Haec igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est: et minime accipienda, quum in ceteris peccatis, tum si quis contra rempublicam se amici caussa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scaevola locati sumus, ut nos longe 1) prospicere oporteat futuros casus reipublicae. Deflexit enim iam aliquantulum 2) de spatio curriculoque 3) consuetudo maiorum. Tib. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses.

XLI. Num quid simile populus romanus audierat, aut 4) viderat? Hunc etiam post mortem sequuti amici et propinqui, quid in P. Nasicam Scipionem effecerint, sine lacrymis non queo dicere. Nam Carbonem quoquo modo potuimus, propter 5) recentem poenam Tib. Gracchi, sustinuimus. De 6) C. Gracchi autem tribunatu, quid 7) expectem non libet 8) augurari. Serpit deinde res, quae proclivius

1) Prudentis est, ex praeteritorum memoria, et praesentium coniectura futura colligere et prospicere. 2) metaphora a stadiis curruumque certamine. 3) excessimus quasi limites honestae disciplinae, a maioribus praefinitos. 4) regnavit enim nemo post eiectos reges 5) ne plebs ex recenti Gracchi interitu illius caede nimium exasperaretur. 6) caesus est ab Opimio Cos. quum statum reip. convellere conaretur. 7) an exitum fraterno similem sit habiturus: quum acerrimus esse coeperit. 8) signis quibusdam reip. perniciem videre.

ad perniciem, quum semel coepit, labitur. Videtis, in 1) tabella iam ante, quanta sit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem post, Cassia. Videre iam videor populum a senatu disiunctum, multitudinisque 2) arbitrio res maximas agi; plures enim dicent 3) quemadmodum haec fiant, quam quemadmodum his resistatur.

XLII. Quorsum haec? quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Praecipiendum est igitur bonis, ut, si in eiusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment, ita se alligatos, ut ab amicis magna aliqua re in rempublicam peccantibus non discedant. Improbis autem poena statuenda est: nec vero minor iis, qui sequuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerunt impietatis duces. Quis clarior in Graecia Themistocle? quis potentior? qui quum imperator bello Persico servitute Graeciam liberasset, propterque invidiam in exilium pulsus esset, ingratae patriae iniuriam non tulit, quam ferre 4) debuit. 5) Fecit idem quod viginti annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adiutor contra patriam inventus est nemo. Itaque sibi mortem uterque conscivit.

XLIII. Quare talis improborum consensio non modo excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda, ut ne quis sibi con-

1) *Quis non sentit auctoritatem omnem optimatium tabellariam legem abstulisse?* Cicero lib. III. de Legibus cap. 15, et 16 2) temeritate, non vero iudicio et recta ratione.

3) quibus artibus sit conciliandа plebs, et contra senatum incitanda. 4) nam patriae caritas iniuriae dolorem superare debet. 5) ad hostem se contulit.

cessum putet, amicum, vel bellum patriae inferentem sequi. Quod quidem, ut res coepit ire, haud scio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curae est, qualis respublica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit.

CAPUT XIII.

ARGUMENTUM. *Amicitiae prima lex est honestas. Graecorum quorumdam futiles de amicitiis argutiae.*

XLIV. Haec igitur prima lex amicitiae sanciatur, ut ab amicis honesta petamus, amicorum caussa honesta faciamus: nec expectemus quidem, dum rogemur, sed studium semper adsit, cunctatio absit, 1) consilium vero dare gaudeamus libere: plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas; eaque adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit: et adhibitae pareatur.

XLV. Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Graecia, placuisse opinor 2) mirabilia quaedam. Sed nihil est, quod illi non persequantur suis 3) argutiis; partim fugiendas esse 4) nimias amicitias, ne necesse sit, unum sollicitum esse pro pluribus; satis superque esse sibi suarum cuique rerum: 5) alienis nimis implicari, molestum esse: commodissimum esse, quam laxissimas habenas habere amicitiae, quas vel adducas, quum velis, vel remit-

1) Sine offensa, aut privati incommodi metu. 2) paradoxa Stoicorum, Academicorum, et Epicurea quaedam dogmata 3) quibus ipsi delectantur, et confidunt: sed quibus plerumque veritas amittitur. 4) quae cum uno aut pluribus contrahuntur, ut fias quasi alter ego, et omnia amici bona malaque tua ducas. 5) vulgati addunt, *curam*: sed a Mss. abest.

tas: caput enim esse ad beate vivendum 1) securitatem: qua frui non possit animus, si tamquam parturiat unus pro pluribus.

XLVI. Alios autem dicere aiunt etiam multo inhumanius, (quem locum breviter perstrinxi paullo ante) praesidii adiumentique caussa, non benevolentiae, neque caritatis, amicitias esse expetendas; itaque, ut quisque minimum firmitatis habeat, minimumque virium, ita amicitias appetere maxime; ex eo fieri, ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant, quam viri; et inopes, quam opulenti, et calamitosi, quam ii, qui putentur beati.

XLVII. O praeclaram sapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt; qua a Diis immortalibus nihil melius habemus, nihil iucundius. Quae est enim ista securitas? specie quidem blanda, sed 2) reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere, aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est, quae necesse est, quum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur, atque oderit: ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas, rebus iniustis iustos maxime dolere, imbecillibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus, et dolere contrariis.

1) Tranquillitatem animi, quam amici res adversae turbent qua in sententia videntur fuisse Cyrenaici. 2) *reapse* ex Mss. pro *reipsa* reddidit Langius: verbum vetus, quo usum esse Ciceronem, annotatum est a Seneca.

XLVIII. Quamobrem si cadit in sapientem animi dolor, (qui profecto cadit, nisi ex eius animo extirpatam humanitatem arbitremur) quae caussa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, 1) motu animi sublato, non dico 2) inter hominem et pecudem, sed inter 3) hominem et saxum, aut truncum, aut quidvis generis eiusdem? Neque enim sunt isti audiendi qui 4) virtutem duram et quasi ferream esse volunt; quae quidem est quum multis in rebus, tum in amicitia) tenera atque tractabilis; ut et 5) bonis amici quasi 6) diffundantur, et incomodis 7) contrahantur. Quamobrem 8) angor iste, qui pro amico saepe capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam; non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, repudientur.

CAPUT XIV.

ARGUMENTUM. *Amicitiam contrahit significatio virtutis, et morum similitudo, non utilitatis respectus.*

Quum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet, et adiungat: id quum contingit, amor exoriatur necesse est.

XLIX. Quid enim tam absurdum, quam delectari multis 9) inanibus rebus, ut 10) honore, ut 11) gloria, ut aedeficio, ut vestitu, cultuque corpo-

1) Affectibus sublatis. 2) quae specie differunt. 3) quae differunt genere. 4) ut Stoici, qui sapientem nec misereri, nec ingemiscere aliorum malis, nec gaudere bonis volebant. 5) ut homines inter se bonis amico suo obvenientibus. 6) laetitia quasi effundantur. 7) moerore. 8) aegritudo premens, in Tusculanis 9) quarum possessio neque meliorem reddit, neque immaniorem. 10) qui non tam eius est, cui habetur, quam illius qui habet alteri 11) quae est fama de praestanti alicuius virtute et sa-

ris: animo autem virtute praedito, qui vel amare, vel, ut ita dicam, 1) redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum officiorumque iucundius.

L. Quod si etiam illud addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam 2) illiciat, et tam 3) attrahat, quam ad amicitiam 4) similitudo: concedatur profecto, verum esse, ut bonos boni diligant, 5) adsciscantque sibi quasi propinquitate coniunctos, atque natura. Nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quam natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constat, (ut opinor) bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse, qui est amicitiae fons a natura constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem 6) pertinet. Non est enim inhumana virtus, neque 7) immunis, neque superba: quae etiam populos universos tueri, eisque optime consulere soleat, quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret.

LI. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis caussa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum, quam amici amor ipse delectat: tumque illud fit, quod ab amico est profectum, iucundum,

pientia. 1) excusat verbi novitatem. Nam *redamo* inusitatum. 2) alii *alliciat*, scil. suavitate quadam, et quasi blanditiis. 3) quadam naturae vi cui vel inviti homines parere solent: quales sunt amantes. 4) ingeniorum, morum, studiorum, fortunarum, corporum, nationis, civitatis, etc. 5) eorum consuetudinem et familiaritatem expectant. 6) extenditur. 7) *immunis* hoc loco non est *improbus*, ut plerique hactenus exposuerunt, sed *neque immunis*, significat, non est otiosa, et suis tantum commodis intenta, alios non curans: sed negotiosa est, et

si cum studio est profectum: tantumque abest, ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis, maximeque virtute praediti, in qua plurimum est praesidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint et beneficentissimi. Atque haud scio, anne opus sit quidem, nihil umquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra nec domi, nec militiae Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam sequuta est.

CAPUT XV.

ARGUMENTUM. *Homines deliciis diffluentes de amicitia disputare non possunt, aut debent.*

LII. Non ergo erunt homines deliciis 1) diffluentes audiendi, si quando de amicitia, quam 2) nec usu, nec 3) ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, proh Deum fidem atque hominum! qui velit, 4) ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis, atque in omnium rerum abundantia vivere? Haec enim est tyrannorum vita: in qua nimirum nulla fides, nulla caritas. 5) nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia; omnia semper 6) suspecta atque sollicita, nullus locus amicitiae.

late diffunditur ad totum populum, quem benevolentia complectitur, et cuius utilitatibus, quia ei bene cupit, invigilat. 1) Qui nihil umquam incommodi passi sunt: unde fructum aliquem ex amicitia capere potuerint. 2) quia ex animo neque amant quemquam, neque amantur. 3) id est, doctrina et institutione. 4) is non est dignus qui vivat. 5) nulla sancta societas, nec fides regni est. 6) Hinc Dionysius Siculus barbam ne filiabus quidem tondendam, credere ausus fuit.

LIII. Quis enim aut eum diligat, quem metuit; aut eum, a quo se metui putat? Coluntur tamen simulatione dumtaxat ad tempus. Quod si forte, ut fit plerumque, ceciderint, tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum. Quod Tarquinium dixisse ferunt, tum exulantem se intellexisse quos fidos amicos habuisset, quos infidos, quum iam neutris gratiam referre posset.

LIV. Quamquam miror, illa superbia, 1) et importunitate, 2) si quemquam habere potuit. Atque ut huius, quem dixi, mores, veros amicos parare non potuere: sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos complexa est. Itaque 3) efferuntur illi fere 4) fastidio et 5) contumacia: neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio, potestate, prosperis rebus immutari, 6) spernique ab iis veteres amicitias 7) indulgere novis.

LV. Quid autem stultius quam, quum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cetera

1) A quo nihil aequi posset impetrari, nihil praesidii sperari, nisi ipsi collibitum esset. 2) fidum amicum, quum prae se omnes despiceret, atque iniuriis afficeret. 3) extirpata ex eorum animis humanitate in feras degenerant, quae impetu feruntur, non ratione gubernantur. 4) metaphora, a stomacho, plerosque cibos, cum nausea quadam, reiiciente: significat morositatem, cui satisfacere nemo potest. 5) qui se solos sapere putant; aliorum consilia non audiunt, sed derident. 6) quod sint impares dignitate. 7) ut eorum similes habeantur, quorum consuetudine utuntur.

parare, quae parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa, amicos non parare optimam et pulcherrimam vitae, ut ita dicam, suppellectilem? Etenim cetera quum parant, cui parent, nesciunt, nec cuius caussa laborent; eius enim est istorum quidque, qui vincit viribus: amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa possessio; ut etiamsi illa maneant, quae sunt quasi dona fortunae, tamen vita inculta, et deserta ab amicis, non possit esse iucunda. Sed haec hactenus.

CAPUT XVI.

ARGUMENTUM. *Tribus relatis sententiis, qui sint in amicitia diligendi fines, constituit.*

LVI. Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fines, et quasi termini 1) diligendi. De quibus tres 2) video sententias ferri; quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nosmetipsos: alteram, ut nostra in amicos benevolentia, illorum erga nos benevolentiae pariter, aequaliterque respondeat: tertiam, ut quanti quisque se ipse facit: tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior. Nec enim illa prima vera est, ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus.

LVII. Quam multa enim, quae nostra caussa numquam faceremus, facimus caussa amicorum? precari ab indigno, supplicare: tum acerbius in aliquem invehi, insectarique vehementius: quae in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime. Multaeque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa 3) detrahunt,

1) Amandi sive amoris. 2) e doctorum scriptis cognovi. 3) ultro concedunt amicis ea, quae ad ipsos potius pertinent.

1) detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipsi, fruantur.

LVIII. Altera sententia est, quae definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis exigue et exiliter 2) ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. Ditior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia, nec observare stricte, ne plus reddat, quam acceperit. Neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus aequo quid in amicitiam congeratur.

LIX. Tertius vero ille finis deterrimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Saepe enim in quibusdam aut animus abiectior est, aut spes amplificandae fortunae fractior. Non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est: sed potius eniti, et efficere, ut amici iacentem animum excitet, inducatque in spem cogitationemque meliorem. Alius igitur finis verae amicitiae constituendus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, 3) edixero. Negabat, ullam 4) vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri, quam eius, qui dixisset, ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus; nec vero se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, a 5) Biante dictum esse crederet, qui sapiens habitus esset

1) Ab iis, qui in partes amicorum sunt propensiores. 2) rationem inire et aestimare. 3) exposuero, praecepero, unde *edictum*. 4) Cicero loquitur de vera et perfecta amicitia virorum bonorum et virtute praeditorum, in quam sane haec cadere non possunt, nec quidquam accidere, quod odium parere possit; quia sapiens et vir bonus semper sibi constat: de vulgari autem amicitia, qualis vulgo colitur ab hominibus, si Bias loquitur, recte utique loquitur, fronti enim nulla fides. 5) Huic tribuit Aristoteles Rhet. III κατα την Βιαντος

*

unus e septem: sed 1) impuri cuiusdam, aut 2) ambitiosi, aut 3) omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quoniam enim modo quisquam amicus esse poterit, cui se putabit inimicum esse posse? quin etiam necesse erit cupere, et optare, ut quam saepissime peccet amicus, quo plures det sibi tamquam ansas ad reprehendendum. Rursum autem recte factis, commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere.

LX. Quare hoc quidem praeceptum, cuiuscumque est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potius praecipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. Quin etiam, si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum, putabat.

CAPUT XVII.

ARGUMENTUM. *Quem fines illi usum praestent.*

LXI. His igitur finibus utendum arbitror, ut, cum 4) emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, 5) consiliorum, voluntatum sine ulla exceptione communitas: ut etiam si qua fortuna acciderit, ut minus iustae amicorum vo-

ὑποθήκην, καὶ φιλοῦσιν ὡς μισήσοντες, καὶ μισοῦσιν, ὡς φιλήσοντες. 1) improbi, sordidi, avari. Qui lucro omnia postponat. 2) qui gloriolam honoris pluris faciat quam virtutem. 3) homines oligarchici et tyrannici. 4) ab iis vitiis alieni, quae amicitiae adversantur. 5) ut conferant consilia inter se: et ut idem velint, atque idem nolint.

luntates adiuvandae sint, in quibus eorum aut 1) caput agatur, aut fama, 2) declinandum sit de via, modo ne summa turpitudo sequatur. Est enim, quatenus amicitiae dari venia possit. Nec vero 3) negligenda est fama: nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet 4) benevolentiam civium: quam 5) blanditiis et assentationibus colligere, turpe est. Virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est.

LXII. Sed saepe (etenim redeo ad Scipionem, cuius omnis sermo erat de amicitia) querebatur quod omnibus in rebus homines diligentiores essent, ut capras et oves quot quisque haberet, dicere posset: amicos quot haberet non posset dicere: et in illis quidem parandis adhibere curam in amicis eligendis negligentes esse: nec habere 6) quasi signa quaedam et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, iudicarent. Sunt igitur firmi, et stabiles et constantes eligendi: cuius generis est 7) magna penuria: et iudicare difficile est 8) sane, nisi expertum: 9) experiendum autem est in ipsa amicitia iudicium, tollitque experiendi potestatem.

LXIII. Est igitur prudentis, sustinere, ut cursum, sic impetum benevolentiae: quo utamur, quasi

1) Non, ut vulgo, *de capite*, *de fama*. Nam *caput*, *fama agitur*, significat, caput, fortunas, honorem in discrimen esse adducta. Sed *de capite etc. agi* est consultari, aut sermonem haberi. 2) a summo iure nonnihil recedendum. 3) propter amicum, non est infamia suscipienda, quam hominum odium sequitur: nam sic plus tibi noceres, quam amico prodesses. 4) quam beneficiis conciliari ait lib. II. de Officiis, vel saltem benefica voluntate. 5) quibus populares populi auram captabant. 6) Virgilius generosi pecoris signa enumerat. 7) ergo non temere fidendum. 8) castigantis hoc est, ut lib. III. de Legibus *nihil habui*: *sane non multum*. 9) sed admodum caute.

1) equis tentatis, sic amicitiis, aliqua parte 2) periclitatis moribus amicorum. Quidam saepe in parva pecunia perspiciuntur, quam sint leves. Quidam autem, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Si vero erunt aliqui reperti, qui pecuniam praeferre amicitiae, sordidum existiment; ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non anteponent? ut, quum ex altera parte proposita haec sint, ex àltera ius amicitiae, non multo illa malint? Imbecilla enim natura est ad contemnendam potentiam: quam etiamsi neglecta amicitia consequuti sunt, 3) obscuratum iri se arbitrantur, quia non sine magna caussa sit neglecta amicitia.

LXIV. Itaque verae amicitiae difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus, reque publica versantur. Ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid? (haec ut omittam) quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates? ad quas, non est 4) facile inventu, qui descendat. Quamquam Ennius recte:

Amicus certus in re 5) *incerta cernitur:*

tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque

1) Vulgo: *equis temperatis*, quod corruptum est et vitiosa scriptura, equis tentatis. Tentamus autem equum, id est, ad cursum et alia submittimus, ut periclitemur, si cursu valet, si sessorem patitur, et alia eiusmodi, quibus cognitis, eo vel utamur, vel ipsum repudiemus. Eadem translatione hoc in argumento Theognides utitur, a quo Cicero sine dubio hausit. 2) probatis periculo facto. 3) putant, culpam neglectae amicitiae, honores magistratus, potentiam obscuratura esse et infamiam illa extinctura, quia res magna sit, propter quam amicitiam negligi non haberi indecorum. 4) *facile* sine accentu: *inventu* est supinum, eumdem casum regens, quem verbum, unde oritur. 5) veteres libri fere

convincunt: aut si in 1) bonis rebus 2) contemnunt, aut si in 3) malis 4) deserunt.

CAPUT XVIII.

ARGUMENTUM. *Amicus verus maxime rarus est.*

Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro hominum genere iudicare debemus, et pene divino.

LXV. Firmamentum autem stabilitatis, constantiaeque eius, quam in amicitia quaerimus, fides est. Nihil enim stabile est quod infidum est. 5) Simplicem praeterea, et 6) communem, et 7) consentientem, qui rebus iisdem moveatur, 8) eligi par est: quae omnia pertinent ad fidelitatem. Neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum. Neque vero, qui non iisdem rebus movetur, et natura consentit, aut fidus, aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne 9) criminibus aut inferendis delectetur, aut credat oblatis. Quae pertinent omnia ad eam, quam iamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam nisi inter bonos esse non posse. Est enim boni viri, (quem eumdem sapientem licet dicere) haec duo tenere in amicitia, primum, 10) ne quid fictum sit, neve simulatum; aperte enim vel odisse, magis in-

habent, *in re certa*. Nam rebus medio loco stantibus, et donec spes est etiam meliores fore, nemo non vult amicus videri: lapsis, afflictis, qui ex animo amicus sit, cernitur. 1) suis. 2) quod est levitatis. 3) amicorum. 4) amicos, h. e. qui fidem cum fortuna mutant. 5) Qui tamen prudens sit: 6) facilem, benevolum et non arrogantem. 7) quia idem velle, et idem nolle firma demum amicitia est. 8) si sit facultas, et optio detur. 9) nulla gravior pestis est amicitiae, quam calumnia. 10) sine fuco et fallacia vera amicitia colitur.

genui est, quam fronte occultare sententiam: deinde, non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum.

LXVI. Accedat huc 1) suavitas quaedam oportet sermonum atque morum: haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. Tristitia autem, et in omni re 2) severitas, habet illa quidem gravitatem: sed amicitia 3) remissior esse debet, et liberior, et dulcior, et ad omnem comitatem, facilitatemque proclivior.

CAPUT XIX.

ARGUMENTUM. *Amici novi veteribus non praeponendi.*

LXVII. Existit autem hoc loco quaedam quaestio subdifficilis: num quando amici novi, digni amicitia veteribus sint anteponendi; ut equis 4) vetulis teneros anteponere solemus: indigna homine dubitatio. Non enim amicitiarum esse debent, sicut aliarum rerum, 5) satietates. Veterrima quaeque (ut ea vina, quae vetustatem ferunt) debent esse suavissima. Verumque illud est, quod dicitur, MULTOS MODIOS SALIS SIMUL EDENDOS ESSE, 6) ut amicitiae munus expletum sit.

LXVIII. Novitates 7) autem, si spem afferunt, ut tamquam in herbis non fallacibus fructus appareat, non sunt illae quidem repudiandae: vetustas tamen suo loco conservanda est: maxima est enim vis vetustatis, et consuetudinis. Atqui in ipso equo

1) Nec morosi, nec queruli sint amici. 2) hic locus suo nitori restitutus est. *Severitas*, inquit, quum in omni re gravitatem habet, in amicitia tamen debet esse remissior. 3) non rigida, aut intenta, sed laxo magis vinculo colligata. 4) Quos solebant domo pellere. 5) odium. 6) ut amicitia perficiatur, certoque constet, neque de fide mutua dubitetur. 7) amicitiarum: novae amicitiae: novi amici.

cuius modo mentionem feci, si nulla res impediat, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quam intractato et novo. Nec modo in hoc, quod est animal, sed in iis etiam quae sunt inanimata, consuetudo valet: quum locis etiam ipsis montuosis delectemur et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus.

LXIX. Sed maximum est in amicitia, 1) superiorem parem esse inferiori. Saepe enim excellentiae quaedam sunt: qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Numquam se ille Philo, numquam 2) Rupilio, numquam Mummio anteposuit, numquam inferioris ordinis amicis. 3) Quinctum vero Maximum fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quod is anteibat aetate, tamquam superiorem colebat: suosque omnes per se esse 4) ampliores volebat.

LXX. Quod faciendum, imitandumque est omnibus: ut si quam praestantiam virtutis, ingenii, fortunae consequuti sunt, impertiant eam suis, communicentque cum proximis: ut si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo, vel fortuna, eorum augeant opes, eisque honori sint et dignitati: ut in fabulis, qui aliquandiu, propter 5) ignorationem stirpis et generis, in famulatu fuerint, quum cogniti sunt, et

1) Nulla potest esse amicitia sine aequalitate quadam. 2) amici quidem Laelii et Rupilius et Rutilius fuere: quorum nominum similitudo peperit errorem, ut in plerisque *Rutilius* legeretur. Sed Rupilius fuit aequalis: Rutilius adolescens. 3) eiusdem Paulli filium, sed a Q. Fabio Max. adoptatum. 4) *posse* quidam inserunt. Rectius abest, ex Tulliana loquendi consuetudine. 5) vulgo: *ignorantiam*. Sed *ignorationem* ex Nonio reposuimus.

aut 1) Deorum, aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse 2) duxerunt. Quod quidem est multo profecto magis in veris patribus certisque faciendum. Fructus enim ingenii et virtutis, omnisque praestantiae, tum maximus capitur, quum in proximum quemque confertur.

CAPUT XX.

ARGUMENTUM. *Inaequalitas amicorum lites suscitat.*

LXXI. Ut igitur ii, qui sunt in amicitiae coniunctionisque necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent: sic 3) inferiores non dolere, se a suis amicis aut ingenio, aut fortuna, aut dignitate superari. Quorum plerique aut 4) queruntur semper aliquid, aut etiam exprobrant, eoque magis, si habere se putant, quod officiose et amice, et cum cura et labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum officia exprobrantium: quae meminisse debet is, in quem collata sunt; non commemorare, qui contulit.

LXXII. Quamobrem, ut ii, qui superiores sunt; submittere se debent in amicitia, sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, quum ipsi se contemni putant, quod non fere contingit, nisi iis, 5) qui etiam contemnendos se arbitrantur: qui hac opinione non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt.

1) Ut Telephus, Aegystus, Romulus et Remus etc. 2) ita loquuntur, quum contra atque est, rem arbitrantur. 3) hoc enim est invidorum, qui alienis rebus macrescunt opimis. 4) queruli autem homines amicitiae idonei non sunt. 5) nihil arroganter de se sentien-

LXXIII. Tantum autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse efficere possis, deinde etiam 1) quantum ille, quem diligas, atque adiuves, sustinere. Non enim tu possis, quantumvis licet excellas, omnes tuos ad honores amplissimos 2) perducere: ut Scipio P. Rupilium potuit consulem efficere, fratrem 3) eius Lucium non potuit. Quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum; videndum est tamen quid ille possit sustinere.

LXXIV. Omnino amicitiae, corroboratis iam confirmatisque et ingeniis, et aetatibus iudicandae sunt: nec, si qui ineunte aetate venandi, aut pilae studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. Isto enim modo nutrices et paedagogi iure vetustatis plurimum benevolentiae postulabunt: qui negligendi quidem non sunt, sed 4) alio quodam modo colendi. Aliter 5) amicitiae stabiles permanere non possunt. Dispares enim mores disparia studia sequuntur: quorum dissimilitudo dissociat amicitias. Nec ob aliam caussam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia.

LXXV. Recte etiam praecipi potest in amicitiis, ne intemperata quaedam benevolentia, (quod persaepe fit) impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim (ut ad fabulas redeam) Troiam 6) Neoptolemus capere potuisset si Lycomedem, apud quem

tes. 1) nam si in indignum confertur honor, dignorum novatur indignatio. 2) proprium verbum de iis, qui ad honores extolluntur; pro quo vulgo male dicitur, *promovere ad honores*. 3) pro, *suum*. 4) qui multo minore culpa negliguntur, quam veteres amici. 5) si vetustatis ratio potius habeatur, quam morum. 6) hoc omnes de

erat educatus, multis cum lacrimis iter suum impedientem, audire voluisset. Et saepe incidunt magnae res, ut discedendum sit ab amicis: quas qui impedire vult, quod 1) desiderium non facile ferat, is et infirmus est, mollisque natura, et ob eam ipsam caussam in amicitia 2) parum iustus. Atque in omni re considerandum est, et quid postules ab amico, et quid patiare a te impetrari.

CAPUT XXI.

ARGUMENTUM. *Amicitiae numquam dimittendae.*

LXXVI. Est etiam quasi quaedam calamitas in amicitiis dimittendis nonnunquam necessaria. Iam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt saepe vitia amicorum quum in ipsos amicos, tum in alienos: quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiae sunt remissione usus 3) eluendae, et (ut Catonem dicere audivi) dissuendae magis, quam discindendae: nisi quaedam admodum intolerabilis iniuria exarserit, ut neque rectum, neque honestum sit, neque fieri possit, ut non statim alienatio disiunctioque facienda sit.

LXXVII. Sin autem aut morum, aut studiorum 4) commutatio quaedam (ut fieri solet) facta erit, aut in reipublicae partibus dissensio interces-

Achille narrant. Itaque vel errat per memoriam Cicero, vel quod potius credo, de industria Laelio, ut illa aetate, graecanicarum fabularum ignorationem concedit. 1) absentiam. 2) quod plus delectationi suae tribuit, quam aut utilitati, aut officio amici. 3) vulgo, *elevandae*, id est, minuendae et extenuandae. 4) non tanta, neque tanti momenti, ut odium mereatur.

serit: (loquor enim, ut paullo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiis) cavendum erit, ne non solum amicitiae depositae, sed inimicitiae etiam susceptae videantur. Nihil enim est turpius, quam cum eo bellum gerere, quocum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeii 1) meo nomine se removerat (ut scitis) Scipio: propter dissensionem autem, quae erat in republica, alienatus est a collega 2) nostro Metello. Utrumque egit 3) graviter, auctoritate et offensione animi non acerba.

LXXVIII. Quamobrem primum danda opera est, ne qua amicorum 4) dissidia fiant: sin tale aliquid evenerit, ut extinctae potius amicitiae, quam oppressae esse videantur. Cavendum vero, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiae: ex quibus iurgia, maledicta, contumeliae gignuntur: quae tamen si 5) tolerabilia erunt, ferenda sunt: et hic honos veteri amicitiae tribuendus est, ut is in culpa sit, qui faciat, non qui patiatur iniuriam. Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est, atque una provisio, ut ne nimis cito diligere 6) incipiant, neve 7) non dignos.

1) Mei gratia. Quum esset enim Q. Pompeius Scipioni perfamiliaris, eique promisisset pro Laelio consulatus candidato prensaturum, pro se ipse prensavit. Id Scipionem aegre habuit, ut est simile veri. 2) in auguratu. 3) ratione in consilium adhibita. 4) vulgo: *dissidium*, sed *discidium* est a *discindo*, ut *excidium* ab *excindo*. 5) ita Graevius: vulgatam, *tolerabiles*, *ferendae*, aeque ferri posse iudicans. 6) male *incipiamus*, pro *incipiant*, critici hic supposuerant. Est enim loquutio illa Ciceroni et antiquis omnibus admodum usitata, ut in tertia plurali nomen omittant, quum de universitate loquantur. 7) *non dignus*, *non idoneus*, semper in scriptis libris Ciceronis. *Indignus*, *ini-*

LXXIX. Digni autem sunt amicitia, quibus in ipsis inest caussa, cur diligantur. Rarum genus (et quidem omnia praeclara rara) nec quidquam difficilius, quam reperire, quod sit omni ex parte 1) in suo genere perfectum. Sed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi quod fructuosum sit, et amicos, tamquam pecudes, eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos.

LXXX. Ita pulcherrima illa, et maxime naturali carent amicitia, per se, et propter se expetenda. 2) Nec ipsi sibi exemplo sunt, haec vis amicitiae qualis et quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis suae, sed quod per se sibi quisque carus est. Quod nisi idem in amicitiam transferatur, verus amicus numquam reperietur. 3) Est enim is quidem tamquam alter idem.

LXXXI. Quod si hoc apparet in bestiis, volucribus, natantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsae diligant, id enim pariter cum omni animante nascitur; deinde ut requirant, atque appetant, ad quas se applicent eiusdem generis animantes: idque faciunt cum desiderio, et quadam similitudine amoris humani: quanto id magis in homine sit 4) natura, qui et se ipse diligit, et al-

doneus nescio si umquam. 1) haec non sunt delenda. Est enim diversarum rerum perfectio. Propterea dixit eleganter, *in suo genere* ut singularia omnia notaret ac distingueret. 2) nec ipsi se intuentes et considerantes vident, quae sit vera amicitia. Nemo enim se amat propter utilitatem, sed per se ipsum. 3) variatio in Msis. occurrens hoc modo optime componitur. 4) non opinione, non ex inopia, aut necessitate, aut spe commodorum.

terum anquirit, 1) cuius animum ita cum suo misceat, ut efficiat pene unum ex duobus?

CAPUT XXII.

ARGUMENTUM. *Quid ab amico iure possit requiri.*

LXXXII. Sed plerique 2) perverse, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt: 3) quaeque ipsi non tribuunt amicis, haec ab iis desiderant. Par est autem, primum, ipsum esse virum bonum: tum, alterum similem sui quaerere. Equidem in talibus ea, quam iam dudum tractamus, stabilitas amicitiae confirmari potest; quum homines benevolentia coniuncti, primum cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt; deinde aequitate iustitiaque gaudebunt: omniaque alter pro altero suscipiet: neque quidquam umquam, nisi honestum et rectum, alter ab altero postulabit: neque solum 4) colent inter se, ac diligent, sed etiam verebuntur. Nam *maximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam.*

LXXXIII. Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant, libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum enim amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes: ut quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae summa sunt, pervenire, coniuncta et conso-

1) quocum consilia communicat. 2) Vitium in amicitia. 3) Hoc imprimis fit, quum amicitia colitur utilitatis caussa. 4) elegans locutio, qua et alibi Cicero utitur.

ciata cum altera perveniret: quae si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est, eorum est habendus ad summum naturae bonum optimus, beatissimusque comitatus.

LXXXIV. Haec est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quae putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi atque iucunditas: ut, quum haec adsint, beata vita sit, et sine his esse non possit. Quod quum optimum maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est, sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus. Ea vero neglecta, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, quum eos gravis aliquis casus 1) experiri cogit.

LXXXV. Quocirca, (dicendum est enim saepius) quum iudicaveris, diligere oportet: non, quum dilexeris, iudicare. Sed, quum multis in rebus negligentia plectimur, tum maxime in amicis et deligendis, et colendis. Praeposteris enim utimur consiliis, et acta agimus, quod vetamur veteri proverbio. Nam implicati ultro et citro, vel usu diuturno, vel etiam officiis, repente in medio cursu amicitias, exorta aliqua offensione, dirumpimus.

CAPUT XXIII.

ARGUMENTUM. *Amicitiae usus per omnia hominum genera se diffundit.*

LXXXVI. Quo etiam magis vituperanda est rei 2) maxime necessariae tanta incuria. Una est

1) Fidem eorum, quos sibi amicos esse falso putabant, cum enim destituentur ab iis, quos virtus non coniunxit. 2) Quidam frustra inserunt, *rei tam maxime necessariae*: nam collatio deest.

enim amicitia in rebus humanis, de cuius utilitate omnes uno ore consentiunt. Quamquam a multis ipsa virtus contemnitur, et venditatio quaedam, atque ostentatio esse dicitur: multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat; honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil esse levius existiment? itemque cetera, quae quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo putent. De amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rempublicam se contulerunt, et ii, qui rerum cognitione doctrinaque delectantur: et ii, qui suum negotium gerunt 1) otiosi: postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam sentiunt, si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. Serpit enim nescio quo modo per omnium vitas amicitia, nec ullam aetatis degendae rationem patitur esse expertem sui.

LXXXVII. Quin etiam si quis ea asperitate est et immanitate naturae, congressus ut hominum fugiat, atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus; tamen is pati non possit, ut non 2) anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suae. Atque hoc maxime iudicaretur; si quid tale posset contingere, ut aliquis nos Deus ex hac hominum frequentia tolleret, et in solitudine uspiam collocaret, atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino adipiscendi potestatem eriperet; quis tam esset ferreus, qui eam vitam

1) Qui a republica se removerunt. 2) vulgo, *acquirat*. Contra latine loquendi consuetudinem. Omnino igitur legendum *anqui-*

ferre posset? cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo?

LXXXVIII. Verum igitur illud est, quod a Tarentino 1) Archyta, ut opinor, dici solitum, nostros senes commemorare audivi, 2) ab aliis senibus auditum: si quis in caelum adscendisset, naturamque mundi et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore, quae iucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuisset. Sic natura solitarium nihil amat, semperque ad aliquod tamquam adminiculum annititur; quod in amicissimo quoque dulcisssimum est.

CAPUT XXIV.

ARGUMENTUM. *Multiplex usus amicitiae.*

Sed quum tot 3) signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, ac desideret; obsurdescimus tamen nescio quo modo: nec ea, quae ab ea monemur, audimus. Est enim varius et multiplex usus amicitiae; multaeque caussae suspicionum offensionumque dantur, quas tum 4) evitare, tum elevare, tum ferre 5) sapientis est. Una illa sublevanda 6) offensio est, ut et 7) veritas in amicitia, et fides retineatur. Nam et monendi amici saepe sunt, et obiurgandi; et haec accipienda amice, quum benevole fiunt.

rat. Quod vulgo minus tritum vocabulum ubique fere a librariis et sciolis mutatum est in *acquirat.* 1) Pythagorico. 2) Aequalis enim Platonis Archyta fuit. 3) argumentis evidentibus. 4) minuere, extenuare. 5) iuxta naturae praescriptum viventis. 6) illa offensio, quae necessario suscipienda est in amicitia, quum liberius monendi et obiurgandi sunt amici, qui monitiones tamen ferre non possunt, sed iis offenduntur. 7) non *utilitas*, ut in vulgatis. Nam sine veritate, ut in sequenti capite ostendit, *amicitiae nomen valere non potest*, quia simulatio est pestis amicitiae verae.

LXXXIX. Sed nescio quomodo verum est, quod in Andria familiaris meus 1) dicit:

Obsequium amicos, veritas odium parit.

Molesta veritas, si quidem ex ea nascitur odium, quod est venenum amicitiae: sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens 2) praecipitem amicum ferri sinit. Maxime autem culpa in eo est, qui et veritatem aspernatur, et in fraudem obsequio impellitur. Omnis igitur hac in re habenda ratio et diligentia est: primum ut monitio acerbitate, deinde obiurgatio contumelia careat; in obsequio autem (quoniam 3) Terentiano verbo lubenter utimur) comitas adsit: assentatio, vitiorum adiutrix, procul amoveatur; quae non modo amico, sed ne libero quidem digna est. Aliter enim cum 4) tyranno, aliter cum amico vivitur.

XC. Cuius autem aures veritati clausae sunt, ut ab amico vera audire nequeat, huius salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa. Melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur; illos verum saepe dicere, hos numquam. Atque illud absurdum est, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam de-

1) Quidam addunt; *Terentius.* Is enim Laelio adeo familiaris fuit, ut ab hoc scriptae putentur, quae illius nomine comoediae circumferuntur. 2) in periculum agi. 3) vide Quintilianum lib. VIII. Instit. Orat. cap. 3 et in primis Ioach. Camerarium in notis ad primam Tusculanam, qui Tullium adversus Donatum defendit. 4) cuius aures non sunt radendae mordaci vero, ut Satyricus ait.

bent capere, non capiunt: eam capiunt, qua debent vacare. Peccasse enim se, non anguntur: obiurgari moleste ferunt; quod contra oportebat, delicto dolere, correctione gaudere.

CAPUT XXV.

ARGUMENTUM. *Quid proprium sit verae amicitiae.*

XCI. Ut igitur et monere, et moneri proprium est verae amicitiae; et alterum libere facere, non aspere; alterum patienter accipere, non repugnanter: sic habendum est, nullam in amicitiis pestem esse maiorem, quam adulationem, blanditias, assentationem. Quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, 1) ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem.

XCII. Quum autem omnium rerum simulatio est vitiosa, (tollit enim iudicium veri, idque adulterat) tum amicitiae repugnat maxime. Delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. Nam quum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus, qui id fieri poterit, si ne in uno quidem unus animus erit, idemque semper; sed varius, commutabilis, multiplex?

XCIII. Quid enim potest esse tam flexibile, tam 2) devium, quam animus eius, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

Negat quis? nego: ait? aio: postremo imperavi egomet mihi,
Omnia assentari:

1) Alii malunt: *ad voluptatem.* Sed praeferenda nostra lectio, ut patet ex iis, quae longe post sequuntur: *qui ad alterius non modo sensum etc.* 2) Graevius mavult, *tenerum.*

ut ait idem Terentius: sed ille sub Gnathonis persona: quod amici genus adhibere, omnino levitatis est.

XCIV. Multi autem Gnathonum similes quum sint, 1) loco, fortuna, fama superiores; horum est assentatio molesta, quum ad vanitatem accessit auctoritas.

XCV. Secerni autem blandus amicus a vero, et internosci tam potest adhibita diligentia, quam omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. Concio, quae ex imperitissimis constat, tamen iudicare solet, quid intersit inter popularem, id est, assentatorem et levem civem, et inter constantem, severum, et gravem. Quibus blanditiis C. Papirius 2) nuper influebat in aures concionis, quum ferret legem de tribunis pleb. reficiendis? dissuasimus nos.

XCVI. Sed nihil de me. De Scipione dicam libentius. Quanta illi, Dii immortales! fuit gravitas? quanta in oratione maiestas? ut facile ducem pop. rom. non 3) comitem diceres. Sed affuistis: et est in manibus oratio. Itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque (ut ad me redeam) meministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancino coss. quam popularis lex 4) de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur? Cooptatio enim collegiorum 5) ad populi beneficium transferebatur. Atque is primum instituit in forum 6) versus agere cum

1 Natalibus, genere, dignitate. 2) vulgo male additur, *consul*; nam tribunus plebis erat. 3) quid *comes* hoc loco sit, difficile est dicere. 4) quum ante sacerdotes omnes a suis collegiis cooptarentur, lege Licinia ad populi ius hoc beneficii transferebatur. Sed ea lex, Laelio dissuadente antiquata est. 5) potestas eos creandi in comitiis populo committebatur. 6) non *versibus*, ut vulgati habent, quia versibus prius actum est cum populo, quam prosa oratione. Sed *forum versus*.

populo. Tamen illius 1) vendibilem orationem religio Deorum immortalium, nobis defendentibus, facile vincebat. Atque id actum est praetore me, quinquennio ante, quam consul sum factus. Itaque 2) rei veritate magis, quam summa auctoritate, caussa illa defensa est.

CAPUT XXVI.

ARGUMENTUM. *Amicitia veritate perpenditur, et assentationem reiicit.*

XCVII. Quod si in scena, id est in concione, in qua rebus fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet (si modo id patefactum, et illustratum est); quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpenditur? In qua nisi (ut dicitur) apertum pectus videas, tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas, ne amare quidem, aut amari, quum id, quam vere fiat, ignores. Quamquam ita assentatio, 3) quamvis 4) perniciosa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit, atque ea delectatur. Ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui 5) ipse sibi assentetur, et se maxime ipse delectet.

Tributis enim et curiatis comitiis, qui cum populo agebant, honoris ergo ad senatum et comitium versus faciem convertere, spectareque consueverant. At Crassus trib plebis, ut popularis, ad forum et populum versus constitit, eoque modo plebem audire volentem a curia avertit, et e comitio in forum, vel septem iugera forensia duxit. 1) plausibilem, popularem, quae laudetur in vulgus. 2) iustitia caussae, magis quam auctoritate virorum summorum ac in rep. valde potentium, qui illam caussam agebant, vicimus. 3) quamquam ista assentatio valde sit perniciosa. 4) nam iudicium corrumpit. 5) qui est valde φιλαυτος.

XCVIII. Omnino 1) est amans sui virtus: optime enim se ipsa novit, quamque amabilis sit, intelligit. Ego autem non de virtute nunc loquor, sed virtutis opinione. Virtute enim ipsa non tam multi praediti esse, quam videri volunt. Hos delectat assentatio: his fictus ad ipsorum voluntatem sermo quum adhibetur, orationem illam vanam testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur haec amicitia, quum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comoediis assentatio nobis faceta videretur, nisi essent milites gloriosi.

2) *Magnas vero agere gratias Thais mihi?*

Satis erat respondere, *magnas: ingentes*, inquit. Semper auget assentator id, quod is, cuius ad voluntatem dicitur, vult esse magnum.

XCIX. Quamobrem, quamvis blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allectant, et invitant; tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut 3) animadvertant, ne callida assentatione capiantur: aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors; callidus ille et occultus ne se 4) insinuet, studiose cavendum est; nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando saepe assentetur, et litigare se simulans blandiatur, atque ad extremum det manus, vincique se patiatur, ut is, qui illusus sit, plus 5) vidisse videatur. Quid autem turpius quam illud?

et se et sua omnia miratur et amat nimis. 1) vide Aristotelem IX. ad Nicomachum cap. 4. 2) Eunuchi Act. III. *sc.* 1. 3) sic saepe mutant recentiores, quod in veteribus est *animum adverto*. 4) irrepat in sinum penetraliaque amicitiae. 5) Vulgo, *vicisse*; sed *vidisse* praestat ex Cic. lib. VII. Epist. *et vidisse mihi multum videris etc.*

Quod ne accidat, magis cavendum est: ut in 1) Epiclero:

Hodie me ante omnes 2) comicos stultos senes
Versaris, atque 3) luseris lautissime.

Haec enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum et credulorum senum.

CAPUT XXVII.

Argumentum. *Virtus conciliat amicitias, et conservat.*

C. Sed nescio quo pacto ab amicitiis perfectorum hominum, id est sapientium, (de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni et tu Q. Muci, et conciliat amicitias, et conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea constantia: quae quum se extulit, et ostendit lumen suum, et idem aspexit, agnovitque in alio, ad id se admovet, vicissimque accipit illud, quod in altero est. Ex quo eorum exardescit sive amor, sive amicitia. Utrumque enim dictum est ab amando: amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita.

CI. Quae tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiamsi tu eam minus sequutus sis. Hac nos adolescentes benevolentia senes illos L. Paullum, M. Ca-

1) *Epiclerus* Caecilii fuit comoedia, teste Prisciano. Caeciliique hos versus esse ait Cicero in Catone. 2) quales in comoediis introduci solent, pilae servorum, a quibus plerumque illis os sublinitur. 3) alii malunt, *unxeris*; ut utrumque verbum translatum sit a piscibus, qui quum in craticula assantur, versantur et unguntur. Sic senes comici exagitantur lepidissime.

tonem, C. Gallum, 1) P. Nasicam, 2) T. Gracchum, Scipionis nostri socerum dileximus. Haec etiam magis elucet inter aequales, ut inter me et Scipionem, et L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus, ut in vestra, ut in Q. Tuberonis: equidem etiam admodum adolescentis, P. Rutilii, et 3) A. Virginii familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitae naturaeque nostrae, ut 4) alia aetas oriatur; maxime quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, quibuscum tamquam e carceribus emissus sis, cum iisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire.

CII. Sed quoniam res humanae fragiles, caducaeque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus, et a quibus diligamur. Caritate enim, benevolentiaque sublata, omnis est e vita sublata iucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit tamen, semperque vivet. Virtutem enim amavi illius viri, quae extincta non est: nec mihi soli versatur 5) ante oculos, qui illam semper in manibus habui: sed etiam posteris erit clara, et insignis. Nemo umquam animo aut spe maiora 6) suscipiet, qui sibi non illius memoriam, atque imaginem proponendam putet.

CIII. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna, aut natura tribuit, nihil habeo quod

1) P. Cornelium Scipionem Nasicam, qui vir optimus est dictus, et est ICtus, de quo Pomponius et Cic. Eius filius fuit P. Cornelius Scipio Nasica, hic consul, ob sapientiam *corculum* dictus: qui saepe quum a veteribus, tum recentibus confunduntur. 2) Gracchorum patrem. 3) Plurimum variant Codd. Msi in hoc nomine, nos cum Langio facimus 4) natura suppeditat nobis. Unde semper amicos parare possimus ex quacumque aetate: quum veteres saepe morte eripiantur, ut cum iis ad eumdem vitae exitum pervenire nequeamus. 5) praesens. Nam cara ob oculos versantur. 6) conabitur.

cum amicitia Scipionis possim comparare. 1) In hac mihi de republica consensus in hac rerum privatarum consilium: in eadem requies plena oblectationis fuit. 2) Numquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim: nihil audivi ex eo ipse, quod nollem. Una domus erat, idem victus, isque communis: neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes.

CIV. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid, atque discendi? in quibus remoti 3) ab oculis populi omne otiosum tempus contrivimus. Quarum rerum recordatio: et memoria si una cum illo occidisset; desiderium coniunctissimi atque amantissimi viri ferre 4) nullo modo possem: sed nec illa extincta sunt, aluntur que potius, et augentur, cogitatione et memoria: et si plane illis orbatus essem, magnum tamen afferret mihi aetas ipsa solatium. Diutius enim iam in hoc desiderio esse non possum: omnia autem brevia, tolerabilia esse debent, etiam si magna sint. Haec habui de amicitia, quae dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut, ea excepta, nihil amicitia praestabilius putetis.

1) Perfectae amicitiae descriptio. 2) hoc veri amici est. 3) a reip. negotiis. 4) quando illa cum ipso mihi prorsus essent erepta.

M. T. CICERONIS

1) PARADOXA

AD 2) M. BRUTUM.

I. Animadverti, Brute, saepe 3) Catonem, avunculum tuum, quum in Senatu sententiam diceret, locos graves ex philosophia tractare, abhorrentes ab hoc usu forensi, et publico: sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam populo probabilia viderentur. Quod eo 4) maius est illi, quam aut tibi aut nobis: quia nos ea 5) philosophia plus utimur, quae peperit dicendi copiam, et in qua dicuntur ea, quae 6) non multum discrepant ab opinione populari. Cato autem perfectus, (mea sententia) Stoicus: et ea sentit, quae non sane probantur in vulgus; et in ea 7) est haeresi, quae 8) nullum sequitur florem orationis, neque dilatat argumentum; minutis interrogatiunculis, quasi 9) punctis, quod proposuit, 10) efficit. Sed nihil est tam incredibile, quod non

1) Acad. quaest. 4. vocat *ad mirabilia*. 2) cuius vitam Plutarchus literis mandavit. 3) Uticensem, Serviliae, Bruti matris, fratrem. 4) gravius, difficilius. 5) Academica et Peripatetica. 6) e. gr. Peripatetici et Academici corporis et fortunae bona esse dicunt. Stoici negant, quidquam esse bonum praeter virtutem. 7) secta Philosophorum Stoicorum. 8) Stoicos eloquentiae non dedisse operam scribit Quinctilianus. 9) rebus brevissimis. Metaphora a Geometris petita. 10) quod vult persuadere et aliis probare, id consequitur illis minutis interro-

dicendo 1) fiat probabile; nihil tam horridum, tam incultum, quod non splendescat oratione, et tamquam excolatur. Quod quum ita putarem, feci etiam audacius, quam ille ipse, de quo loquor. Cato enim dumtaxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de diis immortalibus, de caritate patriae, stoice solet, 2) oratoriis ornamentis adhibitis, dicere. Ego vero illa ipsa, quae vix in gymnasiis, et in otio Stoici probant, ludens conieci in communes locos. Quae quia sunt admirabilia contraque opinionem omnium ab ipsis etiam παράδοξα appellantur. Tentare volui, possentne proferri in lucem, id est, in forum, et ita dici, ut probarentur: an alia quaedam esset erudita, alia popularis oratio. Eoque scripsi libentius, quod mihi ista παράδοξα quae appellant, maxime videntur esse 3) Socratica, longeque verissima. Accipis igitur hoc parvum opusculum, lucubratum his iam contractioribus noctibus: quoniam illud 4) maiorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit. Et degustabis genus hoc exercitationum earum, quibus uti consuevi, quum ea, quae dicuntur in scholis 5) θετικὰ, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in 6) acceptum ut referas, nihil postulo. Non est enim, ut in arce poni possit, quasi

gatiunculis. 1) verisimile videatur. 2) quidam addunt, *nullis*; sed plerique delent; quibus favet vocula *dumtaxat*, quae praecedit, quae notat saltem, minimum. *Cato enim dumtaxat de magnitudine animi*, hoc est, si non de ceteris de magnitudine animi saltem dicere solebat, adhibitis ornamentis oratoriis. Nam Catoni artem dicendi tribuit Tullius in Bruto cap. 13. 3) nam auctore Cicerone lib. IV. Academ. c. 44. *Sunt Socratica pleraque mirabilia Stoicorum, quae παράδοξα nominantur.* 4) de Finibus, et de Natura Deorum. 5) Turnebus θετικα dicit, quae de toto aliquo genere disseruntur, nullis circumscriptis personis, locis, temporibus. Muretus vero idem putat θετικα quod et παράδοξα. 6) tantulum est, ut acceptum ferre non debeat.

illa 1) Minerva Phidiae; sed tamen, ut ex eadem officina exisse videatur.

PARADOXON I.

Ὅτι μόνον ἀγαθὸν, τὸ καλὸν 2)

Quod honestum sit, id solum bonum esse.

II. Vereor, ne cui vestrum ex Stoicorum hominum disputationibus, non ex meo sensu deprompta haec videatur oratio; dicam tamen, quod sentio, et dicam brevius, quam res tanta dici poscit. Numquam ego hercule neque 3) pecunias 4) istorum, neque 5) tecta magnifica, neque 6) opes, neque imperia, neque eas, quibus maxime adstricti sunt, voluptates, in bonis rebus aut expetendis esse duxi; quippe quum viderem, rebus his 7) circumfluentibus, ea tamen desiderare maxime, quibus abundarent. Neque enim expletur umquam, nec satiatur cupiditatis sitis: neque solum ea qui habent, libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu. In quo equidem continentissimorum hominum, maiorum nostrorum, saepe requiro prudentiam: qui haec 8) im-

1) Ex aere, nam aliam non ita laudatam fecerat ex ebore. 2) Graecis utitur incriptionibus, quod declamationum themata sint haec, a graecis sumpta. 3) M. Crassi. 4) cum contemptu dictum. 5) Luculli. 6) Cn. Pompeii. 7) id est, in magna rerum istarum copia. 8) incertas istas possessiones rerum corporalium: quas fortunae debemus, quaeque facile ut fortuna mutari possunt.

becilla: et commutabilia 1) pecuniae membra, verbo BONA putaverunt appellanda, cum re, ac factis longe aliter iudicavissent. Potestne bonum cuiquam malo esse? aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? Atqui ista omnia talia videmus, ut etiam improbi habeant, et obsint probis. Quamobrem, licet irrideat, si quis vult; plus apud me tamen vera ratio valebit, quam vulgi opinio. Neque ego umquam bona perdidisse dicam, si quis pecus, aut supellectilem amiserit. Neque non saepe laudabo sapientem illum, Biantem, ut opinor, qui numeratur in septem: cuius quum patriam 2) Prienen cepisset hostis, ceterique ita fugerent, ut multa de suis rebus secum asportarent; quum esset admonitus a quodam, ut idem ipse faceret: *Ego vero*, inquit, *facio: nam* 3) *omnia mea porto mecum*. Ille haec 4) ludibria fortunae ne sua quidem putavit, quae nos appellamus etiam bona. Quid est igitur, quaeret aliquis, bonum? Si quid recte sit, et honeste, et cum virtute, id bene fieri vere dicitur: et quod rectum, et honestum, et cum virtute est; id solum opinor bonum.

III. Sed haec videri possunt obscuriora, quum lentius disputantur; vita, atque factis illustranda sunt summorum virorum, haec quae verbis

1) Hoc nomine omnia intelliguntur, quas in bonis sunt, praecipue corporalia, quorum multa sunt membra. 2) Ioniae urbem, Thebarum coloniam. 3) virtutem et sapientiam, quae homini non nisi cum vita eripi possunt. 4) Ludit enim fortuna, divitiis nunc tribuen-

1) subtilius, quam satis est, disputari videntur. Quaero enim a vobis, num 2) ullam cogitationem habuisse videantur ii, qui hanc rempublicam tam praeclare fundatam nobis reliquerunt, aut argenti ad avaritiam, aut amoenitatum ad delectationem, aut supellectilis ad delicias, aut epularum ad voluptates? Ponite ante oculos unumquemque regum. Vultis 3) a Romulo? Vultis post liberam civitatem ab iis ipsis, qui liberaverunt eam? Quibus tandem gradibus Romulus ascendit in coelum? Iisne, quae isti bona appellant? an rebus gestis, atque virtutibus? Quid? a Numa Pompilio, minusne gratas diis immortalibus 4) capedines, ac fictiles urnulas fuisse quam, 5) filicatas aliorum pateras, arbitramur? Omitto reliquos, sunt enim omnes pares inter se praeter Superbum. 6) Brutum si quis roget, quid egerit in patria liberanda: si quis item reliquos eiusdem consilii socios, quid spectaverint, quid sequuti sint: num quis existet, cui voluptas, cui divitiae, cui denique, praeter officium fortis et magni viri, quidquam aliud propositum fuisse videatur? Quae res ad necem Porsennae C. Mucium impulit, sine ulla spe salutis suae? Quae vis Co

dis, nunc eripiendis. 1) more Stoicorum. 2) non modo non maximam, ut plerique: aut aliquam, ut non pauci: sed nec ullam prorsus. 3) *Vultis a Romulo?* scil. exemplum. 4) *Capis*, *capedo*, *capula*, *capeduncula* sunt vasa ansata lignea aut fictilia, quibus Numa et alii olim, in sacris utebantur. 5) a filice herba, cuius imago in poculis et pateris caelari solita fuit. 6) Lucium, non Marcum. Vid. Valer.

clitem contra omnes hostium copias tenuit, in ponte solum? Quae patrem Decium, quae filium 1) devotavit, atque immisit in armatas hostium copias? Quid continentia C. Fabricii? quid tenuitas victus Man. Curii sequebatur? Quid duo propugnacula belli Punici, Cn. et P. Scipiones, qui Carthaginiensium adventum corporibus suis intercludendum putaverunt? Quid Africanus maior? Quid minor? Quid inter horum aetates interiectus Cato? Quid innumerabiles alii? Nam domesticis exemplis abundamus. Cogitasse quidquam putamus in vita sibi expetendum, nisi quod laudabile, et praeclarum esse videretur?

IV. Veniant igitur irrisores huius orationis, ac sententiae: et iam vel ipsi iudicent, utrum se horum alicuius, qui marmoreis tectis, ebore et auro fulgentibus, qui signis, qui tabulis, qui caelato auro et argento, qui Corinthiis operibus abundant, an. C. Fabricii, qui nihil eorum habuit: nihil habere voluit, similes esse malint? 2) Atque haec quidem, quae modo huc, modo illuc transferuntur 3) facile adduci solent, ut in rebus bonis esse negent: illud tamen arcte tenent, accurateque defendunt, 4) voluptatem esse summum bonum: quae quidem mihi vox pecudum videtur esse, non hominum. Tu quum tibi sive Deus, sive mater (ut ita dicam) rerum omnium natura, dederit animum, quo nihil est praestantius, neque divinius; sic te ipse

Max lib. V. 1) ita veteres libri. Vulgo *devovit*. 2) Ex aere Corinthio, post ipsam Corinthum a L. Mummio eversam. 3) i. e. sunt nonnulli, qui facile credunt haec bona non esse. 4) quod statuerat Epicurus.

abiicies, atque prosternes, ut nihil inter te, et 1) quadrupedem aliquam putes interesse? Quidquam bonum est, quod non eum, qui id possidet, meliorem facit? Ut enim quisque est maxime boni particeps, ita et laudabilis maxime; neque est ullum bonum, de quo non is, qui id habeat, honeste possit gloriari. Quid autem est horum in voluptate? Melioremne efficit, aut laudabiliorem virum? An quisquam in potiundis voluptatibus gloriando sese et praedicatione effert? Atque si voluptas, quae plurimorum patrociniis defenditur, in rebus bonis habenda non est, eaque 2) quo est maior, eo magis mentem ex sua sede, et statu dimovet: profecto, nihil est aliud, bene, et beate vivere, nisi honeste, et recte vivere.

PARADOXON II.

Ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν

In quo virtus sit, ei nihil deesse ad beate vivendum.

1. Nec 3) vero ego M. Regulum aerumnosum, nec infelicem, nec miserum umquam putavi. Non enim magnitudo animi eius cruciabatur a Poenis, non gravitas, non fides, non constantia, non ulla virtus, non denique animus ipse; qui tot virtutum praesidio, tantoque comitatu, quum corpus eius caperetur, capi certe 4) ipse non potuit. Caium vero Marium vidimus: qui mihi secundis rebus unus ex

1) Voluptas homini cum brutis communis est. 2) voluptas quo maior, eo turpior. 3) Ex abrupto, exordio prorsus dissimulato. 4) animus Reguli. Hominem animum esse, sed qui sit in corpore; Ci-

fortunatis hominibus, 1) adversis unus ex summis viris videbatur: quo beatius esse mortali nihil potest. Nescis, 2) insane, nescis, quantas vires virtus habeat. Nomen tantum virtutis usurpas: quid ipsa valeat, ignoras. Nemo potest non beatissimus esse, qui est totus aptus ex sese, quique in se uno sua ponit omnia. Cui spes omnis, et ratio, et cogitatio pendet ex fortuna; huic nihil potest esse certi, nihil quod exploratum habeat 3) permansurum sibi unum diem. 4) Eum tu hominem terreto, si quem eris nactus, istis 5) mortis, aut 6) exilii minis. Mihi vero quidquid acciderit in tam ingrata civitate, ne recusanti quidem evenerit, non modo non repugnanti. Quid enim ego laboravi, aut quid egi, aut in quo evigilaverunt curae et cogitationes meae: si quidem nihil peperi tale, nihil consequutus sum, ut in eo statu essem, quem neque fortunae temeritas, neque inimicorum labefactaret iniuria? Mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus: an exilium, ut ab improbis demigrandum sit? Mors terribilis est iis, 7) quorum cum vita omnia extinguuntur, non iis, quorum laus emori non potest. Exilium autem illis, quibus quasi circumscriptus est habitandi locus; non iis, qui omnem orbem terrarum unam urbem esse ducunt. Te miseriae, te aerumnae premunt, qui te beatum, qui florentem putas: tuae libidines te torquent: tu dies, noctesque cruciaris, cui nec sat est, quod est,

ceronis quoque sententia est. 1) quas constantissime pertulit. 2) ad Antonium hoc refertur, in quem tota oratione invehit. 3) incerta et instabilia fortunae bona. 4) quia fortuna pendet. 5) ut Reguli. 6) ut Marii. 7) qui nihil umquam in vita gesserunt: quod apud posteri-

et id ipsum ne non sit diuturnum times: te conscientiae stimulant maleficiorum tuorum: te metus exanimant iudiciorum atque legum: quocumque adspexisti, 1) ut furiae, sic tuae tibi occurrunt iniuriae, quae te spirare non sinunt. Quamobrem ut improbo, et stulto, et inerti nemini bene esse potest; sic bonus vir, et fortis, et sapiens miser esse non potest. Nec vero cuius virtus moresque laudandi sunt, eius non laudanda vita est: neque porro fugienda vita, quae laudanda est: esset autem fugienda, si esset misera. Quamobrem, quidquid est laudabile, idem et beatum, et florens, et expetendum videri debet.

PARADOXON III.

Ὅτι ἴσα τὰ ἁμαρτήματα, καὶ τὰ κατορθώματα

Aequalia esse peccata, et recte facta.

I. Parva, inquis, res est; at magna culpa. Nec enim peccata rerum eventu, sed vitiis hominum metienda sunt. In quo peccatur, id potest aliud alio maius esse, aut minus. Ipsum quidem illud peccare, 2) quoquo verteris, 3) unum est. Auri navem evertat gubernator, an paleae; in re aliquantulum, in gubernatoris inscitia nihil interest. Lapsa est libido in muliere ignota: dolor ad pauciores pertinet, quam si petulans fuisset in aliqua generosa, ac nobili virgine, peccavit vero nihilominus: siquidem est peccare, tamquam 4) transilire lineas: quod

tatem ulla laude dignum esset; quorum memoria, ut dici solet, perit cum sonitu. 1) alludit ad Orestis fabulam, a poetis descriptam, quem fingunt occursu furiarum exagitari, ardentes faces quatientium. 2) Absolute dictum. 3) genere; sed specie diversae. 4) quod erat

*

quum feceris, culpa commissa est: quam longe progrediare, quum semel transieris, ad augendam culpam nihil pertinet. Peccare certe licet nemini. Quod autem non licet, id hoc uno tenetur, 1) si arguitur non licere. Id si nec maius nec minus umquam fieri potest: (quoniam in eo est peccatum, si non licuit, quod semper unum, et idem est) quae ex eo peccata nascuntur, aequalia sint oportet. Quod si 2) virtutes pares sunt inter se; paria esse etiam vitia necesse est. Atqui pares esse virtutes, nec bono viro meliorem, nec temperante temperantiorem, nec forti fortiorem, nec sapiente sapientiorem posse fieri facillime potest perspici. An 3) virum bonum dices, qui depositum nullo teste, quum lucrari impune posset, auri pondo decem reddiderit, si idem in decem millibus pondo non idem fecerit? aut temperantem, qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? 4) Una virtus est, consentiens cum ratione, et 5) perpetua constantia. Nihil huic addi potest, quo magis virtus sit; nihil demi, ut 6) virtutis nomen relinquatur. Etenim si bene facta, recte facta sunt, et nihil recto rectius: certe ne bono quidem melius quidquam inveniri potest. Sequitur igitur, ut etiam vitia sint paria: siquidem pravitates

cursorum in stadio. Duae enim erant in eo lineae: altera in fine stadii, quae dicebatur ultima linea. Primam hic respicit Cicero, quam qui transilibat, ante signum datum peccabat. 1) si ostenditur, non licere. 2) ex Stoicorum dogmate. 3) semel enim qui peccat, vir bonus non est, quacumque in re peccet. 4) una eademque sibi par et similis est. 5) semper sibi constans numquam a ratione discedit. 6) per-

animi recte vitia dicuntur: Atqui quoniam pares virtutes sunt, recte facta, quando a virtutibus proficiscuntur, paria esse debent, itemque peccata, quoniam ex vitiis manant, sint aequalia necesse est.

II. A philosophis, inquis, ista sumis. Metuebam, ne a lenonibus diceres. Socrates disputabat isto modo. Bene hercle narras. Nam, istum doctum, et sapientem virum fuisse, memoriae traditum est. Sed tamen quaero ex te, (quando verbis inter nos contendimus, non pugnis) utrum bonis est quaerendum, quid baiuli atque operarii, an quid homines doctissimi senserint? praesertim quum hac sententia non modo verior, sed ne utilior quidem hominum vitae reperiri ulla possit. Quae vis enim est quae magis arceat homines ab improbitate omni, quam si senserint, nullum in delictis esse discrimen? aeque peccare se, si privatis, ac si magistratibus manus afferant? Quamcumque in domum stuprum intulerint, eamdem esse labem libidinis? Nihilne igitur interest (nam hoc dicet aliquis) patrem quis enecet, an servum? 1) Nuda ista si ponas, iudicari qualia sint, non facile possunt. Patrem vita privare, si per se scelus est, 2) Saguntini, qui parentes suos liberos emori, quam servos vivere maluerunt, parricidae fuerunt. Ergo et parenti nonnumquam adimi vita sine scelere potest, et servo saepe sine iniuria non potest. Caussa igitur haec, non natura, distinguit: quae quando 3) utro accessit, id fit propensius: si utroque adiuncta sit,

fectae. 1) remota a circumstantiis. 2) ab Hannibale obsessi; vid. Livium, Florum: etc. 3) alii malunt, *alteri*, vel *altero*; Sed *uter* etiam

paria fiant necesse est. Illud tamen interest, quod in servo necando, si adsit iniuria, semel peccatur: in patris vita violanda multa peccantur: violatur is qui procreavit; is qui aluit: is qui erudivit: is qui in sede, ac domo atque in republica collocavit. Multitudine peccatorum praestat, eoque poena maiore dignus est. Sed nos in vita, non quae cuique peccato poena sit, sed quantum cuique liceat, spectare debemus. Quidquid non oportet, scelus esse: quidquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam: siquidem rerum modum fingere non possumus, animorum modum tenere possumus. Histrio si paullum se 1) movit extra numerum, aut si 2) versus pronunciatus est syllaba una brevior aut longior, exibilatur, et exploditur: in vita tu qui 3) omni gestu moderatior, omni versu aptior esse debes, ut 4) in syllaba te peccare dices? Poetam non 5) audio in nugis: in vitae societate audiam civem 6) digitis peccata 7) dimetientem sua: quae si visa sunt 8) breviora, leviora videantur. Qui possunt videri? quum, quidquid peccatur, perturbatione peccatur rationis atque ordinis? perturbata autem semel ratione et ordine, nihil possit addi, quo magis peccari posse videatur.

pro *utervis* dicitur. 1) si non commode saltavit, aut in saltando peccavit contra leges saltationis. 2) quum tamen in versu peccatum sit poetae, non histrionis. Sed quia histrio pronuntiat, absente poeta, ei plausus datur. 3) histrionis vitium in gestu, poetae, in versu. Sed poeta prodibat in scenam, dabat vero poema suum agendum histrioni. 4) figurate dictum, pro, in aliqua vel minima particula eius. 5) se excusantem. 6) alludit, quod poetae carminis pedes digitis metiri soleant. 7) qua ratione leviora videri possint, si visa sint breviora. 8) minore. *Breve* pro exiguo, ubique obvium est: quo vocabulo usus est Cicero propter institutam comparationem de syllabarum quantitate.

PARADOXON IV.

Ὅτι πᾶς ἄφρων μαίνεται

1) *Omnem stultum insanire.*

I. Ego 2) vero 3) te non stultum, ut saepe, non improbum, ut semper, sed dementem, et insanum 4) rebus vincam necessariis. Sapientis animus magnitudine consilii, 5) tolerantia rerum humanarum, contemptione fortunae, virtutibus denique omnibus, ut moenibus septus, vincetur, et expugnabitur, qui ne civitate quidem pelli potest? Quae est enim civitas? Omnis ne conventus etiam furum, et immanium? Omnis ne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo? Certe negabis. Non igitur erat illa tum civitas, 6) quum leges in ea nihil valebant; quum iudicia iacebant: quum mos patrius occiderat: quum ferro pulsis magistratibus, 7) Senatus nomen in republica non erat. Praedonum ille concursus, et te duce latrocinium in foro constitutum, et reliquiae coniura-

1) Hoc Paradoxon non tam probat Cicero, quam docet, P. Clodium insanum esse, eumque multis legibus damnatum exulem fuisse: quamvis solum non mutaverit: se vero exulem fuisse negat, quamvis ut Clodiano furori cederet, ex urbe exiverit. 2) Propositione aspera et vehementi irrumpit in hanc caussam sine exordio. 3) Clodi, nam in eum invehitur. 4) evincam invictis argumentis. Nam *res* saepe sunt rationes, argumenta. 5) patientia earum rerum, quae adversae hominibus eveniunt. 6) imaginem ostendit illius temporis, quo a Clodio tribuno pl. eiectus est. 7) auctoritas senatui detracta erat a tribuno et consulibus: quamquam Graevius mavult *non* expungere, et legere *senatus nomen in republica erat*, hoc est, senatus, quidem erat, sed nullae vires, nulla potestas, nulla auctoritas.

tionis, 1) a Catilinae furiis ad tuum scelus, furoremque conversae, non civitas erat. Itaque pulsus ego civitate non sum, quae nulla erat: arcesitus in civitatem sum, 2) quum esset in republica consul, qui tum nullus fuerat; esset senatus, qui tum 3) occiderat: esset consensus populi liberi; esset iuris, et aequitatis (quae vincula sunt civitatis,) repetita memoria. At vide, quam ista tui latrocinii tela contempserim. Iactam, et immissam a te nefariam in me iniuriam semper duxi: 4) pervenisse ad me numquam putavi: nisi forte, quum 5) parietes disturbabas, aut quum tectis sceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere, aut deflagrare arbitrabare. 6) Nihil neque meum est, neque cuiusquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. Si mihi eripuisses divinam animi mei constantiam, meas curas, vigilias, consilia; quibus respublica te invitissimo stat; si huius aeterni beneficii immortalem memoriam delevisses, multo etiam magis si 7) illam mentem, unde haec consilia manarunt, mihi eripuisses: tum ego accepisse me confiterer iniuriam. Sed si haec nec fecisti, nec facere potuisti: reditum mihi gloriosum tua iniuria dedit, non exitum calamitosum. Ergo ego semper civis, et tum maxime, quum meam salutem Senatus exteris nationibus, ut civis optimi, commendabat; tu ne nunc quidem es civis, nisi forte idem esse hostis et civis

1) Vide plura in Ciceronis Oratione in Pisonem, de universo hoc negotio. 2) P. Lentulus, auctor et princeps in revocando Cicerone. 3) quod nihil eius valeret, auctoritas. 4) est hoc Stoicum, qui credunt, nihil sapienti nocere, ne fortunam quidem, posse 5) eversa enim domus Ciceronis est in palatio, de quo queritur saepe in orationibus. 6) est et hoc Stoicum, ut supra Biantis exemplo intelleximus. 7) quam se accepisse a diis immortalibus dicit, Catil. III.

potest. An tu civem ab hoste natura ac loco, 1) non animo factisque distinguis? 2) caedem in foro fecisti: armatis latronibus 3) templa tenuisti: privatorum domos, 4) aedes sacras incendisti. Cur hostis 5) Spartacus, si tu civis? Potes autem esse tu civis, propter quem aliquando civitas non fuit? Et me 6) tuo nomine appellas, quum omnes meo discessu exulasse rempublicam putent? numquam ne homo amentissime, te circumspicies? Numquam ne, quid facias, considerabis, nec quid loquare? Nescis, exilium scelerum esse poenam? meum illud iter 7) ob praeclarissimas res a me gestas esse susceptum? Omnes scelerati, atque impii, quorum tu te ducem esse profiteris, quos leges exilio affici volunt, exules sunt, etiamsi 8) solum non mutarunt. An, quum omnes leges te exulem esse iubeant, non eris tu exul? 9) Num appellatur inimicus, qui cum telo fuerit? 10) Ante Senatum tua sica deprehensa est. Qui hominem occiderit? Tu plurimos occidisti. Qui incendium fecerit? aedis Nympharum manu tua deflagravit. Qui templa occupaverit? in foro etiam castra posuisti. Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es

1) Civis perniciosus hostis potius, quam civis habendus est. 2) haec omnia manifeste in Clodium coniiciuntur. 3) Castoris et Pollucis 4) templum Nympharum. 5) vide Plutarchum in Crasso. 6) quidam habent, *exulem*, sed in aliis non extat. Subintelligit tamen Cicero, vultque id nominis in Clodium potius, quam in se convenire. 7) in opprimenda coniuratione et civitate servanda. 8) urbem non reliquerunt. 9) argumentatur a minori ad maius. Si inimicus est, qui deprehensus alicubi cum telo: quid tu, cuius sica penetravit in sanctissimum urbis locum, curiam, etc. 10) collocavit enim cum sica Clodius servum suum in vestibulo Curiae, qui Cn. Pompeium occideret.

exul? 1) Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut si in 2) opertum Bonae Deae accessisses, exulares. At, te id fecisse, etiam gloriari soles. Quo modo igitur, tot legibus in exilium eiectus nomen exulis non perhorrescis? Romae sum, inquis. Et quidem in operto fuisti. Non igitur ubi quisque erit eius loci ius tenebit, si ibi eum legibus esse non oportebit.

PARADOXON V.

3) *Ὅτι μονος ὁ σοφος ελευθερος, καὶ πας αφρων δουλος·*

Solum sapientem liberum esse; *et stultum omnem servum.*

I. Laudetur vero hic 4) imperator, aut etiam appelletur, aut hoc nomine dignus putetur. Quomodo, aut cui tandem hic 5) libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare? Refraenet primum libidines, spernat voluptates, iracundiam teneat, coerceat avaritiam, ceteras animi labes repellat: tum incipiat aliis imperare, quum ipse 6) improbissimis dominis, dedecori, ac turpitudini, parere desierit: dum quidem his obediet, non modo imperator, sed liber habendus omnino non erit. Prae-

1) Q. Cornificius de Clodii incoestu mentionem fecit in senatu, rogationem tamen, id est, privilegium in Clodium, ipsius familiarissimus tulit, M. Piso Consul. 2) in sacrificium, quod Bonae Deae in domo consulis fiebat. 3) Alii in plurali efferunt: Οτι παντες σοφοι ελευθεροι, παντες δε μωροι δουλοι *Omnes sapientes liberos esse, et stultos omnes servos.* 4) Quem hoc capite perstringat Cicero, interpretes non consentiunt. Alii enim in Tarquinium, alii in Syllam, alii in L. Lucullum, alii in M. Antonium dictum volunt. 5) antiquo enim Romanorum iure servis militare non licebat. 6) nam vitia dominorum instar imperant illis, qui eis sunt dediti.

clare enim est hoc usurpatum a doctissimis: quorum auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agrestes haec habenda esset oratio; quum vero apud prudentissimos loquar, quibus haec inaudita non sunt, cur ego simulem, me, si quid in his studiis operae posuerim, perdidisse. Dictum est igitur ab eruditissimis viris, NISI SAPIENTEM, LIBERUM ESSE NEMINEM. Quid est enim libertas? Potestas vivendi, ut 1) velis. Quis igitur vivit, ut vult, nisi qui recta sequitur, qui gaudet officio, 2) cui vivendi via considerata, atque provisa est? qui legibus quidem non propter 3) metum paret, sed eas sequitur, atque colit, quia id salutare maxime esse iudicat: qui nihil dicit, nihil facit, nihil 4) cogitat denique, nisi 5) libenter, ac libere; cuius omnia consilia, resque omnes, quas gerit, 6) ab ipso proficiscuntur, eodemque feruntur, nec est ulla res, quae plus apud eum polleat, quam ipsius voluntas, atque iudicium. Cui quidem etiam (quae 7) vim habere maximam dicitur) 8) fortuna ipsa cedit: sicut sapiens 9) poeta dixit, SUIS EA CUIQUE FINGITUR MORIBUS. Soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat invitus, nihil

1) Non libido suadet, sed ratio dictitat. Nam hac significatione Stoici hoc verbo utuntur. 2) qui diu cogitavit et dein constituit, quod vitae genus sequatur, ad quem finem, tamquam ad scopum, omnes vitae suae actiones dirigat. 3) magistratuum et suppliciorum. 4) nam bonus vir aeque rationem habet cogitationum, ac dictorum et factorum. 5) non muneribus corruptus, non gratia victus, aut odio. 6) ab ipsius animo, non cupiditatibus. 7) Fortuna Ciceroni Tusc. V. est domina rerum et externarum et ad corpus pertinentium. 8) nihil enim bonum, nisi virtutem sapiens existimat, virtus autem nullum habet cum fortuna commercium, quin potius virtuti fortuna cedit: igitur et sapienti. 9) forte Appius, qui teste Sallustio, in carminibus ait,

dolens, nihil coactus. Quod etsi ita esse, pluribus verbis disserendum est; illud tamen et breve, et confitendum est, nisi qui ita sit affectus, esse liberum neminem. Servi igitur omnes improbi: nec hoc tam re est quam dictu, inopinatum atque mirabile. Non enim ita 1) dicunt, eos esse 2) servos ut mancipia, quae sunt dominorum facta 3) nexu, aut aliquo iure civili: sed si servitus sit, sicut est, obedientia fracti animi, et abiecti, et 4) arbitrio carentis suo: quis neget, omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos esse servos?

II. An ille mihi liber, cui mulier imperat? cui leges imponit, praescribit, iubet, vetat, quod videtur? qui nihil imperanti negare potest, nihil recusare audet? Poscit? dandum est. Vocat? veniendum. Eiicit? abeundum. Minatur? extimescendum. Ego vero istum non modo servum, sed nequissimum servum, etiamsi in amplissima familia natus sit, appellandum puto. Atque ut in magna familia sunt alii lautiores (ut sibi videntur) servi, sed tamen servi, 5) atrienses, ac 6) topiarii; pari stultitia sunt, quos signa, quos tabulae, quos caelatum argentum, quos corinthia opera, quos aedificia magnifica nimio opere delectant. At sumus, inquiunt, civitatis principes. Vos vero ne conservorum quidem vestrorum prin-

Fabrum esse quemque fortunae. 1) Stoici. 2) servus duplex, corporis et animi. 3) quae mancipio vendita sunt, hoc est, quae sic vendita sunt, ut evictionis periculum in se reciperet et praestaret venditor. Nexus est obligatio. 4) qui non recta sequitur, nec officio gaudet. 5) qui curam habebant imaginum gentilitiarum, statuarum, picturarum etc. in atriis longa serie positarum. 6) ad quos hortorum poliendorum et varie exornandorum cura spectabat.

cipes estis. Sed, ut in familia, qui tractant ista, qui 1) tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt, non honestissimum locum servitutis tenent: sic in civitate, qui se istarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius servitutis locum pene infimum obtinent. Magna, inquis, bella gessi: magnis imperiis, et provinciis praefui. Gere igitur animum laude dignum. 2) Echionis tabula te stupidum detinet, aut signum aliquod Polycleti. Omitto, unde sustuleris, et quo modo habeas. Intuentem te, admirantem, clamores tollentem quum video, servum te esse ineptiarum omnium iudico. Nonne igitur sunt ista festiva? Sunt: nam nos quoque oculos eruditos habemus. Sed obsecro te, ita venusta habeantur ista, non ut vincula virorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. Quid enim censes? Si L. Mummius aliquem istorum videret 3) matellionem Corinthium cupidissime tractantem, quum ipse 4) totam Corinthum contempsisset, utrum illum civem excellentem, an atriensem diligentem putaret? Reviviscat Man. Curius, aut eorum aliquis, quorum in villa, ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit, 5) praeter ipsos, et videat aliquem summis populi beneficiis usum, barba-

1) Nimirum signa, ut magis niteant, et ne rubigo aut aerugo incommodum afferat, quamvis possint etiam intelligi servi, quorum opera in balneis utebantur. 2) pictorem Echionem, commemorant Cicero in Bruto et Plinius. 3) vas urinae longius a figura matulae discedens. 4) fuit enim abstinentissimus et lautitiarum contemptor. 5) praeter eorum animos. Platonico more.

tulos mullos exceptantem de piscina 1) et pertractantem, et muraenarum copia gloriantem: nonne hunc hominem ita servum iudicet, ut ne in familia quidem dignum maiore aliquo negotio putet? An eorum servitus dubia est, qui cupiditate 2) peculii nullam conditionem recusant durissimae servitutis? Haereditatis spes quid iniquitatis in serviendo non suscipit? Quem nutum locupletis orbi senis non observat? Loquitur ad voluntatem, quidquid denuntiatum sit, facit, assectatur, assidet, muneratur. Quid horum est liberi? Quid denique non servi inertis?

III. Quid iam illa cupiditas, quae videtur esse liberalior, honoris, imperii, provinciarum? quam dura est domina! quam imperiosa! quam vehemens! 3) Cethego homini non probatissimo servire 4) coegit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur? munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique supplicare. Quae servitus est, si haec libertas existimari potest? Quid? quum cupiditatum dominatus excessit: et alius est dominus exortus, ex conscientia peccatorum timor? quam est illa misera, quam dura servitus! 5) Adolescentibus paullo loquacioribus est serviendum: omnes, qui aliquid scire videntur, tamquam domini timentur. Iudex vero quantum habet dominatum? Quo timore nocentes afficit? An non est omnis metus servitus? Quid valet igi-

1) In labro inferiori. 2) Patrimonii, facultatum augendarum. Peculium est pecunia, quam mancipium domino, aut filius familias, patre indulgente, possidet 3) Non est is, qui cum Catilina coniuravit: sed is, de quo Plutarchus in Lucullo. 4) scil. cupiditas honorum. Nam dictio, res, male hic inserta erat. 5) qui adolescentes ex magnorum virorum recusatione probitatis et eloquentiae laudem capessere

tur illa eloquentissimi viri L. Crassi copiosa magis, quam sapiens 1) oratio? 2) *Eripite nos ex servitute.* Quae est ista servitus tam claro homini tamque nobili? Omnis enim animi debilitati, et humilis, et fracti timiditas, servitus est. *Nolite sinere nos cuiquam servire.* In libertatem vindicari vult? Minime: quid enim adiungit? *Nisi vobis universis.* Dominum mutare, non liber esse vult. *Quibus et possumus, et debemus.* Nos vero, si quidem animo excelso, et alto, et virtutibus exaggerato sumus, nec debemus, nec possumus. Tu posse te dicito, quoniam quidem potes: debere ne dixeris: quoniam nihil quisquam debet, nisi quod est turpe non reddere. Sed haec hactenus. Ille videat, quomodo imperator esse possit, quum eum ne liberum quidem esse, ratio, et veritas ipsa convincat.

PARADOXON VI.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.

Solum sapientem esse divitem.

I. Quae est ista in commemoranda pecunia 3) tua tam insolens ostentatio? Solus ne tu dives? pro dii immortales! Ego ne me audisse aliquid et didicisse non gaudeam? Solus ne tu dives? Quid si ne dives quidem? Quid si pauper etiam? Quem enim intelligimus divitem? Aut hoc verbum in quo homine ponimus? Opinor, in eo cui tanta possessio est,

solebant. 1) qua suasit legem Serviliam, egitque senatus caussam, contra iudicum et accusatorum factionem. 2) Crasso hoc tribuitur lib. I. de Oratore. 3) Ad M. Crassum divitem orationem dirigit.

ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit, qui nihil quaerat, nihil appetat, nihil optet amplius. Animus oportet tuus te iudicet divitem, non hominum sermo, neque possessiones tuae. Nihil sibi deesse putet, nihil curet amplius, satiatus est, aut contentus etiam pecunia? concedo, dives es. Sin autem propter aviditatem pecuniae nullum quaestum turpem putas, quum isti 1) ordini ne honestus quidem possit esse ullus: si quotidie fraudas, decipis, poscis, pacisceris, aufers, eripis: si socios spolias, aerarium 2) expilas: si testamenta amicorum 3) expectas, aut ne expectas quidem, at ipse 4) supponis: haec utrum abundantis, an egentis signa sunt? 5) Animus hominis dives, non arca, appellari solet. Quamvis illa sit plena: dum te inanem videbo, divitem non putabo. Etenim ex eo, quantum cuique sat est, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet? pecunia est opus: Duas? maiore: Plures? maiore etiam. Et si, ut aiunt, Danai quinquaginta sint filiae, tot dotes magnam quaerunt pecuniam. Quantum enim cuique opus est, ad id accommodatur, ut ante dixi, divitiarum modus. Qui igitur non filias plures sed innumerabiles cupiditates habet, quae brevi tempore maximas copias exhaurire possint; hunc quo modo ego appellabo

1) Senatorio, ex quo Crassus erat. 2) Crassus enim suo et Pompeii consulatu tertio, rapuit duo millia pondo auri e Capitolino Iovis solio, a Camillo ibi condita, auctore Plinio. 3) optas, ut quis moriatur: ut tu haereditatem cernas, aut legatum promissum consequaris. Proprium in hac re verbum est. 4) testamentum falsum fingis, et pro vero substituis. 5) hoc est, is homo dives dicitur, cuius animus

divitem, quum ipse etiam egere se sentiat? Multi ex te audierunt, quum diceres, neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere posset suis fructibus: quod populus romanus tantis vectigalibus iam pridem vix potest. Ergo, hoc proposito, numquam eris dives antequam tibi ex tuis possessionibus tantum 1) reficiatur, ut ex eo tueri sex legiones, et magna equitum, et peditum auxilia possis. Iam fateris igitur, non esse te divitem, cui tantum desit, ut expleas id quod exoptas. Itaque istam paupertatem, vel potius egestatem, ac mendicitatem tuam numquam obscure tulisti.

II. Nam ut iis, qui honeste rem quaerunt mercaturis faciendis, 2) operis dandis, 3) publicis sumendis, intelligimus 4) opus esse quaesito; sic qui videt domi tuae pariter accusatorum atque iudicum 5) consociatos greges: qui 6) nocentes et pecuniosos reos eodem te auctore corruptelam iudicii molientes: qui 7) tuas mercedum pactiones in patrociniis, 8) intercessiones pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimissiones libertorum ad defoenerandas, diripiendasque provincias; qui expulsiones vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum

eum iudicat divitem esse, contentum iis, quae possidet. 1) *refici* dicitur id quod capitur, et *reficere* est restituere. Dixit etiam Celsus Ictus in Pandectis, *quantum ex bonis eius refici potest quatuor legiones.* 2) Vel servorum operas locando, vel publicanis serviendo. 3) conducendis vectigalibus, quod publicanorum erat. 4) eos non contentos esse re sua familiari. Non habere satis. 5) accusatores et iudices coire flagitiosum est. Iudex enim nec partes facere, nec sequi debet. Conveniebant autem ut corrumperentur iudices ad damnandos reos, quorum bonis inhiabant. 6) utrumque valet ad iudicum corruptelam. Nam qui innocens est, iudices non vult corrumpere, qui pecuniosus non est, non potest. 7) Crassus improborum hominum patrocinia suscipere solebat. 8) vulgo male, *intercisas. Intercessiones* sunt sponsiones, interposita fide sua, soluturum pro iis, ni ipsi solve-

servis, cum libertis, cum clientibus societates, qui possessiones vacuas, qui proscriptiones locupletium, qui caedes municipiorum, qui illam Sullani temporis 1) messem recordetur, 2) qui testamenta subiecta, qui sublatos tot homines, qui denique omnia venalia, delectum, decretum, 3) alienam, suam sententiam, 4) forum, domum, vocem, silentium: quis hunc non putet confiteri, sibi quaesito opus esse? cui autem quaesito opus sit, quis umquam hunc vere dixerit divitem? Etenim divitiarum fructus in copia est: copiam autem declarat satietas rerum, atque abundantia: quam tu quoniam numquam assequere, 5) numquam omnino es futurus dives. Meam autem quoniam pecuniam contemnis, et recte, (est enim ad vulgi opinionem mediocris; ad tuam nulla; ad meam modica) de me silebo, de re loquar. Si censenda nobis, atque aestimanda res sit, utrum tandem pluris aestimemus pecuniam Pyrrhi quam Fabricio dabat, an continentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? utrum aurum Samnitum, an responsum Man. Curii? haereditatem L. Paulli, an liberalitatem Africani, qui eius haereditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? Haec profecto quae sunt summarum

rent, quam promittebant, pecuniam. 1) non segetum, sed civium romanorum. 2) in delectu militum ordinumque habendo, ac in decretis faciendis nihil valuisse, nisi pecuniam, significat. 3) Crassi gratiam, auctoritate, largitione, corruptis iudicibus, et senatoribus. 4) domi et publice pecuniae caussa omnia facta esse a Crasso. 5) qui enim cupit, dives non est.

virtutum, pluris aestimanda sunt, quam illa, quae sunt pecuniae. Quis igitur (si quidem, ut quisque, quod plurimi fit possideat, ita ditissimus habendus sit) dubitet, quin in virtute divitiae sint? quoniam nulla possessio, nulla vis auri et argenti pluris, quam virtus aestimanda est.

III. O Dii immortales! non intelligunt homines, quam magnum vectigal sit parsimonia! Venio enim iam ad sumptuosos, relinquo istum quaestuosum. Capit ille ex suis praediis sexcenta sestertia: ego centena ex meis. Illi aurata tecta in villis, et sola marmorea facienti, et signa, tabulas, supellectilem, et vestem infinite concupiscenti, non modo, ad fructum ille sumptus est, sed etiam ad foenus, exiguus: ex meo tenui vectigali detractis sumptibus cupiditatis, aliquid etiam redundabit. Uter igitur est ditior cui deest, an cui superat? Qui eget, an qui abundat? cuius possessio, quo est maior, eo plus requirit ad se tuendam: an quae suis se viribus sustinet? Sed quid ego de me loquor, qui morum, ac temporum vitio aliquantum etiam ipse fortasse in huius saeculi errore verser? Manius Manilius patrum nostrorum memoria (ne semper Curios, et 1) Luscinios loquamur) pauper tandem fuit; habuit enim aediculas in Carinis, et fundum in 2) Labicano. Nos igitur divitiores, quia plura habemus?

1) C. Fabricium Luscinium, significat, quem ter in his Paradoxis iam nominavit. 2) a Labico vetusto oppido quod prope Tusculum fuit, non procul ab urbe Roma, praedium Labicanum dictum est, ut

*

Utinam quidem! Sed non aestimatione census, verum victu, atque cultu terminatur pecuniae modus. Non esse cupidum, pecunia est: non esse 1) emacem, vectigal est: contentum vero suis rebus esse, maximae sunt certissimaeque divitiae. Etenim, si isti callidi rerum aestimatores 2) prata, et 3) areas quasdam magno aestimant, quod ei generi possessionum minime quasi noceri potest, quanti est aestimanda virtus, quae nec eripi, nec surripi potest umquam, neque naufragio, neque incendio amittitur: nec tempestatum, nec temporum perturbatione mutatur? qua praediti qui sunt, soli sunt divites: soli enim possident res et fructuosas, et sempiternas: solique, quod est proprium divitiarum, contenti rebus suis, satis esse putant, quod est, nihil appetunt, nulla re egent, nihil sibi deesse sentiunt, nihil requirunt. Improbi autem, et avari quoniam incertas, atque in casu positas habent, et plus semper appetunt, nec eorum quisquam adhuc inventus est, cui, quod haberet, esset satis; non modo non copiosi, ac divites, sed etiam inopes, ac pauperes aestimandi sunt.

Tusculanum, aliaque eiusdem generis. 1) mala emptio semper exprobat stultitiam. 2) Cato pratis primum, Vario ex persona Serosae quintum locum inter praedia rustica tribuit. 3) Areae inter urbana praedia magni aestimabantur, propter augustias soli, propterea dixit. Cicero *areas quasdam*, id est, urbanas, et in urbis nobilioribus locis: ne quis, de areis omnibus acciperet.

SOMNIUM SCIPIONIS

EX LIB. VI. CICERONIS DE REPUBLICA

SCIPIO LOQUITUR

CAPUT I.

I. Quum in Africam venissem, 1) M. Manilio consule ad quartam legionem tribunus (ut scitis) militum; nihil mihi potius fuit, quam ut 2) Masinissam convenirem Regem familiae nostrae iustis de caussis amicissimum. Ad quem 3) ut veni, complexus me senex collacrimavit, aliquantoque post suspexit in caelum, et Grates, inquit, tibi ago, summe Sol, vobisque 4) reliqui caelites, quod antequam ex hac vita migro, conspicio in meo regno, et his tectis, P. Cornelium Scipionem, cuius ego nomine ipso recreor: ita numquam ex animo meo 5) descendit illius optimi, atque invictissimi viri memoria. Deinde ego illum de suo regno; ille me de nostra republica percontatus est. Multisque verbis ultro citroque habitis, ille nobis consumptus est dies. Post autem regio apparatu accepti, sermonem in multam noctem produximus, quum senex nihil, nisi

1) Quidam legunt, *Manio Manilio*, quidam *Marcio Manilioque*, ut uterque consul denotetur, L. Marcius Censorinus, et M. Manilius, A. V. C. 604. 2) Masinissa Rex Masaesylorum restitutus fuit in regnum Numidiae ab Africano maiore, ex eoque hunc Scipionem nepotem amavit. 3) ab ipso Masinissa accersitus, Valer. Max. lib. V. 4) lunam, celeros planetas, et quotquot in supremo coelo stellae sunt, veterum plerique Deos esse crediderunt. 5) vulgati: *discendit*,

de Africano loqueretur, omniaque eius non facta solum, sed etiam dicta meminisset. Deinde ut cubitum discessimus, me et de via, et qui ad multam noctem vigilassem, arctior, quam solebat, 1) somnus complexus est.

II. Hic mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus loquuti; fit enim fere, ut cogitationes, sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit 2) Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare et loqui) Africanus se ostendit illa forma, quae mihi 3) ex imagine eius, quam ex ipso, erat notior. Quem ut agnovi, equidem cohorrui. Sed ille. Ades, inquit, animo, et omitte timorem, Scipio, et quae dicam, trade memoriae.

CAPUT II.

I. Vides ne illam urbem, quae 4) parere populo romano coacta per me, renovat pristina bella, nec potest quiescere? (ostendebat autem Carthaginem de 5) excelso, et pleno stellarum, illustri et claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis, 6) pede miles? Hanc hoc biennio consul evertes:

cum quo militaverat bello Punico secundo. 1) somnus dicitur complecti homines: quia membra somno pene constricta tenentur, nullaque munira obire possunt. 2)Quum enim Ennius Homeri versus legeret, meditaretur, edisceret, imitaretur, somniavit se Homerum esse factum, animaque Homeri, iuxta Pythagoricum dogma, animatum. 3) imagines gentilitiae in atriis deponebantur. 4) Tributum pendere. 5) Africanus ex lacteo circulo loquitur, qui est inter aethereas stellarum flammas splendidissimus, propter confertam stellularum, ut Aristoteles et Ptolemaeus aiunt, multitudinem. 6) nam in militia primus

eritque 1) cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis haereditarium.

II. Quum autem Carthaginem deleveris, triumphum egeris censorque fueris, et obieris legatus 2) Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam: deligere iterum consul 3) absens, bellumque maximum conficies, Numantiam excindes. Sed quum eris 4) curru Capitolium invectus, offendes rempublicam perturbatam consiliis 5) nepotis mei. Hic tu, Africane, ostendas oportebit patriae lumen animi, ingenii, consiliique tui. Sed eius temporis 6) ancipitem video quasi fatorum viam. Nam quum aetas tua septenos octies solis 7) anfractus, 8) reditusque converterit: duoque hi numeri quorum 9) uterque plenus, alter altera de caussa habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerit: in te unum atque in tuum nomen, se tota convertet civitas: te Senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur: tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus, ac, ne multa, dictator

est honoris gradus tribunus militum. 1) comparabis tibi tua virtute cognomentum, ad hoc usque tempus habes a me avo tuo haereditarium. Is enim primus ex Romanis Imperatoribus nomine victae a se gentis est nobilitatus. 2) ad Ptolemaeum Physconem. 3) quia consulatum non petiit, neque in campum Martium candidatus cum aliis descendit. 4) postquam triumphaveris. 5) Tib. Gracchi, tribuni plebis, Cornelia nati, Africani maioris filia. 6) involucris verborum futuram mortem tegit, ex arte. 7) ita appellat annum, propter Zodiaci obliqui circuli ambitum, quem Sol conficit. 8) *quia eadem signa per annos singulos certa lege sol metitur*, ut ait Macrobius. 9) duo numeri, septenarius et octonarius, alter altera de caussa pleni dicuntur a Pythagoreis, et Pythagoreos multis philosophis sequutis. Macrobius de septenario multa docet, sed pleraque falsa sunt, et fabulosa ista Pythagoreorum somnia merito ridet Galenus in Criticis libris. Idemque facit in octonario, quem illi iustitiae numerum vocant, quia par sit

rempublicam constituas oportet, si impius propinquorum manus 1) effugeris.

III. Hic quum 2) exclamasset Laelius, ingemuissentque ceteri vehementius: leniter arridens Scipio. Quaeso, inquit, ne 3) me e somno excitetis, et 4) parum rebus: audite cetera.

CAPUT III.

I. Sed quo sis, Africane, alacrior ad tutandum rempublicam sic habeto. Omnibus, qui patriam conservarint, adiuvarint, auxerint, certum esse in caelo 5) definitum locum, ubi beati aevo 6) sempiterno fruantur. Nihil est enim illi principi Deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quam 7) concilia, coetusque hominum iure sociati 8), quae civitates appellantur: harum rectores, et conservatores, hinc profecti, huc revertuntur.

pariter par etc. 1) non effugit, mortuus enim in cubiculo inventus est, cum pridie optime valuisset, ab uxore Sempronia, ut creditum est, venenó necatus. 2) Laelius, qui una de republica in his libris disputaverat, dolore perturbatus exclamavit; et ceteri, Scaevola, Fannius, Tubero, Manlius, Philus, vehementius de tanta indignitate, atque acerbitate ingemuerunt. Scipio autem, prout principem fortemque virum decet, immotus, imperterritus, constansque permanet. 3) somnium memineritis me, non historiam vobis narrare. 4) Scilicet concedite: hoc est, date aliquid temporis et otii rebus tam arduis cognoscendis. Hoc enim *rei* appellatione venit. 5) Praeparatum, destinatum, circumscriptum. 6) Cicero semper in caelo permansuras esse animas statuit, quod et religioni romanae aptius illi videbatur, et ad veritatem congruentius, crediderunt enim Romani, viam lacteam sedem esse fortunatorum ac beatorum. 7) civitatis definitio. Concilium et coetum alibi quoque iungit Cicero. 8) Recte adiicitur: *iure sociati.* Nam *et servilis quondam et gladiatoria manus*, ut recte Macrobius animadvertit, *concilia, coetusque hominum fuerunt, sed non iure sociati. Illa autem sola est iusta multitudo, cuius universitas in*

II. Hic ego, etsi eram perterritus, non tam metu mortis, quam insidiarum a meis, quaesivi tamen, viveretne ipse, et Paullus pater, et alii, quos nos extinctos arbitraremur. Immo vero, inquit, ii vivunt, qui 1) ex corporum vinculis, tamquam e carcere evolaverunt: 2) vestra vero quae dicitur vita, mors est. Quin tu adspicias ad te venientem Paullum patrem. Quem ut vidi, equidem, vim lacrymarum profudi. Ille autem me complexus, atque osculans, flere prohibebat. Atque ego ut primum, fletu represso, loqui posse coepi:

III. Quaeso: inquam, pater sanctissime, atque optime, quoniam haec est vita, (ut Africanum audio dicere) quid moror in terris, quin hinc ad vos venire propero? Non est ita, inquit 3) ille. Nisi Deus is, cuius hoc 4) templum est omne, quod conspicis istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc 5) templo 6) medium vides, quae terra dicitur: hisque animus datus est ex illis 7) sempiternis ignibus, quae sidera, et stellas vocatis: quae globosae, rotundae, 8) divinis animatae mentibus, 9) circos suos, orbesque conficiunt celeritate mirabili.

legum consentit obsequium. 1) Haec Cicero hausit ex Socrate, quem vide in Phaedone Platonis. 2) haec quasi ad verbum refert Socrates in Gorgia Platonis. 3) Paullus, non Africanus 4) coelum intelligit. 5) universo mundo. 6) communis est veterum sententia, in totius universi centro tellurem nostram positam esse. 7) Chaldei, eosque fere secuti Graeci Philosophi omnem caelestem regionem igneam esse statuerunt: hominibusque datum animum a Deo ex stellis et sideribus. 8) hoc est, dogmate Platonico. 9) vulgo *circulos*.

IV. Quare et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis: nec iniussu eius, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum, assignatum a Deo, defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut 1) avus hic tuus, ut ego, qui te genui, iustitiam cole, et pietatem: quae quum sit magna in parentibus, et propinquis, tum in patria maxima est: ea vita via est in caelum, et in hunc coetum eorum, qui iam vixerunt, et corpore laxati, illum incolunt locum, 2) quem vides: (erat autem is 3) splendidissimo candore inter flammas circus elucens) quem vos, ut a Graiis accepistis, Orbem lacteum nuncupatis: ex quo omnia mihi contemplanti, praeclara cetara, et mirabilia videbantur.

V. Erant autem eae stellae, quas numquam ex hoc loco vidimus; et eae magnitudines omnium, quas esse nunquam suspicati sumus: ex quibus erat illa 4) minima, quae ultima a caelo, citima terris, luce lucebat aliena. Stellarum autem globi, terrarum magnitudinem facile vincebant. Iam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum eius attingimus, poeniteret.

CAPUT IV.

I. Quam quum magis intuerer, Quaeso, inquit Africanus, quousque humi defixa tua mens erit? nonne aspicis, quae in templa veneris? 5) Novem

1) Africanus Maior. 2) sequitur Platonem et alios physicos. 3) fuit haec sententia Democriti, nostro tempore telescopiis probata. 4) Lunam significat, lucem a sole mutuantem 5) Non plures sphaeras Cicero posuit, quam quot subiectae essent sensui, et Pytha-

tibi orbibus, vel potius globis connexa sunt omnia: quorum 1) unus est coelestis, extimus, qui 2) reliquos omnes complectitur, summus ipse Deus, 3) arcens, et continens ceteros: in quo infixi sunt illi, qui volvuntur stellarum cursus sempiterni: cui subiecti sunt septem qui versantur retro, contrario motu, 4) atque caelum, et quibus unum globum possidet illa, quam in terris 5) Saturniam nominant. Deinde est hominum generi 6) prosperus et salutaris ille fulgor, quixdicitur 7) Iovis: tum rutilus, 8) horribilisque terris, quem Martium dicitis.

II. Deinde 9) subter mediam fere regionem sol obtinet, 10) dux et 11) princeps, et 12) moderator luminum reliquorum, 13) mens mundi, et 14) temperatio, tanta magnitudine, ut cuncta sua luce lustret, et compleat. Hunc 15) ut comites, consequuntur, alter Veneris, alter Mercurii cursus: infimoque orbe luna, radiis solis accensa, convertitur. Infra autem

gorica probaret musica, ac plerique omnes antiqui philosophi traderent. 1) octava sphaera, supra appellata. Caelum ipsum proprie dictum, tot stellis caelatum, et ornatum. 2) maior et exterior orbes minores et inferiores continet ac ambit. 3) coercens. 4) quam caelestis globus extimus. Caelum hic est octava sphaera, cuius motui solis et reliquorum erroneus motus contrarius est. 5) Saturni stellam, errantium altissimam. 6) usitatius est *prosperus* quam *prosper*: et *exterus*, *superus*, *inferus*, *etc.* 7) Ipsum Iovis nomen a mansueta clementique sideris natura formatum est. *Iupiter* enim est *iuvans pater*. 8) horrorem metumque incutiens et nocens terris, et hominibus eas incolentibus. 9) Hic Cicero ab eo, quem interpretatus est, Platonis sui Timaeo, dissentit, Plato enim solem ab infima luna secundum esse iudicabat. 10) quia omnia alia lumina maiestate praecedit. 11) quia ita eminet, ut propterea, quod solus talis appareat, *Sol* quasi solus vocetur. 12) quia ipse eorum cursus recursusque certa definitione spatii moderatur. 13) quia consilio et sapientia, et rata lege, caelestia terrenaque regere et moderari videtur. 14) quia caelum et terram suo calore temperat. 15) Veneris et Mercurii stellae cursum habent solis celeritati parem: et ab eo tum subsequentes, tum an-

iam nihil est, nisi mortale, et caducum, praeter animos generi hominum munere Deorum datos. Supra lunam sunt aeterna omnia. Nam ea, quae est 1) media, et nona, tellus, 2) neque movetur, et infima est, et in ea feruntur omnia 3) suo nutu pondera.

CAPUT V.

I. Quae quum intuerer stupens, ut me recipi. Quid? hic, inquam, quis est, qui complet aures meas, tantus et tam dulcis sonus? Hic est, inquit ille, qui 4) intervallis coniunctus imparibus, sed tamen pro 5) rata portione distinctis, impulsu, et motu ipsorum orbium conficitur: qui 6) acuta cum gravibus temperans, 7) varios aequabiliter concentus efficit. Nec enim 8) silentio tanti motus incitari possunt: et natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acute sonent.

II. Quam ob caussam summus ille caeli stellifer cursus, cuius conversio est concitatior, acuto

tecedentes, non longe separantur, tamquam si iussae sint eum observare, comitari, deducere, quocumque eat. 1) in mundi medio et centro, quae tamen sententia iam explosa est. 2) fuerunt quondam philosophi, et nostris temporibus Nicolaus Copernicus qui confirmarunt, eam moveri. 3) sua sponte et quasi natura. 4) sonorum intervalla sunt, ubi soni sunt impares, hoc est, graves alii, alii acuti, quae sonorum inaequalitas constituit consonantiam. 5) certa quadam ratione et proportione, unde sonorum fiat convenientia et contentus. 6) haec est consonantia, quae ex inaequalibus fit sonis, acutis et gravibus. 7) varias consonantias: diatessaron, diapente, diapason in orbium harmonia Pythagoras, audiebat. 8) sic ratiocinabantur Py-

et 1) exscitato movetur sono: gravissimo autem hic lunaris atque infimus. Nam terra nona, immobilis manens, ima sede semper haeret, complexa medium mundi locum: illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, 2) Mercurii et Veneris, septem efficiunt distinctos intervallis sonos, qui numerus rerum omnium fere 3) nodus est. Quod docti homines 4) nervis imitati atque cantibus, aperuere sibi reditum in hunc locum: sicut alii, qui praestantibus ingeniis in vita humana divina studia coluerunt.

III. Hoc sonitu oppletae aures hominum obsurduerunt: nec est ullus hebetior sensus in vobis: sicut, ubi Nilus ad illa, quae 5) Catadupa nominantur, praecipitat ex altissimis montibus, ea gens, quae illum locum accolit, propter magnitudinem sonitus, sensu audiendi caret. Hic vero tantus est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint: sicut intueri solem adversum nequitis, eiusque radiis acies vestra sensusque vincitur. Haec ego admirans referebam tamen oculos ad terram identidem.

CAPUT VI.

I. Tum Africanus, Sentio, inquit, te sedem 6) etiam nunc hominum ac domum contemplari:

thagorici, quorum commentum refutat Aristoteles. 1) penetrantiori. 2) quid absurdius, quam hic inserere *Mercurii et Veneris*? nam *duorum* ad sonos, non ad cursus planetarum referendum est. 3) omnia fere notat, connectit, continet. 4) in instrumento heptachordo, sive lyra. 5) vide Plinium lib. V. Hist. Nat. cap. IX. 6) Licet me audias,

quae si tibi parva (ut est) ita videtur, haec caelestia semper spectato: illa humana contemnito. Tu enim quam 1) celebritatem sermonis hominum, aut quam expetendam gloriam consequi potes? Vides habitari in terra raris et angustis in locis: et in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines interiectas: hosque, qui incolunt terram, non modo 2) interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit, sed partim 3) obliquos, partim 4) aversos, partim etiam 5) adversos stare vobis: a quibus exspectare gloriam certe nullam potestis.

II. Cernis autem eamdem terram quasi quibusdam redimitam et circumdatam 6) cingulis: e quibus 7) duos maxime inter se diversos, et caeli 8) verticibus ipsis ex utraque parte subnixos, 9) obriguisse pruina vides: 10) medium autem illum et maximum, solis ardore torreri. Duo sunt habitabiles: quorum australis ille, in quo qui insistunt, 11) adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus: hic autem alter 12) subiectus Aquiloni, quem incolitis, cerne, 13) quam tenui vos parte contingat.

longe praestantiora narrantem. 1) hoc est, nullam neque celebritatem sermonis hominum, neque gloriam, quae sit expetenda, si terrae parvitatem et caelorum magnitudinem spectes, consequi potes. 2) antiqui sibi persuaserunt, terram aqua in quatuor partes divisam esse. 3) qui eumdem nobiscum habent parallelum et meridianum. 4) qui sub oppositis parallelis sibi sunt ac diversos respiciunt polos. 5) antipodes, qui sunt sub meridianis oppositis et sub adversis parallelis. 6) quinque zonas dicit. 7) circulum nimirum arcticum et antarcticum. 8) polis. 9) infestati frigore. 10) zonam torridam. 11) antipodes illius zonae in nostra sunt zona, nostrae zonae vicissim antipodes in illa zona. 12) zona septemtrionalis temperata. 13) quam parva eius pars

Omnis enim terra, quae colitur a vobis, 1) angusta verticibus, 2) lateribus latior, parva quaedam insula est circumfusa illo mari, quod Atlanticum, quod Magnum, quod Oceanum appellatis in terris: qui tamen tanto nomine, 3) quam sit parvus, vides.

III. Ex his ipsius cultis notisque terris num aut tuum, aut cuiusquam nostrum nomen, vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit, vel illum Gangem transnatare? Quis in reliquis orientis aut obeuntis solis ultimis, aut Aquilonis Austrive partibus tuum nomen audiet? Quibus amputatis, cernis profecto, quantis in angustiis vestra gloria se dilatari velit. Ipsi autem qui de vobis loquuntur, quandiu loquentur?

CAPUT VII.

I. Quin etiam, si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes uniuscuiusque nostrum a patribus acceptas, posteris prodere, tamen propter eluviones exustionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo non aeternam, sed ne diuturnam quidem gloriam assequi possumus.

II. Quid autem interest ab iis, qui postea nascentur, sermonem fore de te, quum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sint? Qui nec pauciores, et

romano imperio pareat. 1) polo mundi et Arctico orbi propinqua. 2) latera sunt Ciceroni partes inter ortum et occasum sibi oppositae. 3) si quis caelo terram Oceano circumfusam cerneret, formicam stilla tenui guttulaque immersam se videre existimaret.

certe 1) meliores fuerunt viri; quum praesertim apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni memoriam consequi possit. Homines enim populariter annum tantummodo 2) solis: id est unius astri reditu metiuntur; quum autem 3) ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eamdemque totius anni descriptionem longis intervallis retulerint; tum ille 4) vere vertens annus appellari potest, in quo vix dicere audeo, quam multa saecula hominum teneantur. Namque, ut olim deficere sol hominibus extinguique visus est, quum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit; ita quandoque eadem parte sol eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium stellisque revocatis, expletum annum habeto. Huius quidem anni modum 5) vigesimam partem scito esse conversam.

III. Quocirca, si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis et praestantibus viris; quanti tandem est ista hominum gloria, quae pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur alte spectare si voles, atque hanc sedem et aeternam domum contueri; neque te sermonibus vulgi dederis, nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum; sui te oportet illecebris ipsa virtus

1) Antiquos mores commendant auctores cuncti. 2) quum ad eumdem Zodiaci locum et punctum sol redierit, annum esse dicimus. 3) ad eamdem partem, locum, punctum. Intelligit vero annum magnum. 4) Africanus censet, annum magnum dici rectius annum vertentem, tamquam verum et plenum, quam qui annus vulgo appellatur, unius astri reditus; quum hic omnium astrorum cursus sit perfectus. 5) non quindecim annorum millibus magnum annum definire Cicero voluit, sed usitato tropo usus est, dum numerum certum pro incerto posuit, et vigesimam partem quasi minimam dixit.

trabat ad verum decus. Quid de te alii loquantur, ipsi videant. Sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille et angustiis cingitur iis regionum, quas vides, nec umquam de ullo perennis fuit: et obruitur hominum interitu, et oblivione posteritatis exstinguitur.

CAPUT VIII.

I. Quae dum dixisset, Ego vero inquam, o Africane, si quidem benemeritis de patria quasi limes ad caeli aditum patet, quamquam a pueritia, vestigiis ingressus patriis et tuis, decori vestro non defui: nunc tamen tanto praemio proposito, enitar multo vigilantius. Et ille; Tu vero enitere et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc. Nec enim tu es, quem forma ista declarat; sed mens cuiusque, is est quisque: non ea figura, quae digito demonstrari potest. 1) Deum te igitur scito esse; si quidem Deus est, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit et moderatur et movet id corpus, cui praepositus est, quam hunc mundum ille princeps Deus: et ut mundum ex quadam parte mortalem ipse Deus aeternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet.

II. Nam 2) quod semper movetur, aeternum est, quod autem motum affert alicui, quodque agi-

1) Revertitur Africanus ad intermissam quaestionem de animae immoralitate, plusque quam quaestio illa recipit, efficere conatur, hominem quippe et immortalem et Deum esse; Homines enim ac Dii animalia consilio rationeque praedita philosophis visa sunt, sed immortalitatis excellentia homines a Diis superari. 2) haec sumpta ex Phaedro Platonis.

tatur aliunde, quando finem habeat motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur, quod sese movet, quia nunquam deseritur a se, nunquam ne moveri quidem desinit. Quin etiam ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi. Principio autem nulla est origo. Nam ex principio oriuntur omnia, ipsum autem nulla ex re. Nec enim esset principium, quod gigneretur aliunde. Quod si numquam oritur, nec occidit quidem umquam. Nam principium exstinctum, nec ipsum ab alio renascetur, ex se aliud creabit; si quidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur. Id autem nec nasci potest, nec mori: vel concidat omne caelum, omnisque natura consistat, necesse est, nec vim ullam nanciscatur, quae primo impulsu moveatur.

CAPUT IX.

I. Quum pateat igitur, aeternum id esse, quod a se ipso moveatur: quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne quod impulsu agitatur externo: quod autem animal est, id motu cietur interiore et suo. Nam haec est natura propria animi atque vis. Quae si est una ex omnibus quae sese moveat; neque 1) nata est certe, et aeterna est. Hanc tu exerce in optimis rebus. Sunt autem optimae curae de salute patriae: quibus agitatus et exercitatus animus, velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit; idque o-

1) Platonicum hoc, non Christianum.

cyus faciet, si iam tum, quum erit inclusus in corpore, eminebit foras, et ea, quae extra erunt, contemplans, quam maxime 1) se a corpore abstrahet. Namque eorum animi qui se corporis voluptatibus dediderunt, earumque se quasi ministros praebuerunt, impulsuque libidinum, voluptatibus obedientium, deorum et hominum iura violaverunt; corporibus elapsi 2) circum terram ipsam volutantur, nec hunc in locum, nisi multis exagitati saeculis, revertuntur. 3) Ille discessit: ego somno statim solutus sum.

1) Disce rationem aperiendi aditus ad coelestem vitam. 2) et istud est Platonicum, quasi flagitiosorum animae circa tumulos volutentur, nec in caelum, nisi multis exagitatae saeculis, revertantur. 3) Hic somnii exitus fuit, vocatis ad contemplandum caelum animis, deterritis ab humanae spe gloriae, immortalem naturam suam persuasis et edoctis, praemiorum denique coelestium mercede accensis et inflammatis.

FINIS.

REIMPRIMATUR

Fr. Hier. Gigli O. P. S. P. A. Magister.

REIMPRIMATUR

A. Ligi Archiep. Icon. Vicesgerens.